

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DET GODE SLID

*Landmandsliv
i det 20. århundrede*

LANDBOHISTORISK SELSKAB

DET GODE SLID

LANDMANDSLIV I DET 20. ÅRHUNDREDE

*Af Anne Haukjær Andersen
Med forord af Claus Bjørn*

LANDBOHISTORISK SELSKAB 1995

© 1995 Landbohistorisk Selskab og forfatteren

Printed in Denmark 1995 by
Grafisk Produktion Odense

ISBN 87-7526-162-6

Trykningen af bogen er bekostet af
Landbohistorisk Støttekreds

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord	s. 5
Indledning	s. 7
1. Årets gang i stald og mark	s. 13
2. Markdrift og husdyrhold	s. 38
3. Barndomshjemmet	s. 58
4. Ungdomsårene	s. 82
5. Etableringen - de første svære år	s. 94
6. Mekaniseringen	s. 110
7. Støtteordninger og driftsintensivering	s. 127
8. Aftægt	s. 148
Noter	s. 166
Beretterfortegnelse	s. 168
Litteratur og trykte kilder	s. 171
Tidsskrifter og statistiske opslagsværker	s. 173

FORORD

Den ældste generation af nulevende landmænd har oplevet forandringer, der er uden sidestykke i nyere tids landbrugshistorie. Den landmand, der voksede op i og uddannede sig til landbruget i 1920'erne og 1930'erne, levede i den daglige tilværelse indenfor rammer, der gik langt tilbage i forrige århundrede. Landbruget var dengang som tidligere det centrale erhverv i det danske samfund både økonomisk og mentalt.

Landbohistorisk Selskab fandt, at det var en vigtig opgave at sikre en dokumentation af de forandringer, der satte ind ved midten af dette århundrede og som afgørende ændrede landbrugets arbejdsvilkår og ganske har omskabt rammerne for landmandens virke. Efter flere års tilløb tog vi i 1990 et initiativ i samarbejde med Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver (SLA). Mag. art. Marianne Zenius udarbejdede en spørgeliste - "Spørgeliste til indsamling af landmand-erindringer" (1990) - der blev distribueret gennem de lokale husmands- og landboforeninger og gennem de lokalhistoriske arkiver til et betydeligt antal potentielle erindringsforfattere. SLA's kontor i Esbjerg, senere i Vejle, har fungeret som sekretariat for denne indsamlingskampagne, der løb over 1991-92 og som bragte et betydeligt materiale i hus. Marianne Zenius var som spørgelistens forfatter naturligt også engageret i denne fase, hvor kampagnen kørte med kontakt til forfatterne. For en nærmere redegørelse for kampagnens forløb se Claus Bjørn i *Bol og By* 1993: 2 s. 9-14.

Det har først og fremmest været hensigten, at der skulle tilvejebringes et materiale, der kunne fungere som dokumentation. Derfor blev spørgelisten også udformet i traditionen fra NEU - Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Men det stod hurtigt klart, at der var en stor interesse, også blandt mange forfattere, for en offentliggørelse under en eller anden form.

Det havde naturligvis været meget ønskeligt, om Marianne Zenius havde kunnet forstå denne bearbejdelse og offentliggørelse, men det lykkedes ikke at skaffe det økonomiske grundlag, der kunne give hende acceptable arbejdsvilkår til varetagelsen af denne opgave. Det indsamlede materiale har dog, inden det blev afleveret til de lokalhistoriske arkiver, været fuldt tilgængeligt for Marianne Zenius. Spørgsmålet om en offentliggørelse var i nogen tid uafklaret, idet vi dog kunne publicere prøver på stoffet i tidsskriftet *Bol og By* ved Gudrun Gormsen - "Foden under eget bord" *Bol og By* 1993:2. Stud. mag. Anne Haukjær Andersen gik imidlertid i gang med at skrive speciale på grundlag af de indsamlede erindringer, og det er hendes specialopgave, der bedømtes i begyndelsen af 1995 og som også bærer titlen "Det gode slid", som nu publiceres i en omarbejdet form.

Det er vigtigt ved denne lejlighed at rette en tak til de mange kræfter, der har bidraget til først kampagnen og nu denne bog. Det gælder først og fremmest de mange, næsten 300 erindringsforfattere, hvis materiale er grundlaget. SLA's daværende formand, Jørgen Dieckmann Rasmussen, sikrede, at kampagnen havde et sekretariat og en adresse, og Marianne Zenius var som ovenfor nævnt stærkt engageret i arbejdet, mens kampagnen kørte. Anne Andersen greb ideen om at skrive speciale ud fra dette materiale, da vi var inde i et dødvande, og hun har først ydet en smuk præstation med sit speciale og derefter omarbejdet det med henblik på en bredere rettet udgivelse. Landbohistorisk Selskabs formand, museumsinspektør Mette Skougaard, har ud fra sine erfaringer som leder af NEU givet nyttige råd og vejledning.

Endelig skal der rettes en varm tak til Landbohistorisk Støttekreds, der finansielt har stået bag kampagnen og nu denne bogudgivelse.

*Brøndby september 1995
Claus Bjørn*

INDLEDNING

I 1991-92 igangsatte Landbohistorisk Selskab i samarbejde med Sammenlutningen af Lokalhistoriske Arkiver en indsamlingskampagne af erindringer, skrevet af ældre danske landmænd. Alt i alt efterkom knap 300 landmænd opfordringen, og 189 af disse er blevet anvendt ved udarbejdelsen af denne fremstilling.

Generationen af ældre, nulevende landmænd udgør en særlig interessant kilde til forståelse af det 20. århundredes landbrugshistorie. De har gjort hele udviklingen med og er bogstaveligt talt gået fra "plejlen til mejetærskeren", som en af forfatterne udtrykker det. På egen krop og sjæl har de oplevet og aktivt deltaget i den revolutionerende udvikling, som landbruget gennem den seneste menneskealder har gennemgået. I deres barndom og ungdom levede de i et landbrugssamfund, som var funderet på den selvejende landbrugsbedrift, der ikke blot udgjorde familiens indtægtskilde, men også dannede rammerne om hele familiens liv.

Som voksne, selvstændige landmænd oplevede beretterne 1950'ernes mekanisering af landbruget, og i den sidste trediedel af deres tid som aktive landmænd mærkede de rationaliseringens indtog indenfor alle grene af landbrugssamfundet. Man kan med en vis ret tale om, at denne generation om nogen har båret 1950'ernes mekanise-

ring frem og dermed skabt fundamentet for nutidens højteknologiske landbrugssamfund. I skrivende stund er de fleste berettere gået på aftægt og kan nu på en vis afstand iagttage udviklingen indenfor landbruget - en udvikling, som de nærer blandede følelser for.

Forfatterne blev opfordret til at skrive deres erindringer med udgangspunkt i spørgelisten, der var udarbejdet af mag. art. Marianne Zenius. Herved kunne opnås en vis ensartethed i udformningen af beretningerne og en forsikring om, at nogle væsentlige punkter under alle omstændigheder blev beskrevet af forfatterne. Spørgelisten var inddelt i to dele, hvor forfatterne først blev bedt om at fortælle om deres barndomshjem, først og fremmest om husdyrhold, agerbrug, forældrenes økonomiske forhold samt sociale og kulturelle forhold, og dernæst ud fra samme disposition at fortælle om deres tid som selvstændige landmænd. Som bindeled mellem de to tidsafsnit skulle forfatterne beskrive deres ungdomsår med vekslende pladser og høj- og landbrugsskoleophold.

Omfanget af beretningerne varierer fra 1-3 sider for de mindste beretninger til knap 300 sider for den største. Dog fylder gennemsnitsberetningen 30-60 sider. Udover de mange konkrete oplysninger, som spørgelisten øn-

sker at få beskrevet, indeholder beretningerne også en del anekdotelignende historier og refleksioner over udviklingslinier indenfor dansk landbrug i de seneste knap hundrede år. Alle beretninger er blevet gennemlæst og -bearbejdet, dog er kun omkring halvdelen blevet anvendt direkte som kilde til citater.

Et erindringsmateriale som det her foreliggende kan naturligvis læses og analyseres ud fra flere forskellige synsvinkler. Det perspektiv, der her er valgt, søger at indkredse landmændenes egen opfattelse af deres livsgerning, dvs. den livsforståelse, de gennem tilbageblik søger at skabe på baggrund af mere eller mindre bevidste normer og værdier. Forfatterne udtrykker alle klart, at det hårde slid var det hele værd, og at der heri lå store værdier gemt. Centralt i fremstillingen står beretternes drøm om det gode liv, som titlen på bogen også forsøger at antyde.

De fleste af beretterne er født og opvokset på husmandsbrug eller mindre til mellemstore gårdbrug, i denne sammenhæng defineret som brug med op til 60 tdl.¹ Ligeledes har beretterne som voksne, selvstændige landmænd drevet landbrug af nogenlunde tilsvarende størrelse. Kun ganske få af beretterne repræsenterer det større gårdbrug. Denne fordeling kan sandsynligvis forklares med, at de mindre og mellemstore landbrugere indtil for nylig udgjorde den største del af de danske landbrugere og derfor opfattede sig selv og af det øvrige

samfund blev opfattet som ryggraden i det danske landbrugssamfund. Derfor har de i særlig grad følt tilskyndelse til at bidrage til indsamlingskampagnen.

Fremstillingen vil bære præg af, at den største del af beretterne (henvend 75%) er født i perioden 1910-1925 og derfor kan siges at udgøre een generation. Den sidste fjerdedel af beretterne, der aldersmæssigt falder lidt udenfor hovedgruppen, er i de fleste sammenhænge ikke differentieret fra hovedparten, da lighederne med denne er påfaldende. En lang række fælles træk indenfor stort set alle facetter af landmandslivet retfærdiggør denne generalisering.

En forholdsvis stor del af beretterne er kvinder, altså landmandshustruer. Kun en enkel er selvstændig "landkvinde". Hun overtog sin fødegård, forblev ugift og drev den alene. Der vil i fremstillingen ikke blive fokuseret specielt på kønsmæssige aspekter, først og fremmest fordi landbokvinden allerede har fået skrevet sin historie (jvf. Marianne Zenius: Landbokvinden i det 20. århundrede, 1982). Desuden af den årsag, at de kvindelige forfattere, ligesom mændene, har skrevet på grundlag af ovennævnte spørgeliste, hvorfor deres besvarelser ikke adskiller sig væsentligt fra mændenes. Bogen er først og fremmest landMÆNDENES.

Den geografiske fordeling blandt beretterne er værd at hæfte sig ved. De jyske berettere udgør 65%, mens sjællænderne hæfter for 20%, og de reste-

rende 15% repræsenterer de øvrige øer. Den stærke jyske dominans må først og fremmest hænge sammen med, at halvøen simpelthen rummer den største del af det samlede antal landmænd, men tilsyneladende findes der desuden blandt jyderne en overordentlig stor interesse for lokal- og slægtshistorisk arbejde. Visse jyske egne, særlig langs Kongeåen og omkring Give og Brande, er meget kraftigt repræsenterede, hvilket må tilskrives et meget aktivt lokalarkiv eller aktive enkeltpersoner det pågældende sted. Omvendt er visse egne af landet, f.eks. Vestsjælland, overhovedet ikke repræsenteret ved erindringer, hvilket må bero på rene tilfældigheder.

På grundlag af materialet er det desværre meget vanskeligt at udlede oplysninger, der skyldes geografiske særegenheder (skønt de naturligvis har fandtes), hvorfor der i fremstillingen kun undtagelsesvis bliver fokuseret på dette aspekt. Det område, der øjensynligt afviger mest fra det øvrige land, er Sønderjylland med de særlige historiske forudsætninger. En stor del af de sønderjyske beretninger skiller sig ud ved at være af særlig høj kvalitet, og ligeledes repræsenterer en forholdsmæssig stor del af de sønderjyske forfattere det større gårdbrug.

Med baggrund i ovenstående iagttagelser må erindringerne opfattes som et meget ensartet materiale og forfatterne forstås som een generation. Udgangspunktet for fremstillingen er således, at lighederne er langt mere

markante og bemærkelsesværdige end forskellene.

Ved arbejdet med erindringen som historisk kilde er det vigtigt at gøre sig nogle overvejelser om dens muligheder såvel som begrænsninger. Erindringens potentiale som kilde burde tydeligt fremgå i fremstillingen. Derimod kan det være lidt sværere at gennemskue dens begrænsninger. Som en given forudsætning må erindringerne tages for pålydende. Der findes ingen mulighed for, inden for rimelighedens grænser, at konstatere, hvorvidt forfatterne har undladt at omtale visse forhold og i givet fald hvorfor, eller hvorvidt det skrevne er i overensstemmelse med de faktiske forhold. Men omvendt er det heller ikke rimeligt at antage, at forfatterne skulle have haft interesse i at foretage bevidste forvanskninger af begivenhedernes gang. Dog vil forfatteren naturligt nok altid efterrationalisere og analysere tidligere tiders hændelser og sammenhænge på baggrund af et livs erfaringer. Derfor vil forfatteren ved nedskrivningen af erindringen vægte forskellige sider af stoffet, hvad enten den sker bevidst eller ubevidst. Visse sider fremhæves, andre nedtones. Specielt kan barndomstiden komme til at fremstå i et særligt gyldent skær, der om ikke skjuler så ihvertfald nedtoner den barskere side af tilværelsen.

De fleste af beretterne fremstår som aktive og engagerede personer, der hele deres liv har deltaget i udadvendte aktiviteter, og øjensynligt er

denne landmandstype overrepræsenteret i dette materiale. Sandsynligvis kræver det et vist overskud at tage initiativet til og have lysten til at nedskrive sine erindringer og delagtiggøre andre mennesker i sit levnedsløb. Det forudsætter for de fleste mennesker, at man kan stå inde for de dispositioner og valg, man har gjort livet igennem. Som en følge heraf kunne man forestille sig, at de fleste af beretningerne fremstår som succeshistorier. Dette er forsåvidt også tilfældet for de fleste af forfatterne, der har levet et trygt og stabilt liv indenfor de for denne brugsstørrelse afstukne rammer. Derfor udtrykker de også tilfredshed med og glæde over deres landmandsliv. Men hermed ikke være sagt, at forfatterne ikke berører de mørkere sider af deres liv og de omkostninger, der unægteligt også har været forbundet med et hårdt, slidsomt liv. Det må dog konstateres, at det i denne undersøgelse ikke er lykkedes at nå ud til den mere indadvendte og stille landmandstype. Derfor kommer beretterne til at fremstå som en meget aktiv type, selv om man jo på ingen måder kan antage, at alle danske landmænd har levet deres liv på denne måde.

Er erindringsmaterialet repræsentativitet for ældre danske landmænd? Og er det rimeligt at drage konklusioner om "landmandsliv i det 20. århundrede" på baggrund af de 189 beretninger? Som nævnt ovenfor er de fleste berettere repræsentanter for husmandsbruget og det mindre gårdbrug, og som sådan er de i høj grad

eksponenter for det "typiske" danske landbrug. Erindringsmaterialet og dermed denne fremstilling gør således ikke krav på en fuldstændig dækning af hele landbosamfundets spektrum; livet på proprietærgårde og, i den anden ende af skalaen, daglejerers tilværelse berøres således stort set ikke. Som det vil fremgå af fremstillingen, må erindringerne opfattes som et meget homogent materiale, hvorfor det kan fastslås, at beretningerne i høj grad er repræsentative.

Bogens inddeling i otte kapitler vil følge en kronologisk linie, bygget op omkring beretternes livsforløb. De første fire kapitler dækker årene ca. 1920-1940 - den periode, hvor beretterne var børn og unge mennesker, og de sidste fire kapitler handler om årene ca. 1940, da beretterne etablerer sig til ca. 1990, hvor de fleste er gået på aftægt.

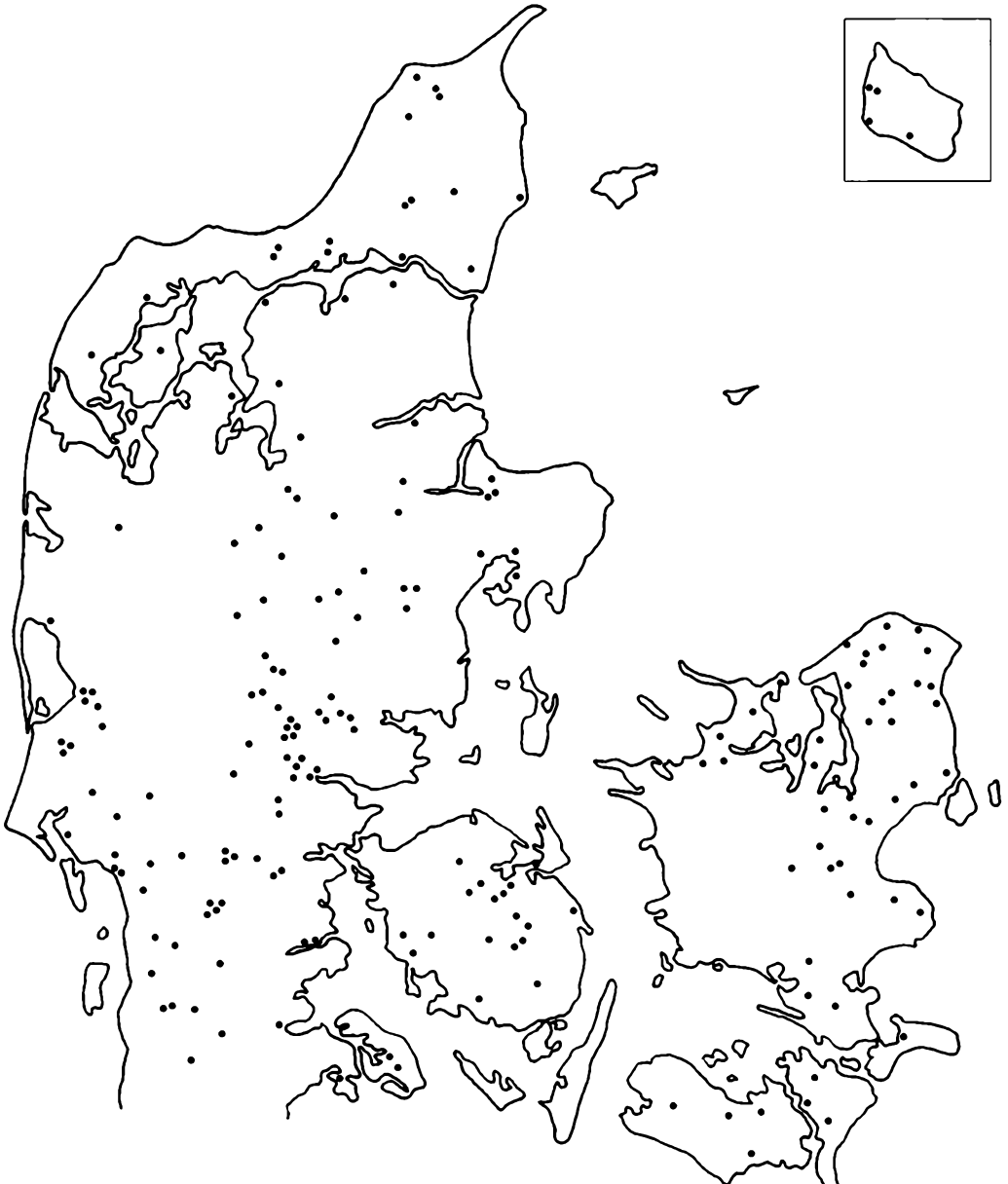
Det første kapitel handler om årets arbejdsgang i mark og stald, som beretterne oplevede det i deres barndom og ungdom. Kapitel to anlægger et tematisk perspektiv, hvor de vigtigste aspekter indenfor markdrift, husdyrhold og maskinanvendelse behandles, herunder først og fremmest en uddybning af særlige landbrugsfaglige emner. Tredie kapitel beskriver barndomstiden med skolegang, pligter og leg samt husholdets opbygning og arbejdsdeling på landbrugsejendommen. Med fjerde kapitel omhandlende ungdomstiden med skiftende pladser og ophold på høj- og landbrugsskole bevæger vi os tidsmæssigt fra slutnin-

gen af 1930'erne og ind i 1940'erne. Femte kapitel beskriver etableringsfasen og de første svære år som selvstændig landmand, hvilket for hovedparten af forfatterne fandt sted i tiåret 1940-1950. I sjette kapitel behandles 1950'ernes mekanisering som fænomen. Beretterne havde den rette udgangsposition og en stor portion optimisme til at springe med på mekaniseringsbølgen. Men i løbet af 1960'erne og 1970'erne (syvende kapitel) bliver kravene til landmanden om effektivisering og intensivering skærpet og de negative følger af den rivende udvikling begynder at vise sig. Og i ottende og sidste kapitel gives en beskrivelse af beretternes overgang til tilværelsen som pensionister og de overvejelser, de har gjort sig om udviklingen i landbruget i deres levetid.

I citaterne er stavfejl og syntaktiske fejl rettet, ligesom også gamle stavemåder er omskrevet til almindelig nutidssansk. Ligeledes kan der, hvor meningen er uklar, være indsat ord i kantet parentes [-]. Tegnet ... viser, at ord er blevet sløffet i et forsøg på at lette forståelsen, og (-) angiver udeladelse af længere passager, hvis de det pågældende sted ingen relevans har. Personnavne og lokale stednavne er udeladt i citaterne af hensyn til beretternes anonymitet. Dog henvises der ved hvert citat til forfatterens geografiske hjemsted: Nordjylland, Vest-, Midt- og Østjylland og Sønderjylland, Fyn, Sjælland med Møn, Lolland-Falster og Bornholm. Billederne er indsamlet ved henvendelse til nogle af beretterne og er således i privat eje.

Desuden har Midtsjællands Lokalhistoriske Arkiv, Ringsted bidraget med billeder. Bag i bogen findes en fortegnelse over de 189 berettere.

BERETTERNES GEOGRAFISKE TILHØRSFORHOLD

1. ÅRETS GANG I STALD OG MARK

Årets rytme

“Arbejdet på en gård havde en bestemt årsrytme. Efter høstens travle tid gik arbejdet over i en mere rolig rytme. Bønder har altid været afhængig af vejret til en vis grad” (Sønderjylland). Denne landmand anslår nogle af de særtræk, der kendetegner landmandsgerningen dengang som nu: årsrytmen, der bestemmer arbejdsgangen, den skiftende arbejdsintensitet med højdepunktet omkring høsten og vejrets luner, som enhver bonde er underlagt.

Den lovmæssige regelbundethed i arbejdsgangen betød tryghed i hverdagen for de mennesker, der ikke blot havde deres arbejdsplads indenfor gårdens rammer, men deres hele liv. Man var underlagt årstidernes skiften og naturens kræfter, der både betød stor respekt for, men også en følelse af samhørighed med naturen. Det var nødvendigt at aftvinge markerne så stort et udbytte som muligt for at få de økonomiske forhold til at hænge sammen på bedriften, men enhver bonde vidste, at flid og dygtighed ikke altid var nok til at afbøde naturens luner.

Rytmen i arbejdsprocesserne var præget af årstidernes skiften, og som følge deraf var landmandens tidsfor-

nemmelse og -horisont formet af årstidernes cyklus. En fortæller fra Sjælland skriver om opfattelsen af årets gang, da efterårsarbejdet var tilendebragt: “Vinterpløjningen kunne begynde. Et år var gået og et nyt forår lå forude, men med samme rytme og med samme urokkelige lov, at vil du høste må du først så - en lovbunden ensformighed. Vejret kunne arte sig godt eller skidt. Men der kom altid en høst, stor eller lille”. Den oplevelse af forholdet mellem mennesket og naturen, der her gives udtryk for, er afgørende for forståelsen af beretternes opfattelse af de grundlæggende værdier i deres landmandsgerning.

De fleste arbejdsprocesser var omstændelige i et omfang, som kan være næsten umulig at forestille sig for et moderne menneske. Roehakning, tørvegravning, den daglige malkning, høsten og den efterfølgende tærskning vinteren igennem, for blot at nævne nogle få områder, var fysisk hårdt og mandskabskrævende arbejde; med dette in mente er det fuldt forståeligt, at folk, både mænd og kvinder, var nedslidte i en forholdsvis tidlig alder. Arbejdsdagen var lang, weekend og ferie var ukendte begreber. Men alligevel lader beretterne tydeligt skinne igennem, at de følte en naturlig glæde ved arbejdet og det sammenhold, der bestod menneskene imellem.

I løbet af den ca. tyveårige periode, 1920-1940, indenfor hvilken beretterne oplever deres barndom og tidlige ungdom, finder der dog en vis udvikling sted indenfor såvel maskiner og redskaber, som markbrug og husdyrhold - forandringer der, omend i det små, letter den fysiske arbejdsbyrde. Det bedste eksempel er vel udviklingen indenfor mejeredskeer: fra leen til selvbinderen.

Produktionsstrukturen på den almindelige landbrugsbedrift

“Markplanen var lagt sådan til rette, at afgrøderne kunne danne grundlag for den animalske produktion, der passede til ejendommen. Eneste faste undtagelse var kartoffelmarken” (Midtjylland, 16 tdl.). Det landbrug, som de fleste berettere voksede op på, kan karakteriseres som et alsidigt drevet familiebrug, hvor familien samt en eller flere fremmede medhjælpere leverede arbejdskraften. På de fleste mindre brug var børnenes deltagelse i de daglige gøremål nødvendig for at få hverdagen og økonomien til at hænge sammen. Hovedindtægtskilden for såvel husmands- som gårdbruget var husdyrholdet, først og fremmest kvæg, svin og fjerkræ, mens plante- og rodfrugtavl blev anvendt som foder til dyrene. Den ene produktionsgren betingede den anden.

Kun i sjældne tilfælde kunne der være tale om en særlig vægtning af en af husdyrgrenene, f.eks. hønseholdet: “I 1936 kom far i tanke om at bygge et

stort hønsehus efter den tids forhold. Det var 50x20 alen...Der kunne være 2000 kyllinger, [hvilket] var mange dengang...[Far] var noget nervøs for, om det kunne gå. Men da det først rigtig kom i gang, gik det udmærket, og vi kørte 3-3½ tusinde æg til Brugsen hver uge. Jeg tror, far tjente helt godt på hønsene” (Midtjylland, 15 tdl.).

Om sammenhængen mellem markafgrøder og husdyrhold fortæller en vestjysk landmand: “Der var dengang noget forudsigeligt over de forskellige landbrug. Var gårdens tilliggende jorder på ca. 30 tdl., kunne man som regel regne med, at der var 11-12 køer, alt efter jordens bonitet eller ydeevne. Derudover et par store heste og en del svin. Der var også de fleste steder en del høns. Så steg dyrenes antal som regel i forhold til, at arealet blev større. Ved omkr. 40-50 tdl. var der måske tre heste! Ved 60 tdl. omkring 15-17 malkekøer og fire heste. Omvendt kunne man næsten også ud fra bygningernes størrelse se, hvor meget jord der var til gårdene”.

Til illustration af ovenstående iagttagelse fortæller tre af beretterne om forholdet mellem jordtilliggende og husdyrhold på deres fødegård. På en ejendom med 22 tdl. jord i Midtjylland fortæller forfatteren følgende om besætningen ca. 1925: “I mine skoleår havde vi 7 køer, 3-4 kalve, 2-3 kvier og enkelte gange en tyr, ellers brugte vi naboens tyr...Vi havde altid en so, og da vi leverede 30-35 svin til slagteriet om året, måtte far ud at købe grise ind imellem. Når soen skulle til orne,

måtte vi ud at drive med den, og det var vanskeligt, for en so kunne være et genstridigt asen...Vi havde altid 2 heste. Jeg kan lige huske, vi havde en hest af russisk race, men ellers var det den jyske race”. Derudover var der ca. 100 høns og 10-15 ænder på ejendommen.

På en gård med 30 tdl. beliggende vest for København fortælles det: “Gårdens drift og økonomi var i alt væsentligt lagt an på malkekvæg. Vi havde som regel 11 malkekøer, der for det meste var lagt til på gården. Vi holdt selv tyr, og køerne, der var af den røde danske malke race, kælvede jævnt fordelt over hele året... Kvæg-avls- eller kontrolforeninger fandtes ikke; men far lagde vægt på at have en god besætning, bl.a. havde vi aldrig kalvekastning, og vi var blandt de første, der havde en tuberkulinfri besætning, hvilket jo kunne ses på de blåmalede halse på mælkejungerne. Mælken blev solgt til Glostrup Mejeri, der var et privatmejeri”.

Tilsvarende havde en gård på 60 tdl. en noget større besætning: “Besætningen var på 4-5 heste, 16 malkekøer af sortbroget jydsk race, 15-20 stk. ungvæg og kalve, 4-5 får, 5-10 ænder, 25-30 høns, en hund og nogle katte” (Sønderjylland).

På nogle ejendomme var svineholdet ikke særligt stort, hvilket ofte hang sammen med farens manglende interesse for grisene. En hel og holden udelukkelse af en af husdyrgrenene var dog ganske utænkelig; enhver

landbrugsbedrift var traditionel i den forstand, at der fandtes både grise, køer, heste og muligvis får. Kun i Jylland havde man fårehold i større omfang på grund af de velegnede hede- og marskarealer.

Arbejdsgangen på husmandsbruget henholdsvis gårdbruget adskilte sig ikke væsentligt fra hinanden. De samme arbejdsprocesser i mark og stald skulle udføres uanset gårdens størrelse. Alle familiemedlemmer deltog i det daglige arbejde og på de fleste brug over 15-20 tdl. med fremmed medhjælp. Derfor giver beretterne udtryk for en fælles oplevelse af barndommens landbrug næsten uanset dettes størrelse, både hvad angår den praktiske og holdningsmæssige side af landmandslivet.

Den store gård med over ca. 60 tdl. adskiller sig på væsentlige punkter fra det typiske gårdbrug. Ofte var produktionen i lighed med den mindre gård alsidigt indrettet, men det var dog ikke ualmindeligt, at visse stordriftstræk slog igennem, f.eks. et stort malkekvæghold. Eventuelt satsede den større gård med de vidtstrakte jordarealer på ensidig korndyrkning med salg for øje. Som regel var økonomien så solid, at der i rigeligt omfang kunne aflønnes fremmed medhjælp, hvorved familiemedlemmerne helt blev fritaget for det praktiske arbejde. For børnenes vedkommende betød det længere skolegang og friere valg af uddannelse. Det store gårdbrug er dog, som ovenfor nævnt, kun repræsenteret af ganske få berettere.

Udbindingen af dyrene

Udbindingen af dyrene i begyndelsen af maj måned indvarslede forårets komme. Efter at have stået på stald hele vinteren uden at kunne røre sig, var dyrene kåde og sprang lystigt omkring. Fra Sønderjylland fortælles om den særlige begivenhed: "Det var altid en festlig dag, den første dag køerne kom ud omkring 1. maj. De gik løse med almindelig pigtrådshegn, kom ind og blev malket, men gik ude dag og nat fra ca. 1. juni". De fleste steder stod dyrene dog i tøjlr. Kun på de mest moderne bedrifter brugte man elektrisk indhegning på dette tidspunkt. Først henimod 1940 blev det almindeligt udbredt mange steder.

Det var almindeligt antaget, at det sundeste for dyrene var at gå ude så stor en del af året som muligt, og det var jo i sommerhalvåret, at køerne gav mest mælk. Hvis der i perioder var mangel på græs på grund af tørke, måtte de have tilskudsfoder. De fleste steder var det almindeligt, at dyrene var ude, om ikke døgnet rundt, så ihvertfald hele dagen, hvorfor man måtte i marken for at malke dem i løbet af dagen, fordi malkning tre gange dagligt var almindeligt. Det var ofte børnenes opgave at flytte dyrene i løbet af dagen, når de stod i tøjlr: "Køerne og kvierne kom ud så snart, der var græs til dem i regelen sidst i april. De stod i tøjlr i en lang række, og de skulle flyttes 2 gange om for-

"Når køerne var ude hele døgnet, foregik malkningen også i det fri. Det var meget hyggeligt, når det var tørvejr". Selv om malkning de fleste steder blev betragtet som kvindearbejde, kunne det dog hælde, at faren eller en karl også malkede (Fyn, 1938).

middagen og 2 gange om eftermiddagen. Det var enten mor eller os børn, der gjorde det” (Vestjylland).

Praksis omkring dyrene kunne dog variere en del, f.eks. var det ikke alle steder dyrene var ude om natten, og hestene blev altid trukket på stald. En forfatter fra Nordjylland fortæller: “Indtil omkring 1930 stod køerne i tøjr, når de var på græs, og det var altid de store børns arbejde at trække køerne ud og ind samt flytte dem. De var vant til at kunne gå i et kobbel på 12-15 stk., og det gik fint. Hvis en ko var tyregal, kunne den lave en del ravage, inden den blev koblet fra, og det kunne ske, at der måtte lidt voksen hjælp til. Køerne lå aldrig ude om natten, og de blev aldrig malket ude. Da de blev malket 3 gange daglig, blev de trukket ind midt på dagen og så ud igen over middag. Sådan skulle det være, selv om det kostede meget arbejde. Køerne skulle helst på græs sidst i april, så snart der var bid, og de skulle helst ud en tur hver dag til sidst i oktober. De højstydende fik lidt tilskudsfoder hele sommeren, og fra midten af september, når ensilagen slap op, begyndte vi at hente roer med top, som de fik om aftenen, når de kom ind” (36 tdl.).

Forårets markarbejde

“Det første egentlige forårsarbejde i marken var såning af kunstgødning - superfosfat og kali. Det skete så snart vi kunne færdes på jorden. Indtil midten af 1920'erne såede vi det med hånden fra en sæk bundet om nakken

med så meget i, som vi kunne bære. Siden såede vi det fra vogn, hvor een kørte, og en anden spredte det bag ud af vognen med en lille skovl” (Østjylland, 31 tdl.).

Inden sæden kunne komme i jorden om foråret, skulle der gødes. Den mest anvendte gødning var den “naturlige” fra dyrene, men i løbet af tyverne blev kunstgødningen almindelig udbredt. Om staldgødningen fortælles følgende fra Nordjylland: “Køerne stod bundet to i hver bås i bæslinger af jernkæder, der var fæstnet til skillerummene, som var af træ. Der var støbt grebning, hvorfra man kørte gødningen i trillebør ud på møddingen. Ajlen løb i lukket rørsystem til den udenfor liggende ajlebeholder. Denne var så stor, så den kunne tage næsten et års produktion. Når den blev tømt på græsmarkerne i juni-juli, kunne den holde til april næste år”.

Hvis beholderen løb over i løbet af vinteren, måtte man ud at køre ajle, hvis ikke vintervejret forhindrede det: “Hvis der havde været frost hele vinteren, var der en ordentlig mødding at køre ud og pløje ned på den ene roemark. Møddingen blev altid tømt om foråret og ajlen kørt ud. Far var blandt de første, der fik ajlenedfælder, og han byggede også i begyndelsen af krigen en stor ajlebeholder mere, så det meste af ajlen kunne køres ud om foråret” (Fyn).

Når ajlen var blevet spredt, gjaldt det om hurtigst muligt at få den pløjet ned for at undgå kvælstoftab i form af

fordampning, og ajlenedfælderer var derfor et væsentligt fremskridt. I 1936 havde dog kun 5500 ejendomme ajlenedfælder,² men ved tællingen i 1950 var tallet mere end tidoblet til godt og vel 57000 ajlenedfældere.³

Fra en fynsk gård på 71 tdl. fortælles detaljeret om anvendelsen af kunstgødning: "Kornet blev tilført noget kunstgødning 2-3 uger efter såningen, og det var næsten udelukkende kalksalpeter. Roerne fik også salpeter, der altid blev delt til to gange. Kålrabien fik kalksalpeter, bederoerne fik chilesalpeter, hvis det kunne fås til en rimelig pris. Om efteråret fik hvedemarken tilført superfosfat. Dette sidste spredte vi gerne fra en vogn, hvor en karl kørte langsomt frem, mens en anden spredte materialet. Salpeter til

korn og roer blev spredt med hånden, og i kornet skulle det gøres nøjagtigt, de der ellers blev slemme striber".

På en sønderjysk gård anvendtes allerede i 1920'erne kunstgødningsspreder, hvilket bestemt ikke var almindeligt udbredt. Gården var da også af betydelig størrelse (91 tdl.): "Handelsgødningen blev spredt med en "Villemoes" gødningsspreder, der blev hægtet bag i en forvogn fra en kassevogn og trukket af to heste".

Den efterfølgende tilberedning af jorden til såbed skulle være meget omhyggelig, og selve såningen stod en dygtig karl eller husbond selv for. Det var en af de mest betydningsfulde opgaver og krævede en væsentlig ekspertise: "Forårsharvningen blev først

På ringtromlen, foråret 1934. Efter såningen blev der samlet sten og tromlet, men på en type som denne med agestol på rammen, "måtte man passe på ikke at falde i søvn" (Fyn).

udført med en spidsharve, dernæst med en sæddækker, og sidste træk inden såning var altid på tværs. Såningen blev udført med en radsåmaskine, så vidt jeg husker en 19-rækkers, og når der skulle sås roer skulle forhjulene stilles ud, så der kunne blive så langt mellem rækkerne, at en hest kunne gå der, når der senere skulle renses...Harvningen og såningen blev udført af forkarlen og den yngste karl kørte med tromlen, ukrudtsharve o.l." (Midtjylland).

På federe jord kunne det desuden være nødvendigt at anvende en agerslæber inden såning for at trykke skorper og knolde ud: "Den bestod af to stykker tømmer, der med en afstand af ca. en alen var holdt sammen af to planker. I det foreste var der harvetænder og det bageste var jernbeslået på jordsiden og ovenpå forsynet med en kasse, så den om nødvendigt kunne belastes med marksten. Denne behandling forhindrede, at jorden blev knoldet ved senere udtørring" (Østjylland).

De fleste berettere har kun erindring om, at sæden kom i jorden med radsåmaskine, men de ældste berettere husker, at der blev sået med hånd: "Så fik marken et træk af sæddækkerharven og min far såede så kornet med hånden, hvorefter der blev harvet endnu en gang med sæddækkeren og jævnet af med pigharven og til slut tromlet" (Østjylland, født 1906). Selv om jorden var pløjet om efteråret, skulle mand og heste over marken en fem-seks gange med forskellige redskaber, førend sæ-

den var kommet vel i jorden, hvorefter ukrudtsharvningen fulgte.

Når kornet var kommet i jorden, skulle roerne sås. Roemarken var den eneste, der først blev pløjet om foråret, efter møddingen var tømt ud på den. "Roerne blev sået med en Avance - en udmærket maskine, som også var radrenser. Når den skulle bruges som såmaskine, blev der monteret et såudstyr. Maskinen blev vendt, så hesten blev spændt for den modsatte ende, og så gik kusken og styrede maskinen i enspænderstængerne" (Midtjylland, 40 tdl.).

Tørvegravning

Når sæden var kommet i jorden, trængte et vigtigt og slidsomt arbejde sig på - tørvegravning: "Så var det tid at komme i mosen og grave klyne til årets forbrug af brændstof til såvel opvarmning som madlavning. Det skete som regel omkring min fødselsdag den 26.maj. Vi havde et moselod...Der var en vis højtid over tørvegravning i den tidlige forsommer...I selve mosen var der først et lag græs og lyngtørv, der skulle fjernes, så var der vældig godt, sort tørvedynd i forskellig dybde - i vores moselod knap 2 meter. Til arbejdet hørte en spade, en greb eller to, en splitspade og en graveskovl. Det gik såmænd ganske let...men strengt var det. Tørvene blev gravet op i passende stykker, lagt på et slæbebræt og med en hest forspændt kørt ud på liggepladser, hvor det som regel var drengen, der skar dem i stykker til passende klyne..." (Østjylland).

Tørvegravning var et hårdt arbejde for såvel mennesker som dyr, men tørvene var de fleste steder den vigtigste form for brændsel, også selvom tørvene ikke altid var af den bedste kvalitet. Ofte måtte børnene tage deres tørn i tørvemosen: "Tiden fra roesåningen til vi begyndte at radrense og hakke roer, brugte vi til at skære tørv. Det tog to-tre dage. Der var ikke vand af betydning i vor mose, så vi kunne stå i tørvegraven og arbejde. To mand skar tørvene ud i blokke på 10x20x40 cm og læssede dem på en vognfjæl. Så kørte vi drenge dem til tørrepladsen, læssede dem af og skar dem i passende skiver. Efter få dage kunne de vendes, og lidt senere sættes i skruer til senere hjemkørsel" (Østjylland).

Høslætten og sommerens øvrige arbejde

"Omkring Skt. Hans kom høhøsten i gang. Græsset skulle helst være skredet og udvokset, så var det nemmere at få tørt, og det fyldte godt på loftet og i stakke. Græsset blev slået med slåmaskine, og så lå det på skår en uges tid, ja helt op til 14 dage, alt afhængig af vejret. Det blev vendt et par gange, hvis vejret artede sig, ellers måtte vi efter det indtil flere gange. Det foregik med rive eller høtyv, som man førte ind under skåret og vippede den anden side op. Det var et stort arbejde, for vi havde gerne meget hø, men med lidt øvelse gik det egentlig forbavsende hurtigt, ja, vi løb næsten langs med skåret. Når dagen kom,

Høslættet påbegyndtes i juni måned. Efter høet var slået, lå det og vejrede nogle dage og blev derefter vendt. "Så snart det var tørt nok, blev det stakket med en to-tandede fork. En gang i 1930'erne blev der anskaffet ryttere; det gav meget bedre hø" Fotografiet stammer fra Als, 1935.

“En ganske almindelig græsslåmaskine, som til kornhøsten monteres om til en aflægger. Der er monteret vipværk bag knivbjælken, som kan styres med en fodpedal og aflægge så meget korn, som passer til et neg. De tre bag kusken skal binde negene” (Nordjylland, 1920’erne).

hvor høet var tørt til at stakkes, kom hesteriven i gang, det skulle rives i strenge” (Sjælland).

Bjergning af høet var juni måneds store arbejdsopgave. Høet blev anvendt som en uundværlig del af foderet til kvæg og heste, og ansås for meget værdifuldt. Når høet var slået, fik græsset lov at gro, så dyrene lidt senere på sommeren kunne græsse marken.

Fra Fyn fortælles det: “Når roetynningen og første gangs hakning (lugning) var overstået, blev der slået hø. Far havde altid et stykke med lucerne,

og første slet blev lavet til hø. Vi havde en slåmaskine til en hest. Vejret skulle være varmt og tørt, høet skulle vendes dagen efter slåningen. Dagen efter blev det hængt på høstativer. Hvis ikke der var uheld med vejret, så blev høet af god kvalitet. Efter et par uger blev høet kørt hjem og sat ind på loftet i den gamle lade, som vi kaldte den”.

De fleste steder blev høet slået med slåmaskine og derefter stakket på marken, men i 1930’erne blev det almindeligt at anvende ryttere, over hvilke høet blev hængt. Denne metode gav en bedre kvalitet på høet, da det i

tørringsprocessen kom fri af jorden: "Vi havde en ældre Deering-slåmaskine... Vi satte stakkene på jorden indtil ca. 1939, da vi begyndte at bruge stakryttere, som vi selv lavede" (Sjælland).

Hjemkørslen af høøsten var præget af en let og festlig stemning. Det var en mere behersket udgave af den glædesstemning, som en god kornhøst gav anledning til et par måneder senere. Men for børnene, der naturligvis også deltog i arbejdet, skulle der lægges kræfter i: "På loftet var det os børn, der skulle sætte høet og træde det godt sammen, et hæsligt og varmt arbejde. Hvis ikke vi hoppede og sprang hele tiden, blev vi heppet op. Alligevel fik vi at vide 14 dage efter, at vi ikke havde gjort det godt nok. Høet var sunket, så der kunne være en hel meter ud til taget" (Sjælland, 64 tdl.).

I løbet af sommeren skulle der ukrudtsharve og stikkes tidsler. "Vi brugte meget at ukrudtsharve kornmarkerne 2-3 uger efter såningen. Det var for at ødelægge spirer af agersennep og kiddike, som der var og er meget af her omkring. Enkelte år måtte vi have sprøjtet nogle partier af markerne, når de gule blomster tog overhånd" (Østjylland).

Hele sommeren igennem blev roerne luget og tyndet af flere omgange, men som en beretter minder om: "Vi må huske på, at både ukrudtssprøjtning og enkeltkornsmaskiner var ukendte, så roeplanterne havde tit en meget hård konkurrence i en skov af ukrudt.

Derfor var det nødvendigt at så dem meget tæt, for at man i det hele taget kunne få øje på dem blandt alt ukrudtet" (Sønderjylland, 13 tdl.).

Roerne blev hakket med håndkraft eller rensed med radrenser: "Når roerne kunne ses i rækker, begyndte radrensningen, og den gentoges flere gange i løbet af sommeren efter behov. At radrense var forkarlens arbejde, og vi havde en ældre dobbeltradrenser...Så snart roerne var store nok, begyndte udtyndingen sidst i maj og varede gerne 3-4 uger...Når udtyndingen var forbi, blev roerne radrensed, og så begyndte vi at hakke anden gang, og henimod høst skulle vi også gerne have hakket en tredje gang, der mest gik ud på at fjerne de tidsler, der var" (Fyn, 71 tdl.).

Flere steder i landet dyrkedes sukkerroer. Først og fremmest på Lolland-Falster var jorden velegnet, men også på Fyn og som her i Østjylland: "I min barndom, ca. 1920-38, var alt håndarbejde. Roerne tyndedes og hakkedes 2-3 gange, og 4. gang når de lukkede rækkerne, var det korn, meld og tidsler vi fjernede. Tyndingen klareredes dels af egne folk, dels akkordarbejdere. Jeg husker priser på 40 øre pr. 100 favne, 1 favn= 3 alen= 72 tommer. Optagning af sukkerroer foregik med hånd og kniv. Det gav ømme rygge og revnede hænder. Derfor var det en stor lettelse, da vi kom til at bruge rapjern. Man huggede toppen med et snit fremad, og to kroge, der tog roen op tilbage. Men det var først, da det blev almindeligt at fodre med roetop.

Det store arbejde kom i årene før mekaniseringen. Vi byggede som alle andre siloer 2 m i jorden, og 2 m træsilø over. Syre i vandkande skulle hældes på. Senere byggedes en høj betonsilo, der fyldtes med transportør og senere topknuser. Der blev roetoppen så findelt, at det var unødvendigt at tilføre A.I.V.syre..." (Østjylland, 30 tdl.).

Roen blev anset for den vigtigste foderbestanddel til kvæget og hang for mange landmænd uløseligt sammen med høet, hvorfor de to afgrøder blev prioriteret meget højt. Arbejdet med roerne var hårdt og krævede megen arbejdskraft. Alt disponibelt mandskab på gården blev inddraget i arbejdet, og det var ikke ualmindeligt, at der i sæsonen blev lejet fremmed arbejdskraft, selv på meget små brug, hvor der normalt ikke var basis for fremmed medhjælp.

Ind imellem de store arbejdsopgaver var der dog også tid til at vedligeholde og friske op på bygningerne i form af kalkning og maling af døre, vinduesrammer og murværk: "Alle længer skulle spækkes og kalkes, og det skulle helst være gjort inden pinse. Døre og vinduer skulle males, hvis det var tiltrængt og paptage tjæres. Staldene skulle også kalkes indvendig, men det blev gjort, når vejret ikke var til at være ude i" (Sjælland, 43 tdl.). Desuden blev prydhaven, der var morens ansvar og stolthed, bragt i orden, gerne med hjælp fra børnene. Der blev sat en stor ære i, at gården så ordentlig og velholdt ud.

Høsten - årets højdepunkt

"Årets højdepunkt var selvfølgelig dengang, som nu, høsten: Høsten har altid haft sin egen musik, enten det var pigernes sang bag leen eller hestenes prusten eller traktorenes og mejetærskernes brummen. Det er noget, en landmand altid nyder" (Falster).

Det arbejde, der blev udført den øvrige del af året, fik sin særlige betydning, når høsten var bragt vel i hus. Høstens symbolske værdi lå i, at man, i mere end een forstand, høstede frugten af hele det øvrige års hårde slid, og denne kulmination indgød en nærmest i religiøs forstand højtidelig stemning. Et år var omme, og et nyt kunne tage sin begyndelse.

Men trods det slid, som høsten også var, kunne den trods alt hensætte de hårdtarbejdende høstfolk i en glædestilstand. "Høsten dengang var en lang proces - 2 mdr. kunne den godt vare. Det var lange arbejdsdage og meget slid, og alligevel har den efterladt nogle minder, som jeg aldrig glemmer: den respekt for høsten, som far og mor havde. De betragtede kornet som en gave. Det var ikke noget selvfølgelig...", udtrykkes det af en landmand fra Sjælland. Høsten var kronen på værket - et særligt arbejde man ikke sjuskede med. Et længere perspektiv i vurderingen af udviklingen anlægger en forfatter fra Vestjylland: "Der har altid været noget særligt over kornhøsten. Jeg var bange for, at det ville forsvinde med mejetærskeren, men

det gjorde det ikke - ihverfald ikke for os!". Glæden var stor, når høsten ovenpå strabadserne endelig var bragt i hus.

Høsten kunne forme sig på lidt forskellig måde alt efter, hvor langt fremme udviklingen og mekaniseringen var det pågældende sted. Anskaffelsen af mere moderne maskiner hang ofte sammen med, hvor økonomisk velstillet hjemmet var. Udviklingen foregik i forskellige tempi, og som regel var man først til at anskaffe nye redskaber på de større gårde, hvor økonomien sandsynligvis var mere solid end på de mindre ejendomme. På dette tidspunkt - i 1920'erne og be-

gyndelsen af 1930'erne - var der stor variation indenfor de anvendte høstredskaber og -maskiner: på de mindste og dårligst stillede ejendomme blev der høstet med le; de fleste steder anvendtes dog slåmaskine med aflægger, men selvbinderen var for alvor ved at slå igennem. Ved tælling i 1923 havde 22% af alle ejendomme selvbindende mejemaskine, dog havde kun 14% af ejendommene med areal op til 30 ha (55 tdl.) en sådan.⁴ I 1936 havde 34% af ejendomme med et jordareal op til 30 ha (55 tdl.) selvbinder.⁵ Mindre ejendomme kunne dog ofte få høstet med selvbinder ved at leje en større gårdejer til arbejdet - den tids maskinstation.

Høsten forberedes. Le og binderkniv slibes, mens en dreng drejer på håndsvinget. Fyn, 1938.

Tre heste for selvbinderen var en nødvendighed, da arbejdet var meget hårdt for dyrene. Men den første omgang på marken skulle stadig høstes for med le. Høstmandskabet fulgte efter og bandt op. Billedet er fra 1930'erne.

Men på de mindre ejendomme kunne det stadig forekomme, at der blev høstet på "gammeldags" måde. En beretter fra Sønderjylland, der voksede op på et 13 tdl. husmandsbrug, skriver: "Helt op til 1943-44 høstede far kornet med le, og mor rev negene sammen og bandt dem. Riven, hun rev sammen med, kaldtes en "krat"...Vi børn hjalp også til med at binde nogle af negene og sætte dem i skokke (hobe) med det samme...". Forfatteren fortæller videre om årsagen til den tilbagestående udvikling, der hang sammen med den stramme økonomi i hjemmet: "I et antal år lejede far en nabo, der havde en gammel selvbinder, og det var nu noget bedre, for den bandt da 90% af negene! Men jeg tror, det kun var, når enten mor eller far ikke var helt raske, at de of-

rede penge på at få høstarbejdet lettet lidt".

En beretter fra Midtjylland fortæller om den udvikling, han kan huske: "Det første, jeg husker om kornhøstens forløb, var, da kornet blev mejet med slåmaskinen. Denne var så udstyret med to sæder...og med et aflæggeudstyr. Der var så et par "kvindfolk" lejet til at binde negene foruden det mandskab, man selv kunne præstere. Negene blev bundet med et bånd af strå, der blev lavet på stedet af det afskårne korn...Var der tidsler i kornet, skældte de nævnte kvindfolk ud. Jeg kan lige huske, at jeg som seks-årig skulle køre hesten for maskinen. Det gik ikke så godt, og til alt held kom der en anden større dreng for at afløse mig. Året efter havde vi en nabo, som havde en selv-

binder til at høste en del af kornet, og i 1935 fik vi selv en sådan, og det var en særdeles stor begivenhed. Den kostede den store sum af 1500 kr., som nok blev betalt kontant, vil jeg tro. Denne kunne jo spytte negene ud med bånd om, så det var en lyst”.

En noget tidligere udvikling beskrives af en beretter fra en gård på 170 tdl. i Midtjylland: “Når kærnerne var ved at blive faste i kødet, begyndte man at høste. I min barndom høstede far med en aflægger, men fra 1920 var det med binder. Kornnegene stod i sæt en uges tid for at eftermodne, in-

den de blev kørt hjem. Et sæt bestod af 12 neg, der skulle 5 sæt til en trave, altså 60 neg. Kunne en trave ved tærskningen give en tønde korn, var det flot”. En beretter fra Himmerland fortæller, at de brugte slåmaskinen til at høste, men så skete en forandring: “Omkring 1931 fik vi en MacCormick selvbinder i kompagni med to naboer, så var høsten ikke så mandskabskrævende, men der skulle tre heste til at trække den, så den tredie hest blev lånt på den gård, hvor den bedst kunne undværes og jeg mindes ikke, at der har været problemer i samarbejdet i den anledning”.

Høsthødet er parat til at køre høsten i hus, 1938. Mange steder kørtes med to vogne “og når karlen kom hjem med læs, fulgte hammel og kobbelt med hestene til den tomme vogn, og så var det om at få læsset af, inden han kom med næste læs” (Fyn).

“Høstens tid var altid en stor oplevelse, hvor alle hjalp hinanden, og glæden var stor, når det sidste læs kom godt i hus; en årstid med mange minder, men med slid og slæb og lange arbejdsdage” (Fyn).

Negene skulle stå og eftermodne på marken en uges tid eller to inden hjemkørslen: “Arbejdsvognene med lad...blev gjort klar og smurt, og indkørslen begyndte. Vi børn skulle tage fra, d.v.s. flytte negene fra lemme og hen til ham, der satte negene i gulvet. Negene skulle ligge lige foran ham, de måtte ikke ligge bag ved ham og de måtte heller ikke ramme ham i hovedet. Det var skam en betroet bestilling” (Sjælland).

Et egentligt høstgilde blev som regel kun afholdt på de større gårde, hvor der var et stort folkehold. Det var bestemt ikke almindeligt på mindre ejendomme, selv om der nok blev serveret lidt ekstra lækkert den aften, det sidste læs blev kørt i lade.

En vestjysk landmand sammenfatter den højtidelige stemning, man kunne føle sig hensat i, når tingene i et kort øjeblik gik op i en højere enhed: “Jeg

har ikke skrevet meget om sorger og glæder, fordi jeg nok har svært ved at beskrive det, men lad mig alligevel forsøge med et eksempel: det var i høstens tid, mens vi kørte med traktor og vogn. Vi havde kørt neg hjem hele eftermiddagen, og der stod et læs i laden. Det begyndte at trække op til regn og torden, og der stod mere på marken, tørt til indkørsel. Da vi var færdige med staldarbejdet og aftensmaden, blev vi enige om at læsse det læs af som stod i laden og hente et læs mere. Hjemme med det gav vi os igen til at læsse af, og sådan fortsatte vi. Det var mørkt, men når vi vippede traktorens arbejdslygte, som var placeret bag på den, ned så den ikke blændede, kunne vi sagtens klare os med det lys. Lyn begyndte at glimte, og kl.23, da vi kørte i laden med det sidste læs, begyndte regnen at tromme på bliktaget. Det er svært at beskrive, hvad man føler, når man efter sådan en aften sidder i køkkenet med en skål jordbærgrød med fløde og hører regnen tromme mod ruden og vide, at kornet er tørt i hus! Man er nok træt, men også fyldt af en glæde, der fuldstændig opvejer trætheden. Følelsen er svær at definere. Jeg tror, Jeppe Åkjær kommer det nærmest i sin skønne høstsang: "Nu er det længe siden, men end det gemmes i mit sind..."

Efterårsarbejdet

"Oktober måned var først og fremmest helliget optagning og hjemkørsel af roerne samt den påfølgende dækning af roekulen, først med et lag

hvedehalm og derpå et tykt lag jord. Roerne var meget ømfindtlige overfor bare en lille smule frost" (Sjælland). Når høsten var overstået, stod de næste store arbejdsopgaver for døren: optagning af roer og kartofler og den efterfølgende jordbehandling, der helst skulle være færdiggjort, inden frosten gik i jorden.

Optagning af roerne var ligesom alt andet arbejde med rodfrugten uhyre arbejdskrævende. En forfatter fra Vestjylland fortæller herom: "Det kan ikke siges at være et let arbejde [optagning af roerne]! Alle bederoerne måtte rykkes op af jorden ved håndkraft! Det skete normalt med venstre hånd, og med den højre afhuggede man toppen med en roekniv, som var fremstillet specielt til dette arbejde. Roerne kom til at ligge med fire rækker samlet i hver, så der var plads til at køre med en hestevogn mellem de opskårne rækker af roer. Der læssedes så fra begge sider. På den måde havde man otte rækker roer i hver køregang. Derpå blev de kørt i en efterhånden lang roekule..."

"Det var strengt arbejde i roemarken, både at trække op ved håndkraft og hugge toppen af samt at køre sammen i kule. Først noget hen i 1930'erne blev det almindeligt at tage roer op med rapjern, hvilket var en stor lettelse" (Fyn, 70 tdl.).

Fra Falster, hvor der blev dyrket sukkerroer, fortælles der også om det hårde arbejde: "Med sukkerroerne havde vi jo i gamle dage et forfærdeligt

Roerne køres hjem. Bagved ses et nyopført husmandsbrug. Roerne blev opbevaret i kule: "Roerne blev dækket med halm og fik først et tyndt lag jord med skovl og helst et lag mere inden frosten. Det var hårdt arbejde at stå og dække roer en hel dag" (Sønderjylland, 50 tdl.).

slid. De skulle luges 2-3 gange og radrenses 5-6 gange, og når de skulle tages op, skulle de først pløjes løse og så tages op med hånden, aftoppes og lægges i bunker og bringes til sukkerfabrikken". Men en sønderjysk landmand fra en gård på 91 tdl. fortæller: "Jeg kan ikke huske, der er blevet taget roer op med håndkraft hjemme". Der blev her benyttet roeoptagningsmaskine, hvilket dog er et særtilfælde blandt beretterne.

Herefter påbegyndtes jordbehandlingen, der ofte strakte sig til jul, men selv om dagene blev kortere, og indvarslede vinterens komme, kunne efterårets markarbejde have en særlig poesi over sig: "Når arbejdet med roerne var forbi, tog vi fat på efterårsplojningen, ligesom vi også på den tid kørte gødning ud på den jord, hvor der til næste år skulle være roer. Gødningen blev straks spredt og pløjet ned...Den plov, vi havde, var en al-

mindelig svingplov fra plovfabrikken i Fraugde på Fyn. Jorden kunne være ret tung at pløje, men hestene var kraftige, der var ingen bakker og kun yderst sjældent en sten, som ploven løb imod. Som en reminiscens fra husmandstiden, og vel også fordi jorden ikke var drænet, holdt far på, at

agrene skulle være ret smalle. I skellene mod naboerne var der diger eller bulke på 60-70 cm. Pløjningen skulle være afsluttet og ploven i hus inden jul. Det hed sig, at hvis ploven stod ude juleaften, ville Jerusalems skomager komme og sætte sig på den, og så ville avlingen blive dårlig. I min

“Efterårsplojningen påbegyndtes omkring 1. november. Det var næsten altid karlen, der pløjede, og det med en enkeltplov. Alle karle satte en ære i at pløje så lige som muligt, ellers kunne der falde sjove bemærkninger fra forbigående” (Fyn, ca. 1930).

erindring står efterårspløjningen som det dejligste arbejde blandt årets mange gøremål som landmand” (Sjælland).

Fra Vestjylland fortælles det: “Efter roeoptagningen begyndte den egentlige efterårspløjning, det var et af de grundlæggende arbejder i landbruget, som krævede en vis omhu i udførelsen. Det gjaldt især pløjning af græsmark. Her var det vigtigt, at furen lå omhyggelig, så alt blev dækket. Her brugte vi for det meste tre heste. Det kunne være stive furer at få vendt...”.

Betydningen af en god pløjning var uvurderlig, og en beretter fra Sjælland fortæller om, hvor omhyggelig man burde være med pløjningen: “[Opfugningen] var det arbejde, der kendetegnede en dygtig plovmand. Den fure skulle være så lige, at når man stod ud for den, sad den lige i øjet. Det var håndværk, det var kultur. Det var et dejligt syn at iagttage en nypløjet mark, enten det var efterår eller forår - jævn og lige og blank lå furen; ingen halmstrå eller møgklatter. Det var dækket, så jorden lå ren klar til at tage mod en ny udsæd...Der blev lagt en utrolig vægt på den værdi, et godt pløjearbejde betød dengang. Et godt, veludført arbejde var simpelt hen starten på et vellykket år”.

I forlængelse heraf fortæller en landmand fra Midtjylland om den grundige jordbehandling: “Så snart som muligt efter at stubmarken var ryddet for rivning, gik man i gang med at

skræpløje jorden. Man pløjede med tofuret plov, så tyndt som muligt, men dog så dybt, at man skar kvikrødderne over, også tidsler, men især følfod var det nødvendigt, at rødderne blev ødelagt [på]. Derefter lå jorden så længe, at den var ved at gro sammen. Så blev den harvet grundigt igennem, både på langs og tværs med fjedertandsharven. Den samme harve blev også anvendt om foråret til at løsne jorden med. Hvis jorden efter et par gange harvning var nogenlunde tør, kunne man efterharve med den såkaldte siksaker, en pigharve...Vinterpløjningen foregik altid med en svingplov, monteret med en forplov som lagde staldgødning og ukrudt ned i bunden af plovfuren”. De fleste steder brugtes enkeltplov, men på større gårde var der enten flere plove eller en tofuret plov.

For at skabe grundlaget for tilberedning af så godt et såbed som muligt om foråret tilstræbtes det, at al jorden blev pløjet om efteråret: “Det var god, gammel bondeskik, at man så vidt muligt skulle være færdig med efterårspløjningen til jul, og det lykkedes som regel. Tidlig og streng frost kunne dog forhindre det” (Fyn). Græsmarken var det sidste, der blev pløjet: “Jeg husker ikke, at vi nogensinde havde marker liggende upløjet om vinteren. Det sidste, vi pløjede, var græsmarken. Der kunne vi godt pløje, selv om det var let frost”.

Selv om sneen var faldet og frosten så småt gået i jorden, kunne der alligevel godt pløjes på græsmarken.

Tærskning

Umiddelbart efter at høsten var bragt i hus, blev en del af den tærsket for at dække det umiddelbare foderbehov, og hele vinteren igennem blev der tærsket efter behov: "Resten af vinteren tærskede vi, så vidt jeg husker, et par timer ca. hver anden uge" (Midtjylland).

Ligesom det var tilfældet med høsten befandt tærskningen sig også på varierende udviklingstrin alt efter gårdens størrelse. En forfatter, født 1911, beskriver forholdene i sit hjem, der må betegnes som tilbagestående i forhold til den almindelige udvikling: "Far høstede også i mange år alt sit korn med le og tærskede alt kornet med plejl...Jeg var ikke mere end ni-ti år, da jeg lærte at tærske med plejl. Når far skulle på arbejde, lagde han en halv snes neg på loen. Det skulle jeg så tærske. Det skulle jo tærskes på begge sider...". (Midtjylland, 6 tdl.).

En del landbrugsejendomme havde dog eget tærskværk, der blev trukket ved hesteomgang eller en mindre el-motor, men det var alligevel et hårdt, støvende arbejde: "Den eneste kraftkilde, vi havde, var en hesteomgang, som trak et lille tærskværk. Det var placeret over køreporten på et par bjælker fra staldloftet, hvor negene lå. Når der blev tærsket, faldt halmen ned i det såkaldte jordfag - korn og avner faldt ned på logulvet og skulle så over en håndtrukket rense-maskine bagefter. Avner og støv kom ud af den ene ende på maskinen, og

det rensede korn kom ud på gulvet i den anden ende, hvor det måtte skovles op og fyldes i sække. Jeg mener, vi tærskede det meste på denne måde, indtil sidst i 1930'erne, hvor vi så fik tærsket med omrejsende tærskværker" (Fyn, 35 tdl.).

På en anden fynsk gård benyttedes i stedet for hestegang en el-motor: "Vi havde et selvrensende tærskværk, d.v.s. når der blev lagt korn ind i den ene ende kom halm, avner og kerner ud hver for sig i den anden. Det var fremstillet af Bogense Maskinfabrik. Tærskværket blev trukket af gårdens eneste motor, en 5 HK jævnstrømsmotor. Den stod på en lille vogn og blev flyttet rundt til de forskellige maskiner efter behov. Tærskningen kunne kræve en ret stor arbejdsstyrke, dog kunne en del godt være børn... Selve jobbet med at putte kornet i værket, ilægningen, skulle varetages af en voksen. Negene blev smidt op på et bord på værket, og så stod ilæggeren og snittede båndene over og lagde i" (Fyn). Ifølge landbrugstællingen i 1923 benyttede 27% af alle ejendomme selvrensende tærskværk, mens 32% havde tærskværk, der ikke var selvrensende.⁶ Tallene ved tællingen i 1936 var stort set uændrede, hvilket kan skyldes, at de omrejsende tærskværker blev benyttet i stort omfang.

På de større gårde kunne traktoren trække tærskværket. En sønderjysk forfatter, der voksede op på en gård på 136 tdl., skriver: "Traktoren, som far købte i 1924, var en Fordson...

[Den] var i høj grad gårdens mobile trækraft. Den blev brugt til kværn, tærskværk [24" Holbæk], rundsav og "æ reefe", en maskine, hvormed vi lavede strå til brug ved tækning af tagene...".

Man kunne også betale sig fra tærskningen af kornet og få det hele overstået på een dag ved at benytte sig af et omrejsende tærskværk: "Maskineriet blev flyttet fra sted til sted med heste: 2 heste for dampmaskinen, 2 heste for tærskværket og 2 heste for

presser og vogn med rekvisitter" (Sjælland). Og en sjællandsk forfatter beskriver, hvordan han oplevede tærskedagen: "Det var altid en særlig dag, når tærskværket kom. Traktoren var en stor gammeldags en, der hed "Mogul" og tærskværket et af de rigtig store typer, "Marshall", så vidt jeg husker, og binderen en "Massey Harris". Der var en 12 mand stor arbejdsstyrke med og arbejdet skred hurtigt frem. Kornet blev rensat ualmindeligt fint..." (30 tdl.).

Damptærskværk, ca. 1910. Som det tydeligt fremgår af billedet omfattede tærskemandskabet en stor arbejdsstyrke. "...fra slutningen af 1930'erne fik vi tærsket med omrejsende tærskværk. De blev oftest trukket af en mindre petroleumsmotor, som var meget udbredt på egnen og en god og driftssikker motor", (Sønderjylland, 24 tdl.).

Endvidere var der også landmænd, der sluttede sig sammen om fælleskøb af tærskværk. En forfatter fra Lolland fortæller om, at ti gårdmænd på hans hjemegn havde købt et tærskværk sammen. Enten deltog de selv i arbejdet eller lod en karl stille for sig: "Et lokomobil var gerne trækraft, det blev fyret op med kul, og så var der tærskmaskinen. Omkring 1910-12 blev det almindeligt med en halmpresser til, og der begyndte også at komme petroleumsmotorer til i stedet for lokomobil. De måtte imidlertid holde stille under første verdenskrig, da man ikke kunne få petroleum, men måtte bruge indenlandsk brændsel. Ved sådan et tærskværk var der gerne ansat en fast fyrbøder eller motorpasser, der passede trækraften, en ilægger, der kom negene i maskinen, når, som regel, en kvinde havde skåret båndene over. En sækkemand, der passede kornsækkene, vejede dem og noterede op, så der var kontrol med, hvad hver høstede, og skulle betale til selskabet, når regnskabets time kom. Endvidere var der to mand til at bære kornsækkene væk, som regel op på loftet, to mand i laden eller stakken til at flytte negene til maskinen...Til at sætte halmen sammen på loftet var der også gerne to eller tre, og så var der en til at bære avner væk fra maskinen; senere blev det almindeligt med avneblæser, der blæste dem gennem et rør...og til sidst, inden mejetærskeren kom frem, blev det også almindeligt, at kornet blev blæst på magasin direkte fra maskinen. Der skulle gerne en god elmotor til med en kraftig blæser for, at det kunne lade sig gøre" (44 tdl.).

Vinterhalvåret - den stille tid

"I nogle vintermåneder var der, set med nutidens øjne [og krav] om effektivitet, for lidt produktivt arbejde til den forhåndenværende arbejdskraft" (Sønderjylland). I vinterhalvåret faldt arbejdet ind i en roligere gænge. På en del gårde var der en karl mindre om vinteren end i sommerhalvåret. Arbejdstempoet var langsommere, ligesom arbejdsdagen var kortere: "...om vinteren var det fyraften, når vi ikke kunne se længere, dvs. fra midten af oktober til marts, da spiste vi kl. 18.00" (Sønderjylland).

"Hovedparten af vinterens arbejde var jo pasningen af dyrene og tærskningen. Der blev brugt megen tid på at gå og pusle om dyrene. Der var jo dejlig lunt i stalden, når det var dårligt vejr udenfor" (Østjylland, 31 tdl.). På denne tid af året var der mulighed for at nå nogle af de større opgaver, som der ikke var tid til i sommerhalvåret. Større grundforbedringsarbejder som f.eks. dræning og mergling blev udført, og fra landbrugsfaglig side blev landmændene i disse år opfordret til at bruge tid og kræfter på at afhjælpe vandlidende og kalktrængende jorder. I 1917-18 blev Statens Grundforbedringsvæsen oprettet, hvis opgave var at klarlægge behovet for grundforbedringsarbejder over hele landet.⁷ Fra Fyn fortælles det: "I fars tid blev alle vandlidende marker eller mindre områder drænet. Det var et meget stort arbejde, der stod på i flere år og foregik om vinteren". I begyndelsen kunne det være vanskeligt at få landmændene

til at ville ofre penge på arbejdet, men det blev efterhånden bevist, at jordbe-
arbejdningen i det lange løb blev for-
mindsket, mens udbyttet blev større.

“I 1935 fik vi drænet hele arealet. Der
blev lagt drænrør i 63 sugegrøfter og
tre hovedledninger. Den gamle dræ-
ning var fra 1893. Det var små rør og
langt mellem drænledningerne. Nu
kom det hele ned i en dybde [på] 1,25
m, og i udløbet var det sidste stykke 9”
rør, som det hed dengang. Det hele ko-
stede 3900 kr. for de 15 tdl. dræning
med nivellering, gravning og rør, og en
trediedel var der statstilskud til for at få
folk i arbejde, og resten var rentefri
lån i fem år” (Lolland).

Mergling af jorden var ligesom
dræning et hårdt slid. På mange mar-
ker var der fra naturens hånd mergel,
der blev gravet ud, hvorved der op-
stod dybe grave, der fyldtes med vand
og blev brugt som vandingssted for
kreaturerne i sommerhalvåret. “I åre-
ne 1923-26 merglede vi hele marken
med kalkmergel, og det kørte vi ud på
frosten om vinteren, men jeg havde
hentet det, når vi havde tid om som-
meren i et kalkleje på Clausholm
gods, hvorfra der tidligere havde
været en mergelbane. Vi havde fået
lavet en særlig stærk beslået vogn-
kasse til den tunge transport, og vi
kunne hente to læs om dagen. Der
var ca. 5 tdl af gårdens jord, som var
drænet, men det var udført før min
tid...” (Østjylland, 21 tdl.).

En landmand fortæller om, hvordan
naboer kunne være hinanden behjæl-

pelige: “I 2 perioder hentede vi mer-
gel op, og hele ejendommen blev på
denne måde gennem en årrække mer-
glet. Mergelgraven blev tømt for vand
ved hjælp af en vandslidse, der bestod
af en rundgående bred rem med
pånitte vandskåle, der så hældte
vandet ud i en grøft. Maskineriet blev
drevet ved hjælp af en hestegang
trukket af to heste...Vi havde en nabo-
husmand til hjælp til at tage mergelen
op. Som betaling for arbejdet fik han
mergel til sin ejendom, der var jo
næsten aldrig rede penge mellem
folk” (Bornholm, 10 tdl.).

Et lidet eftertragtet arbejde, der hørte
vinteren til og, som man desværre
sjældent kunne undslå sig, var sne-
kastningen: “Hvis der var megen sne,
og det var der jo tit før i tiden, havde
hver ejendom snekastningspligt - alt
efter ejendommens størrelse. Havde
man opfyldt sin pligtkvot, og der sta-
dig var megen sne, kunne man komme
med ud at kaste sne for betaling. En
bondemand var snefoged, han måtte
tidligt ud og gå ruten igennem og sige
mandskabet til” (Sjælland).

“...snekastning var på den tid pligtar-
bejde, hvor gårdmænd og husejere
skulle stille mandskab til rådighed i et
vist antal dage i løbet af vinteren. Så
var det snefogedernes opgave at rekvi-
rere nødvendigt mandskab og lede
snekastningen, som foregik med skovle.
Hvervet som snefoged var ulønnet og
gik på skift mellem gårdmændene.
Sognet var delt i områder, som hver
havde sin snefoged, der havde ansvaret
for at holde vejene farbare” (Sjælland).

Snerydningsordningen fortsatte til langt op i 1950'erne. En af de få af beretterne, der var født udenfor landbruget, fortæller om sin oplevelse med snerydningen, da han havde etableret sig på en ejendom på Midsjælland: "Som tilflytter blev jeg omgående udnævnt til snefoged. Det var et kedeligt job. Kunne man ikke blive uvenner med folk på anden måde, så kunne man blot ringe til dem og tilsige dem til snekastning. Aldrig har folk haft så mange påtrængende arbejder, der bestemt ikke kunne vente, som når de blev kaldt ud til snekastning. Ingen var snefoged længere end de nødvendige 2 år".

Den daglige røgt og pleje af dyrene var fast arbejde. I denne tid "blev dyrene passet ekstra godt med strigling og rengøring" (Sjælland), men fodringen af dyrene blev besværliggjort af

det kolde vejr, der gjorde hjemkørsel af roerne til strengt arbejde: "Roerne blev opbevaret i roekuler, der var dækket med halm og jord. I hård frost kunne det være et ret hårdt arbejde først at få hugget hul ind til roerne, så at få roerne kørt hjem, og endelig at få roekulen dækket forsvarligt til aften" (Sønderjylland).

Desuden var det almindeligt, at der måtte køres ajle ud på den frosne jord en gang i løbet af vinteren, hvis den rendte over: "Det skete hver vinter, at ajlebeholderen blev fuld, og så måtte vi hen at køre ajle, som næsten udelukkende blev anvendt til græsmarkerne. Vi havde ingen turbinepumpe, men pumpede al ajlen op med håndkraft. Det var først under krigen, at vi fik en ajlefælder, og så kunne vi udnytte noget af ajlen til roemarken" (Fyn, 42 tdl.).

2. MARKDRIFT OG HUSDYRHOLD

Markdrift

“Kornavlens har den Fordel, at det er en forholdsvis let Drift; ved Anvendelse af Kunstgødning, god Saasæd og en god Behandling af Jorden kan de fleste Ejendomme bringes til at give fuldt Udbytte; derimod er Vejen gennem Omsætning i Stalden af Grovfoderet meget længere og meget vanskeligere. Hvis der ikke findes det rigtige Forhold mellem Besætningens Størrelse og Ydeevne og Arealet med Foderafgrøder, vil det gaa ud over det samlede Nettoudbytte”.⁸ Således anskuede A. C. Duborg i 1922 den afgørende forskel mellem korndyrkning og husdyravl. Som han understreger, kræver det balancegang at afpasse afgrøder og husdyrhold, hvilket på dette tidspunkt var vilkårene for langt den største del af landbrugsbedrifterne. Kun det store brug kunne vælge at satse ensidigt på kornavl.

De første årtier af det 20. århundrede var præget af store fremskridt indenfor landbrugsforskningen. Landvindinger indenfor planteavl og husdyrbrug gav landmanden nye udfordringer at forholde sig til, men den enkelte landmands syn på fremskridtene var meget individuelt og påvirket af hans alder og økonomiske situation. Øjensynligt var de yngre landmænd lettere at påvirke til at afprøve det nye. De

havde deres lærdom fra landbrugsskolen i frisk erindring og var interesseret i at indrette tingene mere praktisk og afprøve nye metoder. Desuden var landmanden med den gode økonomi sandsynligvis også mere åben end den mere økonomisk trængte landmand, da de nye ideer ofte forudsatte konkrete investeringer.

Såvel landboorganisationerne som forskere arbejdede stærkt på at øge udbyttet indenfor planteavl, således at fremstillingen af grovfoder kunne holde trit med den stigende husdyrproduktion, hvorved man kunne spare en del af importen af det dyre kraftfoder. Dette behov blev særlig klart under importrestriktioner og -forbud under første verdenskrig, hvor der efter ubådsspærringen oktober 1917 blev sat en fuldstændig stopper for import af kraftfoderstoffer.

Desuden blev landmændene anbefalet at anvende kunstgødning og bekæmpe ukrudt gennem anvendelse af ukrudtsharven og sprøjtning. Og de blev opfordret til at benytte renere såsæd og prøve de nyudviklede, forædlede kornsorter. Men det kunne være svært at vinde gehør for disse tanker: “I 1925 såede mange bønder stadig grå havre. Hvid havre, som de kaldte den, og byg var de betænkelige ved at så; de mente ikke, det kunne

gro på vestereggen. Rug, grå havre, turnips, kålroer og lidt kartofler samt græs var det, man avlede" (Midtjylland, 14 tdl.).

En undersøgelse fra 1916 viste, at landmændene var meget traditionelle i deres valg af kornsorter og brugte gamle bygsorter med meget ringe udbytter til følge. Men i begyndelsen af 1930'erne udviklede H.A.B. Vestergaard på Abed Forsøgsstation to nye bygsorter, Abed Kenia- og Majabyg, som var langt stærkere, end de hidtil kendte og derfor havde stor gennemslagskraft: "Der blev avlet til opfodring...Vi har nok af og til i tredverne købt såsæd, sorten Maja, men jeg husker også, at vi rensede korn til såsæd på vores egen håndrensemaskine. Vi blandede også med bejsemiddel...Det var et traditionelt landbrug, og vi købte frø i brugsforeningen, der fik frø fra D.L.F. Foruden det almindelige markskifte havde vi 3-4 små fenner på ialt ca. 2 tdl. med græs til kalve. I engen gik kvierne og guldkørerne, og der blev taget græs fra til hø, ca. 21 tdl." (Østjylland, 48 tdl.).

Det landbrug, som beretterne kender fra deres barndom, var karakteriseret ved den traditionelle markdrift, der var betinget af husdyrholdet: "Dengang fulgte man næsten slavisk det een gang vedtagne sædskifte; man så ikke mange planer, der fraveg det klassiske mønster. Desuden var der dengang besætninger på alle ejendomme, så det var begrænset, hvad der var plads til udover foderremnerne. Vores markplan derhjemme lignede

til forveksling naboernes med brakjord, hvede, roer, byg med udlæg, 2 års græsmarker og havre" (Sjælland, 64 tdl.).

Sædskiftet var meget alsidigt, beregnet som det var på at udgøre foderet til dyrene: "Agerbruget var lagt an på, at der skulle holdes meget kvæg på ejendommen, det vil sige, der skulle være meget græs og mange roer, som er typisk for de afgrøder, der giver et stort grovfoderudbytte. Derfor var der et sædskifte, der var inddelt i ti marker. Der var to gange roer, to gange et års græs, to gange to års græs, en mark med rug og hvede, en med havre, en med byg og en med blandsæd" (Fyn, 35 tdl.).

Kun sjældent havde man salg af afgrøderne for øje på det mindre brug. Derimod var det ganske almindeligt på det mindre brug, at der måtte indkøbes foder, hvis ikke ejendommens produktion var stor nok. De store gårde havde ofte lagt markdriften an på en stor planteavl med salg for øje, og derfor opstod nogle grundlæggende modsatrettede interesser mellem det store og mindre brug.

På god jord havde man som regel et 8-marks sædskifte. Men alt efter hvor god boniteten var, kunne det varieres. En landmand fra Sjælland voksede op på en gård med 43 tdl. god jord. Han fortæller om markdriften, som den så ud i 1930'erne: "Jorden var inddelt i 9 skifter a 4½ tdl...Vi havde en 1-års græsmark, 1 havremark, 3 bygmarker, den ene med udlæg, 1 roemark og

1 mark med lidt frø og staldfoder i form af vikkehavre”. Byg var den mest udbredte kornsort på Øerne bortset fra Nordsjælland, hvor havre var mest almindeligt. “Min far dyrkede et traditionelt landbrug i den tid, jeg kan huske, men han havde dyrket hvidkløverfrø og hundegræs” (Sønderjylland). Hvor jorden var af ringere bonitet, var sædskiftet som regel i højere grad lagt an på græs og rodfrugtafgrøder til dyrene.

Gødning

“Kunstgødning blev der kun brugt lidt af, og foldudbyttet af korn var heller ikke stort, vel ca. 15-20 fold” (Fyn, 14 tdl.). Blandt landmændene, der traditionelt brugte staldgødning, var der en vis modvilje mod at anvende kunstgødning, skønt eksperterne rådede til at supplere staldgødningen med kunstgødning.⁹ I mellemkrigstiden blev gødningsspørgsmålet viet stor opmærksomhed fra eksperternes side, og samtidig antog anvendelsen af gødning et stadigt større omfang. I krisetiderne i 1930’erne faldt forbruget dog noget, for så at stabilisere sig i tiden op mod krigen. Gødningsspørgsmålet var af afgørende betydning og prægede store dele af 1920’ernes diskussion blandt fagfolk. Fosforsyregødning var udbredt på ca. 95% af alle ejendomme, mens en samtidig undersøgelse viste, at kali- og kvælstofgødning ikke var nær så anvendt.¹⁰ Blandt fagfolk blev der diskuteret, hvorvidt anvendelsen af kunstgødning burde optrappes eller ej. Der blev lavet en række forsøg på marker

landet over, og konsulenternes opgave var at udtrække almene konklusioner på grundlag heraf.

Som beretterne også bevidner, var forbruget af kunstgødning, trods grøde indenfor området, minimalt i deres barndom. Også her var det sandsynligvis de mere velstillede gårde, der var mest ivrige efter at benytte kunstgødning, da det jo krævede, at der blev lagt penge på bordet, mens de mindrebemidlede ejendomme nøjedes med den gratis staldgødning og ajle. Som det kort og godt udtrykkes af en beretter fra en ejendom på 13 tdl. i Sønderjylland: “Kunstgødning blev overhovedet ikke anvendt i min barndom”.

Men på en lidt større gård blev der dog brugt noget kunstgødning: “Spredning af salpetergødning skete først..., når afgrøderne var i vækst og foretoges stadig med hånden. Indtil ca. 1928 fik vi det som Norgessalpeter i trætønder. Det var nemt til at lægge og kunne give ætsninger på huden, som var svære at læge. Derefter fik vi kalksaltpeter, der var et granuleret produkt, som var let at sprede” (Østjylland, 31 tdl.).

Bekæmpelsen af ukrudt foregik med de forhåndenværende redskaber, først og fremmest ukrudtsharven og håndredskaber, hvorimod sprøjtning kun kendtes i begrænset omfang: “Ukrudt var også ofte et stort problem. Tidsler gik vi og stak med et tidseljern. Agerkål og kiddike huggede vi toppen af med en le, lige før kornet kom i skred. Alligevel sås mange gule

marker. Sprøjtning kendtes selvfølgelig ikke på den tid" (Fyn, 14 tdl.).

Fra Østjylland fortælles: "I min barndom var der ikke nogen som helst sprøjtning i marken. Vi havde en ukrudtsharve, og den blev brugt til at ødelægge det spirende ukrudt i kornmarken og til at dække græs og kløverfrø, når min far havde sået det med hånd" (26 tdl.).

Forholdet til husdyrene

"I de sidste forløbne 4 a 5 Aartier, fra omkring 1880, er Mælkeproduktionen traadt i Forgrunden. I vore Dage betragtes Koen i Virkeligheden nærmest som en "Maskine" med det Formaal at omdanne Foderet til den størst mulige Mængde Mælk med det højest mulige Indhold af Fedt (Smør)".¹¹ En sådan opfattelse af koens betydning som "Maskine", fremsat omkring 1930 af forstander og kvægbrugskyndig Niels Bredkjær, er møntet på det store landbrug, og ud-sagnet står i skarp kontrast til den opfattelse af husdyrenes betydning, som beretterne giver udtryk for.

Husdyrholdet var den grundlæggende enhed, som den almindelige landbrugsbedrift var bygget op omkring. Dyrene var en selvfølgelig del af enhver landbrugsbedrift; først og fremmest havde de en væsentlig funktion - køer og grise var den mindre landbrugsbedrifts vigtigste indtægtskilde, og hestene udgjorde den uundværlige trækraft - men samtidig bestod der,

om ikke ligefrem følelsesmæssige bånd, så i al fald et afhængighedsforhold mellem dyr og mennesker. Beretterne opfattede bestemt ikke koen (eller noget andet dyr) som en "Maskine". Tværtimod var dyrenes trivsel forudsætningen for menneskelig trivsel.

Køer og heste havde navne og blev betragtet som særskilte individer, som ikke blot børnene, men også de voksne knyttede sig til. Farens største interesse var som regel knyttet til hestene, der blev betragtet som det mest intelligente og værdifulde dyr, som mennesket skulle samarbejde med. En kvindelig beretter fortæller: "Min far var uendelig meget glad for sine heste, alle Frederiksborgheste...Det var min bror, som red til bedækning med hopperne, der blev altid udvalgt anerkendte hingste med stamtavle, ligesom vores egne heste også havde stamtavle" (Sjælland, 16 tdl.). Kun sjældent kommenterer beretterne i direkte vendinger forholdet mellem dyr og mennesker i beretningerne, hvilket må tages som udtryk for, at dyr og mennesker indgik i et naturligt fællesskab.

Kvæget

"Som det vel var almindeligt på mindre landbrug dengang, hvor næsten alle indtægter kom fra ejendommens dyrehold, var fremavlen af foder til dyrene, helst af egen avl på egen jord, en eksistensbetingelse, så muligheden for at øge avlen og forbedre omsætningen gennem dyrene var til daglig drøftelse". Således konkluderer en forfatter fra Midtjylland.

“Besætningen RDM [var på] ca. 15 køer og ca. 30 ungdyr. Kalvene blev mærkede og afhornet af kontrolassistenten. Vi havde egen tyr til at begynde med i mange år, senere kvægavlsforeningstyre. Kælvningerne var mest mulig planlagt til tidlig efterår, tyrekalvene kom på slagteriet så snart som mulig. Min far havde en ret god besætning, han var meget interesseret i kvæg” (Sønderjylland, 60 tdl.). Som regel nærede faren stor interesse for kvægbesætningen, og deltagelse i dyrskuer var en af sommerens store begivenheder.

Kvægavlsforeningerne var for alvor

slået igennem i årtierne efter århundredeskiftet. Formålet var at koordinere indsatsen omkring avlsarbejdet ved foreningsvis at indkøbe avlstyre og sammenholde ydelsen blandt køerne for at forbedre den. Men af forskellige grunde var det langt fra alle landmænd, der var medlem af disse foreninger: “Far var ikke interesseret i kontrolforening, men god til at opfodre kalve, så det passede godt sammen med korthornsracen” (Midtjylland). Korthornsracen var på dette tidspunkt mest udbredt i Sønderjylland, RDM den foretrukne race på Fyn og Sjælland. Men RDM vandt efterhånden førerstillingen.

RDM-køer på vej til dyrskue i Kerteminde 1938.

Fløjkoen fra flere nordjyske dyrskuer i sommeren 1930 vises frem på gårdspladsen.

Som regel havde de mindre ejendomme ikke egen tyr, men benyttede kvægavlsforeningens tyr, der var opstaldet hos en større gårdejer. På de fleste gårde med en vis størrelse kvægbesætning var medlemsskab af en kvægavlsforening almindeligt: "Besætningen 1938 (men iøvrigt i tredverne) [var] 11-14 køer med tilhørende kvier og kalve...Racen var sortbroget jysk malke race og køerne var mærket med morens kontrolnr. i ørene...Der var kvægavlsforening i Bjerregrav. Far var vistnok formand i alle årene. Den havde gode tyre, jeg tror den var oppe på at have fire, og en tyr fik ærespræmie for et-årige på Bellahøj i 1938. Den [kvægavlsfore-

ningen] blev ophævet omkring 1948, og jeg husker at bestyrelsen var samlet hjemme hos mine forældre, der blev hilst med et glas vin, og min far holdt en tale. Det gjorde han af og til. Jeg husker, at han sagde noget om, at selvom foreningen nu skulle ophøre, så havde den virket på en god måde, men den kunstige inseminering var for stærk en konkurrence" (Østjylland, 48 tdl.).

En afgørende udvikling i 1930'erne var brugen af kunstig sædovertføring, hvorfor kvægavlsforeningerne efterhånden blev overflødiggjorte. På grundlag af russeren Ivanovs forsøg kunne man allerede i 1935 berette om

succesrige insemineringsforsøg på opdrætningscentralen i Store Vildmose, og i 1941 blev 90-100% af alle løbninger foretaget ved inseminering. Denne udvikling blev generelt opfattet som værende til gavn for alle kvægbrugere - ikke mindst de mindre: "I min barndom var det jo korthornskvæg på alle ejendomme, og der var jo ingen mulighed for at drive særligt kvægavlsarbejde, da husmændene var afhængig af kvaliteten på naboens tyr. Det var kun de lidt større besætninger, der holdt tyr og ingen kvægavlsforeninger. Det var et stort fremskridt efter krigen, da insemineringen kom i gang, især for de mindre landbrug" (Sønderjylland, 12 tdl.).

Fodring af kvæget

Under første verdenskrig blev importen af korn- og foderstoffer voldsomt fordyret, og efter ubådsspærringen 1917 ophørte importen fuldstændigt. Det betød, at oliekagerne og dermed proteinerne måtte erstattes af hjemligt foder. Lucerne ville være en god erstatning, men det blev kun dyrket i ringe grad. Derfor måtte man anvende hø og halm, men man ønskede nøjagtige tal for, hvor meget kvæget skulle have at æde, og i 1915 udkom H.J. Rasmussens "Fodringslære" som erstatning for Svendsens fra 1886 af samme navn.¹²

Ensilering af bl.a roetoppe blev mere almindeligt i løbet af 1920'erne, og efter den epokegørende opdagelse af A.I.V.-syren i 1930 (opkaldt efter finnen A.I. Virtanen), blev ensilering sta-

dig mere udbredt som erstatning for andet foder. Speicelt under verdenskri- gene, hvor importen af foderstoffer fra USA og England ophørte, var gode råd dyre, og man måtte begynde at tænke i nye baner.

"De vanskeligheder, der i den forløbne Vinter har mødt Mælkeproduktionen ved de stærkt faldende Smørpriser, de stadig høje Kraftfoderpriser, og mange Steder ogsaa Mangel paa Roer nu i Foraarstiden, har hos mange givet stærkt forøget Interesse for Ensilage- spørgsmaalet".¹³ Josef Hansen, Vejen, anslår her de vigtigste årsager til den stigende interesse for ensilagen som foder. Han hentyder til vinteren 1921/22, der havde været præget af svingende smørpriser. Visse afgrøder kunne blive udnyttet langt bedre, hvis de blev ensileret, og ville være af uvurderlig værdi på de tidspunkter, hvor der var mangel på andet foder.

Allerede i 1880'erne udspandt sig en grundlæggende diskussion mellem Svendsen, der mente, at stærk fodring var nødvendig, og Iversen, der agite- rede for svag fodring. I de sidste år af første verdenskrig faldt udbyttet, men mærkeligt nok ikke fedtprocenten i mælken. Allerede på dette tidspunkt fremkom Helweg med resultater om ensilering af roetoppe. Landmændene mente, at roer og oliekager hørte sam- men, men der blev argumenteret for at erstatte det dyre importfoder med roetop eller lucernehø. Professor Møll- gaard og Lars Frederiksen fremkom i midten af 1920'erne med resultater, der beviste, at der skulle fodres kraftigt

for at holde en høj mælkeprocent.¹⁴ Frederiksens fodertabeller blev uhyre udbredt, fordi de også for den almindelige landmand var umiddelbart anvendelige. Den stærke fodring vandt altså størst gennemslagskraft.

Frem til 1930 var smørprisen faldende, hvorfor omkostningerne i hele produktionen måtte reduceres, men ved 1930'ernes begyndelse stod malkekvægsproducenterne ganske godt rustet med fodertabeller, nye fodringsmuligheder og foderplanlægning.

Dansk landbrug var fortrinsvis orienteret mod produktionen af smør og flæsk, hvorfor man ønskede mulighed

for intensivisering af disse produktionsgrene. Det var målet, at "1 Td. L. tilsammen med Roer, Græs og Lucerne kan afgive fornøden Ernæring til 1 Ko + ÷ Ungkvæg", men det krævede nok "god Jord og i særdelshed god Drift".¹⁵ Fodringen i sommerhalvåret var baseret på græs og eventuelt lidt tilskudsfoder, hvis det var meget tørt. Om vinteren blev der givet kraftfoder, fortrinsvis roer, høg og efterhånden ensilage, lavet af roetoppe og græs. "Kørerne blev bundet ind i første halvdel af oktober afhængigt af vejrforholdene. Først i perioden blev de fodret med roetop, da det jo faldt sammen med roeoptagningen, derefter begyndte så den egentlige vinterfodring med

Der hentes foder med eenspænderkøretøjet, (Fyn 1939).

roer. Først blev turnipsroerne brugt, derefter kålrabi og sluttelig runkelroer. I de første år, jeg kan huske, blev roerne rensed grundigt med en kniv, derefter raspet i en roerasper, der hængte på væggen i stalden...Foruden roer fik kreaturerne også et mål halm om formiddagen og et mål hø om eftermiddagen, hvis der var mere hø på høstænet ellers halm i stedet. Desuden fik de et lille mål halm om aftenen efter malkningen. Om eftermiddagen fik de køer, der på det tidspunkt ydede mest mælk, et mindre mål kraftfoder, der bestod af en blanding af knuste soyakager og hvedekliid" (Bornholm, 10 tdl.).

Om foderet til køerne fortælles fra Nordjylland: "Hovedfoderet bestod om vinteren af roer, hø og halm, og så blev der givet indkøbte oliekgager blandet med hjemmeavlet korn efter ydelse. Vi ensilerede roetop allerede i tyverne, men ensilagen blev mest brugt til at supplere foderet om sommeren i juli og august, når græsvæksten var i aftagende" (31 tdl.).

De fleste steder var det almindeligt, at køerne blev malket tre gange om dagen indtil ca. 1930. Derefter gik man over til kun at malke morgen og aften. Dette hang sammen med nye forskningsresultater, der beviste, at den tredje malkning var unødvendig, og kunne spares væk.

"I mange år var det min mor, der malkede. Det var ikke almindeligt på den tid, at mændene kunne malke, men i en sen alder fik min far det dog lært"

(Sjælland). Malkning var udpræget kvindearbejde, men såvel børnene som karlene hjalp også til. Malkning foregik med håndkraft i beretternes barndom. I 1936 fandtes kun 3638 ejendomme med malkemaskineanlæg.¹⁶ Malkemaskiner vandt først frem fra slutningen af 1940'erne. I 1950 fandtes der 83058 anlæg, hvilket svarede til, at ca. 70% af den samlede kobestand blev malket med maskine.¹⁷

Malkemaskine fra ca. 1920. Kun meget få steder benyttedes malkemaskine, da arbejdskraften var så billig, at det ikke kunne betale sig. Først efter 2. verdenskrig slog den for alvor igennem; i 1950 blev 70% af den samlede malkekobestand malket med maskine (Lolland).

Kontrolassistenten

En fast tilbagevendende begivenhed på de fleste landbrugsejendomme var besøget af kontrolassistenten: “[Han] kom hver tredje uge. Han medbragte en stor trækasse med vægt, glas, apparat, syre m.m. Mælken fra den enkelte ko blev vejjet, og en lille prøve blev taget fra. Ved hjælp af “kassen” kunne kontrolassistenten måle fedtprocenten. Over hver ko hang en tavle, hvorpå sidste kælving, sidste løbning, mælkemængde og fedtprocent var skrevet. Samtidig førtes bog over ydelsen, og kontrolassistenten regnede ud, hvor meget foder den enkelte ko skulle have. Vi havde et ledigt værelse ovenpå med en opredt seng til kontrolassistenten, der jo boede og spiste på den gård, hvor han kontrollerede den dag” (Vestjylland, 32 tdl.).

På langt den største del af gårdene var medlemsskab af en kontrolforening en selvfølge; kontrolassistentens ekspertise og jævnlige besøg gav en vis sikkerhed for besættningens kvalitet. Formålet var, som ovennævnte udsagn antyder, at assistenten skulle måle fedtprocenten i mælken og anvise arten og mængden af foder for hver enkel ko. Han var uddannet på landbrugsskole på et 5 måneders kursus, og blandt beretterne blev tre senere uddannet som kontrolassistenter. Det var anvendt praksis, at man kørte assistenten og hans kasse med remedier videre til næste gård, hvis han da ikke var på cykel.

Hvis økonomien var meget stram kunne dette dog være et af de områder, man sparede på: “Vi var ikke medlem af kontrolforeningen, pengene var jo meget små, så derfor!” (Sjælland, 21 tdl.).

Men der kunne måske også være andre grunde til, at man ikke ønskede at være medlem af en kontrolforening. I tidsskriftet Vort Landbrug skriver gårdejer H. Winther om årsagen til, at kun ca. 25% af landets malkekøer i 1924 blev kontrolleret: “Hovedgrunden dertil er den, at Kontrolforeningsregnskaberne, og dermed Navnene paa Medlemmerne, offentliggøres, selv om det ikke sker i de lokale blade, saa sker det paa Foreningernes Generalforsamlinger og i den aarlige Beretning, som udsendes af Kontrolforeningens Samvirksomhed, heraf følger nu en Del andre Grunde: hvem holder af at staa i den nederste ¼ Del paa et saadant Regnskab - ingen”. Udover at den enkelte landmand måske lider under ikke at være medlem, har det også nogle alvorlige økonomiske følger for landbruget som sådan, mener han: “Derfor er Kontrolforeningsmedlemmerne pisket til at fodre deres Køer meget stærkt, særlig med indkøbte Foderstoffer, ligegyldigt om dette i en kortere eller længere Tid af Aaret giver et stort økonomisk Tab for Kvægbruget...”¹⁸

Flere af beretterne fortæller om, at de lå i den bedste ende af regnskabet: “Der var i stalden plads til 77 bindende kraturer... Alle dyr var af korthornsrace, og der blev indkøbt tyre fra

kendte avlsbesætninger...Køerne blev kontrolleret og lå i den øverste ende, men dengang kun 150-165 kg smør [om året]" (Midtjylland, 165 tdl.). Omvendt er der en beretter, der ærligt siger: "Vi havde vist ikke nogen særlig god besætning; den var som de fleste. Far var ikke med i nogen kontrolforening..." (Midtjylland, 26 tdl.).

Sygdom i besætningen

"Landbrugets højforædlede Husdyr bydes Levevilkaar, der er himmelvidt forskellige fra de Forhold, Naturen havde tiltænkt disse Dyr. Dertil kommer, at den overordentlig stærke og ensidige Udvikling af Husdyrenes Produktions-evner let kan gaa ud over deres Sundhed. En kendsgerning er det, at Husdyrene desværre er stærkt hjemsoget af mange forskellige Sygdomme, der hvert Aar paafører Landbruget og dermed Samfundet uhyre store Tab".¹⁹ Den mangeårige redaktør af Vort Landbrug Kristian Raunkjær manede i 1927 til kamp mod tuberkulosen og andre alvorlige sygdomme blandt landbrugets dyr. Han betonedede særligt de økonomiske omkostninger, der var følgen af epidemiers hærgen, ikke blot for den enkelte landmand, men for hele samfundet. Men han antyder også årsagen til sygdommene: at husdyrene lever under forhold, der strider imod deres natur. Han opfordrer videre i artiklen til en kraftig økonomisk indsats for at få sat gang i forskningen indenfor husdyrs sygdomme.

Han berører her en af de alvorligste tildragelser i husdyrbesætningen -

nemlig sygdomsudbrud - der kunne slå benene væk under selv veletablede landmænd. I værste fald kunne det koste dyrt, hvis dyrene ligefrem måtte slås ned, men under alle omstændigheder måtte mælkeleverancerne indstilles for en tid, hvilket der var alvorlige økonomiske omkostninger forbundet med. Der var ingen mulighed for helt at undgå sygdomme, til trods for omfattende forskning i vacciner og forebyggende foranstaltninger. Sygdomme som mund og klovsyge, kalvekastning og tuberkulose var hyppigt tilbagevendende.

Men en beretter fra Midtjylland udtrykker sin klare mening om nutidens, måske romantiserede, opfattelse af "gamle dages" stalde: "Det er en meget stor fejltagelse at tro det, som vores økologer og dyrevenner forsøger at bilde befolkningen ind, at alt var så godt i de gamle stalde og i de gode gamle dage, hverken m.h.t. dyrenes adfærdsmuligheder eller sundhedstilstand. Mund- og klovsygens hærgen med sin hyppige tilbagevenden var en grim sygdom og var frygtet for sine eftervirkninger. Den første gang, jeg husker, vi havde sygdommen, var i 1926, derefter igen i 1929, 1934, 1946 og sidste gang i 1952. Efter sygdommen i 1952 måtte halvdelen af besætningen sættes ud".

Mund- og klovsygen, der med usvigelig sikkerhed ramte besætningerne med jævne mellemrum, blev oplevet som den værste sygdom. Herom fortæller en landmand fra Midtjylland: "I 1938 omkring ved høst fik vores besætning

som en af de første på egnen mund- og klovsyge. For at forsøge at standse sygdommens videre udbredelse, blev vores besætning slået ned. Det var en af de mørke dage i gårdens historie. Men det lykkedes at få en rigtig god besætning købt sammen igen”.

Fra Fyn fortælles det i lighed med ovenstående: “Vi havde flere gange mund- og klovsyge, og det kunne være slemt ved køerne. Der døde ikke så sjældent nogle køer og kvier af den sygdom, og det var meget besværligt både at fodre og malke i den tid, da kvæget fik blærer både i munden og på patterne samt ømme og dårlige klove. Når sygdommen var konstateret af dyrlægen, blev ejendommen isoleret og afspærret, som det nu kunne lade sig gøre. Beboerne måtte ikke have samkvem med andre mennesker, og vi børn måtte ikke gå i skole i tre uger. Så skulle sygdommen have kulmineret, og første rensning af stalden blev foretaget. Efter seks uger blev der så rensset anden gang og desinficeret i stalden. Jeg tvivler nu på, at disse foranstaltninger havde ret stor betydning, for man vidste jo ikke noget om, hvordan smitten spredtes, og f.eks. katte og rotter kunne man jo ikke forhindre i at løbe fra gård til gård. Der var perioder, hvor alle besætninger i byen var ramt af sygdommen, og så var der jo ingen mening i at holde alle indespærret. Mund- og klovsygen var et dyrt bekendtskab for mange, og den dukkede op med få års mellemrum. Sidste gang var i 1938, før man begyndte at vaccinere”. Øjensynligt gjorde disse sygdomsudbrud et vold-

somt indtryk på folk - ikke mindst børnene - både på grund af dyrenes lidelser, og fordi det antageligt påførte gårdens økonomi et alvorligt knæk.

Men trods sygdommens alvor bragte den dog noget godt med sig - set fra børnenes perspektiv: “Sygdomme hos køerne husker jeg 2 gange. Den ene gang, det var mund- og klovsyge, var medens jeg gik i skole. Det var vi glade for, da vi ikke måtte forlade gården i 4 uger, og måtte derfor ikke gå i skole. Anden gang var i 1938 om efteråret” (Fyn).

Lige siden slutningen af forrige århundrede havde man forsøgt en mere organiseret bekæmpelse af sygdomme blandt dyrene, og i landbrugsfagblade gjorde eksperterne opmærksom på, at den væsentligste forudsætning for at undgå sygdomme i besætningerne var lys, luft og høj hygiejnestandard. Problemet mange steder kunne være, at staldbygningerne var for gamle og derfor umulige at indrette tilfredsstillende for dyrenes velbefindende. Til trods for kampagnerne var der med jævne mellemrum alvorlige udbrud af sygdomspestidier.

Andre alvorlige sygdomme var kalvekastning og tuberkulose. Allerede i begyndelsen af 1890'erne havde professor Bang lavet tuberkulinforsøg i et forsøg på at isolere reagenterne, men det slog ikke rigtigt igennem blandt bønderne; først omkring 1930 blev det taget op igen. Nu skulle der gøres en alvorlig indsats for at bekæmpe tuberkulosen. I 1928 kom der en lov om be-

kæmpelse af tuberkulose hos kvæg, der gav statslig støtte til udrydning i besætningerne. Landet led store økonomiske tab ved de tilbagevendende tuberkuloseangreb, men samtidig var resultaterne fra konkurrerende lande som Canada og New Zealand foruroligende gode set med danske øjne. I sidstnævnte land var under 5% af kvæget tuberkuløse i 1935. Men den danske indsats bar frugt og allerede i 1940 var 73% af alle kontrollerede besætninger tuberkulosefri.²⁰ "På Fyn havde landboorganisationerne vedtaget, at kvægtuberkulosen skulle være udryddet til en bestemt tid, og det lykkedes. Jeg mener, at året var 1937 eller deromkring" (Fyn, 72 tdl.).

Svineholdet

Fra en lille bornholmsk ejendom fortælles om svinebesætningen: "Vi havde ingen grisesøer. Vi købte de smågrise, vi skulle bruge til opfedning, når de var 4 uger gamle hos væres nabo. Vi opfedede normalt 2 hold grise om året, hvert hold 5-6 stk., der blev indkøbt således, at de var slagtefærdige kort før terminerne i juni og december måned. Jeg mener grisene var mellem 4 og 5 mdr. gamle, når de var klar til slagteriet. Vi havde ingen vægt, men far målte dem med en snor om brystkassen lige bag forbenene, og når de målte et bestemt antal tommer, var de slagtefærdige...jeg mener det svarede til en vægt på ca. 64 kg" (10 tdl.).

Under første verdenskrig var der mangel på korn til at fodre svinene med, da rug og hvede skulle bruges til

menneskeføde. Derfor blev svinebesætningerne stærkt indskrænket, men de blev også godt betalt - ikke mindst fra tysk side. Fra 1920 til 1924 steg flæskeprisen, og det gik op for landmændene, at svineavl var den mest givtige af landbrugets produktionsgrene. For at bekæmpe nyse- og lungesygen blev der indskærpet bedre hygiejne, og landmændene blev opfordret til ikke at opkøbe pattegrise hos handlende. Flere af beretterne fortæller dog, at det ofte var nødvendigt, specielt hvis der slet ikke var søer på ejendommen: "Svineholdet var ikke særlig stort, nogle få søer...Efterhånden gik det over til kun at opfede indkøbte grise..." (Sønderjylland, 22 tdl.).

Efter krigen påbegyndte man igen eksporten til englænderne, som dog syntes, det danske flæsk var for fedt, hvorfor producenterne blev indskærpet en anden fodring, og gennem tyverne er svineproduktionen den vigtigste gren i dansk landbrug: "Foderet bestod grundlæggende af malet korn og syrnet skummetmælk, til tider lidt roer, og da vi jo havde en mark med spisekartofler var der altid en del fraserterede knolde. I de hårde vintre i 1940'erne blev der kogt en stor grydefuld på komfuret hver dag. Så var der varm mad, også til grisene. En tid havde vi en større kartoffelkoger i stalden med et rør ud af vinduet som skorsten..." (Sønderjylland, 22 tdl.).

Hestene

"Far havde ingen hest de første par år, så han måtte låne eller leje sig

frem. Han talte tit om at bruge køerne til trækraft. Det havde han set andre gøre” (Midtjylland, 6 tdl.). På meget små brug fandtes der ikke nødvendigvis hest, da den var en dyr anskaffelse.

Hestene var farens domæne, og han nærede ofte en speciel kærlighed til og interesse for dem. Samtidig havde man en hest i måske henved tyve år, hvilket også var årsagen til den tætte kontakt mellem mennesker og dyr. Hestene var meget værdifulde og intelligente dyr og samtidig vigtige, da de udgjorde den uundværlige trækraft i markarbejdet, men også var nødvendige til transport, da kun de færreste havde bil i 1920'erne og 1930'erne. Det almindelige antal heste på det mindre gårdbrug var to-tre stykker. Ved de fleste arbejdsprocesser i marken - pløjning, harvning og såning - kunne to heste foran redskabet klare arbejdet, men foran selvbinderen skulle der helst være tre, da det var særlig tungt arbejde. Den øvrige del af året var det jo altid godt at have en i reserve. De perioder af året, hvor det var hårdest for hestene, var naturligvis omkring de store spidsbelastningsperioder - høst, pløjning og såning.

Arbejdet med hestene var forbeholdt de mandlige medlemmer af husholdet; karlene stod for den daglige røgt og pleje. “På gården havde vi to heste, som altid var af norsk fjordrace med den gule farve og brun stribe hen af ryggen. Det var altid vallaker, så der blev ikke lagt føl til på gården. Det var en uhyre arbejdsvillig race, som

ikke var udslidt før de var 18-20 år. Så blev de solgt til slagting til en lokal slagter, men vi skulle ikke have nogen af de bøffer, som de blev lavet til. Der blev så indkøbt en ny på 4-5 år, som vi så langsomt optog i familien. Hestene blev benyttet til alt markarbejde og kørsel med gårdens produkter. Når der skulle køres på gæsteri, blev de også brugt til det...Det var altid karlens arbejde at passe heste både med mugning, strigling og holde seletøjet i orden. Hestene blev fodret med hakkelse, der var skåret af havreneg iblandet lidt rugneg. Når der blev røgtet af om aftenen ved ni-tiden, fik de en favnfuld hø i en høhæk. De blev fodret fem-seks gange om dagen og vandet af en spand fire gange...Om sommeren var hestene på græs om dagen, når de ikke arbejdede. De fulgte efter køerne og tog det græs, som køerne vragede samt hjørner og skrænter. De fik aldrig lov at ligge ude om natten, men skulle hentes ind, inden det blev mørkt. Hestene var de dyr på gården, vi havde det nærmeste forhold til, og det kom vel af, at dem skulle man samarbejde med” (Nordjylland, 21 tdl.).

Den mest populære race på det mindre brug var den hårdføre nordbagge²¹, men i øvrigt var jyske, belgiske og frederiksborg heste også udbredt. På en gård med 70 tdl. i Sønderjylland fortælles følgende om hestene: “I regelen havde vi fire heste. Det var kun enkelte gange, far havde hopper med føl. Til at klare behovet for trækraft var der to ældre stabile heste, Hans og From hed de...De andre to var yngre

heste, der kaldtes Frits og Claus. De unge heste blev der handlet med. Når sådanne heste var godt i orden, og de kunne koste en god pris, blev de solgt. I stedet fik vi et par heste, der var lidt yngre, og som trængte til at få noget kød på kroppen. Hvor meget nettofortjenesten var ved sådanne handler, er vanskeligt at bedømme. Men hestene blev holdt unge...Racen var i mange år jyske heste, efterhånden blev det mest den belgiske race”.

Den tidlige mekanisering

“Skønt det lyder mærkeligt, er det de smaa og mellemstore Landbrug, som er Skyld i, at Danmark har en saa betydelig Maskinanvendelse i Forhold

til Landbrugsarealet”.²² Set i forhold til andre landes landbrug var det danske godt mekaniseret i 1920’erne og 1930’erne, men når det betragtes i lyset af den senere gennemgribende mekanisering i 1950’erne, kan den synes noget begrænset.

Den almindelige maskin- og redskabs-park på en mellemstor gård i 1930’erne så ifølge en vestjysk beretter således ud: “Angående maskiner kunne man regne med, at der var en enkeltfuret plov, en dobbeltplov til skrælplojning af stubmarkerne, en tre-fire forskellige harver til forskellige formål, to stive kassevogne og måske en let arbejdsfjedervogn, en græsslåmaskine, en såmaskine til korn - måske i

En 3-års plag af oldenborg-racen på dyrskue i 1938. “Min far var meget glad for oldenborg-racen...Far købte aldrig heste, tillægget gik ind og de ældste ud”, (Fyn, 36 tdl.).

Ajleudkørsel omkring 1920. Udkørslen foregik som regel i fugtigt vejr for at mindske ammoniakfordampningen.

halvpart med en nabo på de mindre gårde - en roesåmaskine: "AVANCE", som senere kunne stilles om til rensning af roerne mellem rækkerne, når den tid kom, en selvbinder - også tit i halvpart med andre, især hvor der kun var to heste på gårdene...I laden var der et tærskværk og en kværn. Gården havde også en ajletønde og en ajlepumpe... På gårdene var der som regel også en hesterive og nogle steder tillige en høvender - tit på halvpart".

På en vestjysk gård på 165 tdl. så maskinparken således ud ca. 1920: "Af maskiner var der de almindelige til markarbejdet - enkelt og dobbelt plov, flere harver, roerenser, såmaskine, slåmaskine og selvbinder. I laden var tærskemaskine og kornrenser. Tærskemaskinen var en bredtærsker trukket af 2 heste foran et gangværk.

Halmen blev bundet i store knibber. Hertil brugtes rughalmsbånd knyttet i forvejen. Der var to arbejdsvogne og 1 arbejdsfjedervogn. Vi havde også ponyvogn og en kane. Der var også en ajletønde og pumpe".

Det var ganske udbredt at dele redskaber med naboen - først og fremmest af økonomisk nødvendighed, da investeringerne kunne være for store for den enkelte, og på helt små ejendomme var der ikke nødvendigvis heste eller kun en enkel, som det beskrives på en lille bornholmsk ejendom, hvor der kun var een hest: "Nu skal der jo ofte 2 heste til for at trække de fleste markredskaber og vognlæs, så vi havde "hestelav" med en nabo, der havde en tilsvarende ejendom som vores, også med kun een hest, så når som helst vi havde brug for det, gik vi

“I min barndom var der ikke mange landbrug, der ikke havde en husmølle på laden. Den blev brugt til at skære hakkelse til hestene og male korn til grisene” (Fyn).

bare ind i hinandens stalde og hentede hesten, og bragte den tilbage, når vi var færdige med arbejdet. Det fungerede ganske gnidningsløst”.

Men udover redskaber og maskiner til markbrug betød graden af staldmekanisering også meget. En forfatter fra Nordjylland, hvis forældre overtog en gård i 1909, fortæller om gårdens moderne installationer: “Da gården var forholdsvis nybygget, var staldene selvfølgelig mere moderniseret, end det var almindeligt på egnen. Den var indrettet med fodergang ved ydermuren, og der var drikkekopper til vand, som fyldtes automatisk fra en på loftet liggende vandbeholder. Den blev i de første år fyldt fra brønden med en håndpumpe, men senere, da der kom elektricitet, blev den fyldt med en elektrisk pumpe. Der kom både elektrisk lys og kraft i 1921, da der blev bygget et lokalt elektricitetsværk...” (55 tdl.).

De almindelige kraftkilder var vindmølle og petroleum, hvorfor lys og kraft var en fantastisk stor lettelse i det daglige arbejde. Mekaniseringen på det mindre brug på dette tidspunkt var meget begrænset. Ganske vist blev der mange steder indlagt elektricitet i løbet af tyverne, og en stationær el-motor kunne lette noget af arbejdet. Men stadigvæk havde ved tælling i 1923 kun ca. 12% af ejendomme under 15 ha (27 tdl.) elektromotor.²³ På små brug, der måske ovenikøbet lå langt fra alfarvej, kom der først elektricitet i løbet af 1940'erne.

Ligesom med alle andre nyanskaffelser var forældrenes økonomiske situation afgørende for, hvornår el og kraft blev indlagt. I stalden blev petroleumslygten afløst af elpærer, og inde i stuehuset blev arbejdsgangen også lettet væsentligt for husmøren.

Elektromotorens anvendelighed var stor. F.eks. kunne den trække hakkesesmaskinen og tærskværket. Fra en gård med 48 tdl. fortælles det: “Vi havde et 16 tommer tærskværk [af mærket “Fredericia”]...Der var koblet en halmblæser på. Disse to maskiner blev udskiftet omkr. 1942 med et 18 tommer “Dronningborg” og en presser fra Bogense Maskinfabrik. Der var i begge tærskværker både rense- og halmryster, men i det nye værk var der desuden en avneblæser. Trækraften var en 7,5 hk el-motor, der omkr. 1941 blev udskiftet med en 10 hk. Elmotoren trak også kværnen og fra omkr. 1941 også ajlepumpen. (Før den tid pumpede vi ajle med håndkraft)”.

Indlæggelse af el og kraft på mange ejendomme betød nye muligheder for mekanisering. Set i dette perspektiv må 1950'ernes mekanisering betragtes som en videreførelse af den udvikling, der fandt sted i løbet af 1920'erne og 1930'erne. Det er blevet fremhævet, at mekaniseringen i landbruget ville have oplevet sit gennembrud allerede i 1930'erne, såfremt den internationale landbrugskrise og anden verdenskrig ikke havde forsinket udviklingen, hvilket er meget sandsynligt, da en del forudsætninger allerede i 1920'erne var til stede.

Man kan med nogen ret mene, at arbejdsprocesserne i marken foregik nogenlunde uændret frem til mekaniseringen i 1950'erne. Naturligvis lå der en væsentlig forbedring i selvbinderens indførelse, der blev almindelig i løbet af 1920'erne og 1930'erne, hvilket forfatterne også giver udtryk for, men det var først med traktorens erstatning for hestenes trækraft i 1950'erne, at den afgørende forandring fandt sted. På nogle af de større gårde fik man anskaffet traktor på et ret tidligt tidspunkt: "Traktoren som far købte i 1924 var en Fordson. Den var for-

synet med jernhjul med "spadegreb". Det larmede på vejene, gearingen var elendig; et lavgear, der var meget langsomt, et pløjegear, som blev brugt til alt markarbejde og et højt gear, som efterhånden med årenes slitage af styretøjet nærmest var livsfarligt...I høsten trak den den ene selvbinder, hestene trak den anden" (Sønderjylland, 136 tdl.). Trods fortællerens indvendinger mod den tidlige traktor er der nok ingen tvivl om, at den var en uhyre stor hjælp, om ikke andet så ihvertfald, som han fortæller, som maskinkraft på gården i dagligdagens gøremål.

Tørskeværk drevet med elmotor, 1907. Motoren blev desuden anvendt til oppumpning af vand og til at skære hakkelse og roer. På gården (Lolland, 73 tdl.) blev der indlagt strøm allerede i 1906.

Fordson-traktor fra Lolland, 1920. Lolland-Falster var det område af landet, hvor traktoren i 1920'erne fik størst udbredelse. Dels var landbruget her mest velstillet, dels var der behov for meget arbejdskraft p.gr.af sukkerroeavl.

Men traktoren blev stort set kun anvendt på større gårde, og ved tælling i 1923 havde under 1% af landbrugsjendommene traktor.²⁴

Om de mest afgørende forbedringer i barndomshjemmet fortæller en forfatter: “De største forandringer i mit hjem var nok elektriciteten (1924), telefon havde vi fået før. Dernæst at vi fik fodermester i 1926. Han skulle så malke de 15 køer og ellers lave, hvad der var ved kreaturerne og muge ud ved grisene” (Østjylland, 42 tdl.).

På en gård med 185 tdl. i Østjylland fortælles det om en tidlig udvikling: “Vand var indlagt al den tid jeg husker. Vand- og kraftforsyning var vi tidlige med, idet far oprettede elektricitetsværk i 1921 (leverede til hele sognet). Gården var en af de første, der fik malkemaskine - i begyndelsen af

20'erne. I 1926 eller 1927 fik vi indlagt centralvarme i stuehuset i stueetagen, det foregik fra centralvarmekomfur i kælder-køkkenet”.

Et stort hønseshus, bygget i 1936. “Der kunne være 2000 kyllinger, det var mange dengang. Hanerne blev fedet, og de dårligste høner taget fra. Så var der ca. 800 høns til at lægge æg. Vi kørte 3-3½ tusinde æg til brugsen hver uge. Jeg tror, far tjente helt godt på hønsene” (Midtjylland).

3. BARNDOMSHJEMMET

Forældrenes etableringsvilkår

“...Tiden fra Aarhundredeskiftet til 1914 [var] en god Tid med store Fremskridt baade produktionsteknisk og økonomisk”.²⁵ Således skriver J. C. Overgaard i 1933, idet han opsummerer landbrugets forhold i begyndelsen af århundredet. Årene 1925-26 var vanskelige med faldende priser på forædlede landbrugsvarer, hvorimod årene 1928-29 var gode for landbruget. Mange havde optaget lån i de første årtier af århundredet, fordi optimismen var stor; man regnede med fortsat gode tider.

Blandt beretternes forældre var det nærmere reglen end undtagelsen, at man først stiftede hjem, når man var henimod de tredive år. De fleste af beretternes forældre havde etableret sig i årene 1900-1920, og krigsårene havde for landbruget som helhed været gode. Men der var mange individuelle forhold, der var afgørende for, hvor godt det økonomiske fundament i barndomshjemmet var. Hvor stor hjælp havde forældrene fået hjemmefra? Overtog de en gård indenfor familien?

“[Gården] var gammel og forsømt, men far havde mod på livet og et høj-skoleophold med kontrolkursus på Vestbirk højskole var en ballast, som skulle udnyttes. Når han så ovenikøbet havde fået en pæn medgift,

kunne det da ikke slå fejl - troede han da. Det viste sig, at hans optimisme havde været for stor”. Sådan fortæller en fynsk landmand, hvis far havde købt en gård på 25 tdl. i 1915. Han fortæller videre: “I midten af tyverne fornemmedes nogle kriseagtige anslag, nok også følger af krigen. Det resulterede i, at far måtte se sig om efter en bibeskæftigelse”. Faren kom til at køre mælketur efter at have købt en lastbil, for som han skriver: “At blive almindelig arbejdsmand var for pre-stigetabende”. Men det var stadig svært at få det til at løbe rundt. “De ambitioner, far fik, da han startede som gårdejer..., og hvor hans viden fra Ellerup kontrolforening skulle udnyttes i fuldt omfang lige fra Lars Frederiksens fodertabeller til stambogsførte præmiedyr, endte med kuldsejling. Foderstofgælden blev for stor. Medvirkende til det tvungne salg [af gården] var også mund- og klovsyge i besætningen to gange indenfor nogle få år”. Familien måtte sælge gården i 1926 og flytte til en anden gård. Kombinationen af farens for store optimisme og ydre årsager - de usikre vilkår i tyverne - samt mund- og klovsyge var årsag til salg af gården.

En beretter fra Sønderjylland fortæller om sine forældres etablering: “Da far overtog min fødegård i 1913, var der gode konjunkturer. Tyskland rustede, og fødevarer blev godt betalt, men så

“Mit barndomshjem, som mine forældre overtog i 1912 efter mine bedsteforældre. Bruget var for lille til at mine forældre kunne leve af det, så min far begyndte at køre fragtvogn” (Sønderjylland, 11½ tdl.).

kom første verdenskrig 1914-18. Det betød en uhyggelig tilbagegang i produktionen. Der var tvangsaflevering af korn, fedning af svin gik i stå, foderstofferne til køerne blev der knaphed på; man var jo i krig...Så kom genforeningen i 1920, hvor vi stemte os hjem til Danmark. Det blev en svær overgang - fra et stort tysk hjemmemarked til at være eksportminded. Besætningerne, som regel af kort-hornsracen, skulle nu lægges om til mælkeproduktion (smør)” (72 tdl.).

De særlige forhold i Sønderjylland omkring første verdenskrig fik for nogle af erindringskriverne stor betydning. Krigssituationen var ensbe-

tydende med ekstraindkaldelser til hæren på tysk side naturligvis. Hvis faren var væk i længere tid, gik det som regel alvorligt ud over driften. Men også i Danmark betød krigen indkaldelse til hæren. Fra Mors fortælles følgende: “ Mine forældre fik ikke så let en start på deres liv som selvstændige. Kun to år efter brylluppet udbrød 1. Verdenskrig, og min far blev indkaldt til sikringsstyrken, hvor han var under hele krigen, kun afbrudt af ret lange orlover, når der var mest travlt i landbruget”. En fortæller født i Sønderjylland skriver: “Min bedstemors bror kom og hjalp hende [moren] med driften af gården. Han blev på gården efter mine forældres

overtagelse, og har nok været en stor hjælp under krigen 1914-1918, da min far var indkaldt til krigstjeneste ved Vestfronten i samtlige 4 år. En stor del af arbejdskraften under krigen var russiske krigsfanger, som arbejdede på gården om dagen, men havde logi i landsbykroerne om natten”.

De af beretterne, der fik første verdenskrig ind på livet, fortæller om, hvordan familien blev påvirket: “Krigen har således nok været skyld i, at mor og far blev ret sent gift - mor var 25 år, og far var over 30...mor [var] fra en udpræget dansk familie, mens fars familie var lige så udpræget tysk og har alle dens rødder syd for den nuværende grænse. Måske har dette lige i begyndelsen været en slem kamel at sluge for “de gamle”; men ellers har denne omstændighed aldrig givet anledning til stridigheder - tværtimod givet en større grad af tolerance og mere forståelse for andres holdninger og meninger. I min fars familie gav første verdenskrig nok anledning til et vist sindelagsskifte, idet ca. halvdelen af fars søskendeflok ændrede opfattelse i slutningen af og efter krigen. De - heriblandt min far - blev dansksindede”.

En anden sønderjyde, født 1921, fortæller: “Far var soldat, men lå i lang tid på lazaret og blev til sidst hjemsendt. Vi havde russiske krigsfanger boende på gården, 12 ialt, d.v.s. den ene var franskmænd. De tre arbejdede på gården, de andre på nabogårdene”. Årene 1914-18 var generelt set gode for landbruget, der havde sikre eks-

portmarkeder - til gengæld blev markedspleje og højnelse af varenes kvalitet ikke ofret særlig opmærksomhed.

Barndomsårene

“Vinterens bedste stunder var så ubetinget de lange aftener, når gardinerne blev trukket for, hængelampen tændt og ilden buldrede i kakkelovnen, hvori vandkedlen med vand til aftenkaffen stod. Ja, det var hygge, så glemtes udendørs ubehageligheder. Vi samlede om bordet, mor med sit sytøj, far med sin violin eller bog”. Sådan fortæller en kvindelig beretter fra Midtjylland, som voksede op på et lille husmandssted på heden. Bemærkningen rummer en dobbelttydighed: både oplevelsen af det trygge, nærmest idylliske familieliv, og påmindelsen om, at virkeligheden til tider kunne være barsk.

De fleste oplevede deres barndom som en meget harmonisk og tryk periode af deres liv, hvor skolegang, hjemlige pligter og leg forenedes på en naturlig måde. En væsentlig del af opdragelsen kom til udtryk i de pligter, som blev forlangt af børnene. Gennem det lille ansvarsområde, barnet fik til-delt, fik det lært, at der var pligter, der skulle udføres, og herigennem blev dyder som pligtopfyldelse, samvittighed og ansvarlighed naturligt indarbejdet. “...vi havde aldrig meget at slå til side med, men vi savnede aldrig noget, fik lært at passe på vores ting...Vi havde et godt barndomshjem, hvor guds frygt og nøjsomhed var i højsæde” (Nordjylland).

Høet stakkes ind på loftet. Det var et varmt og ubehageligt arbejde at stampe høet sammen, hvilket ofte var børnenes opgave (Nordjylland).

Barndomshjemmet huskes af de fleste som et rart sted med faste rammer, hvor enhvert medlem af husholdningen havde sin plads at udfylde. Børnene blev fra en tidlig alder inddraget i de daglige gøremål og fik fra 6-7-årsalderen pligter, som regel i et omfang, der ikke oversteg barnets kræfter. I økonomisk trængte hjem kunne der være hårdt brug for børnenes arbejdskraft, specielt på de mindre brug, hvor børneflokkene var store, og der ikke var råd til fremmed medhjælp. Men den udbredte holdning var, at det samtidig ville komme bør-

nene til gavn senerehen i livet, at de allerede fra barnsben havde lært at tage fat og derigennem tilegnet sig nogle færdigheder.

Ligesom det igennem tidligere slægtled havde været tradition at følge i fædrenes spor, regnede de fleste forældre med, at børnene ville følge nogenlunde samme livsbane, som de selv. Om noget er landbruget vel det erhverv, der har den stærkeste tradition for, at "slægt skal følge slægters spor". Men netop i denne generation var det ikke helt ualmindeligt, at i det mindste nogle af børnene i

Børnene lærte fra en tidlig alder at omgås dyrene på en naturlig og fortrolig måde. Den lille dreng morer sig med at trække grisen i halen! (Midtjylland, 1926).

en søskendeflok forlod landbrugserhvervet. Dette bevidnes i materialet i stort omfang af de mange af beretternes søskende, som fik arbejde i andre erhverv eller, for pigernes vedkommende, ikke giftede sig med en landmand. Men på den tid, hvor beretterne voksede op, har det for den almindelige landmand været umuligt at forudse, at mange unge mennesker i 1930'erne ville søge bort fra landbrugserhvervet for at få arbejde i byerne.

Det er på baggrund af beretningerne tydeligt, at gårdmandsbørnene ikke oplevede barndom og ungdom som så presset en tid som ofte var tilfældet

for husmandsbørnene, og at der på den veldrevne gård, også skønt den var af beskeden størrelse, tit kunne være overskud til leg og forlystelser.

Opdragelsen af børnene var gennemgående præget af lige dele strenghed og kærlighed. Farens myndighed og position som familiens ubestridte overhoved styrede husholdet med streng, men som regel retfærdig hånd. Fast disciplin og respekt for de voksne var grundpillerne i opdragelsen. I nogle hjem blev opdragelsen dog for streng, og en forfatter, født på Sjælland, nævner de konsekvenser, han mener, den strenge opdragelse

fik for hans liv senere hen: "Min barndom var en tid med pligter og faste regler for, hvad vi måtte. Men da også med mange glade og lyse minder...Vi var nok hæmmet af en for hård opdragelse, der betyder, at vi slæber rundt på nogle mindreværds-komplekser, så vi er vejet til side, hvor vi skulle have krævet vores ret. Vi måtte ikke sætte os til bords, når vi havde gæster, før de voksne havde sat sig, og blande os i samtalen, kunne vi overhovedet aldrig finde på, og ville også hurtigt få munden lukket".

Skolegang - syv år i den "stråtækte"

Skolegangen omfattede syv år i landsbyskolen - den stråtækte - som regel hver anden dag. Undervisningen bestod udover en mængde udenadslære af de grundlæggende discipliner regning, læsning og skrivning. Det var ikke ualmindeligt, at børnene blev holdt hjemme fra skole, hvis der var brug for deres arbejdskraft på ejendommen. Denne form for fravær gav ikke anledning til påtale fra lærerens side. Ferierne var indrettet efter de tidspunkter på året, hvor børnenes arbejdskraft var mest påkrævet i landbruget. Forældrene kunne være med i skolekommissionen, og ikke sjældent var det moren, der viste den største interesse i denne henseende.

Kun meget få af beretterne gik i skole udover de obligatoriske syv år og fik real- eller studentereksamen. Fra Sønderjylland lyder det fra en forfatter, der voksede op på en ejendom med 13

tdl.: "Der var ingen af os søskende, der fik realeksamen eller lignende. Ikke fordi vi ikke havde evnerne til det - flere af os blev endda opfordret til det af læreren - men vi ønskede det ikke selv og svarede nej, hvis vore forældre spurgte os. Grunden var nok dels, at vi godt var klar over, vi skulle være pænere i tøjet, hvis vi skulle til den store skole i Aabenraa. Dels var der også transportproblemet: enten måtte vi cykle de 10 km til Aabenraa eller 4 km til Rødekro og så med toget derfra. Og vi vidste jo godt, at vore forældre dårligt havde råd til disse ekstraudgifter. Det var i øvrigt heller ikke almindelig skik, at andre end degnens og præstens børn fik realeksamen". Udsagnet understreger, hvilke fundamentale problemer, der meldte sig, hvis man ville gå længe i skole og der ikke var økonomiske muligheder for det. Ydermere antyder beretteren, hvilke problemer, der kunne opstå, hvis man bevægede sig udenfor det gammelkendte miljø, udenfor sit sociale ståsted.

De meget få af beretterne, der har realeksamen, kommer fra større gårde, hvor forældrene samtidig har været skoleinteresserede. To af beretterne er landbrugskandidater; den ene kommer fra en gård på 185 tdl., mens den anden lidt atypisk kommer fra en gård på 25 tdl. Den typiske beretters uddannelse omfattede udover de syv års skolegang ofte et efterskoleophold samt et eller flere højskole- og landbrugsskoleophold. Nogle få blev på landbrugsskolen uddannet til kontrol- eller regnskabsassistent.

Pligter og leg

Allerede fra 6-7-års alderen blev børnene inddraget i det daglige arbejde på ejendommen, og det var ikke ualmindeligt, at der var pligter at udføre inden skolegangen: "Jeg var oppe at malke to køer hver morgen inden skolegangen fra 10-års alderen" (Sønderjylland). Hårdt fysisk arbejde havde været forældrenes lod, og der var intet, der tydede på, at det skulle blive anderledes for børnene. Derfor, og fordi det var en væsentlig del af datidens værdinormer, blev hårdt arbejde opfattet som en værdi i sig selv: "Vi børn skulle hjælpe ved alt forefaldende arbejde, vi kunne magte...Dengang sagde

man altid: Det bedste et forældrepar kan give deres børn er at lære dem at bestille noget..." (Midtjylland).

De stramme, økonomiske forhold i hjemmet kunne betyde, at børnene i en ret tidlig alder blev sendt ud at tjene. Nogle ganske få berettere, der er født lige omkring århundredeskiftet på meget små husmandsbrug, kom ud at tjene som 6-årig, enten kun i sommerhalvåret eller hele året. Forældrene havde simpelthen ikke råd til at brødføde barnet. Barnet gik i skole og havde pligter på gården, som det ikke fik betaling for. Forældrene blev således kun besøgt på fri-søndagene.

To smådreng pløjer. Den ene styrer ploven; den anden har fat i tømmerne. De fleste drenge kunne pløje fra otte-ti-års alderen (Nordsjælland, ca. 1933).

To brødre trækker kørerne hjem. Det krævede sin mand at holde styr på koblet, og den store dreng ser da også en smule ængstelig ud (Midtjylland, 1924).

Desuden findes blandt beretterne også eksempler på børn, der var ude at tjene om sommeren fra 10-11-års alderen, men som resten af året boede hjemme på normal vis, og fra konfirmationsalderen naturligvis kom ud at tjene permanent. En forfatter, hvis forældre boede i hus, og hvor faren arbejdede som drænings- og kloakarbejder, fortæller følgende: "Alle mine søskende kom ud at tjene om sommeren på gårde som 10-11-årige og efter konfirmationen hele året...Jeg selv kom ud at tjene den sommer, jeg blev 12 år. Det var et år senere end mine søskende; måske var det fordi, jeg var den yngste, så på det tidspunkt belastede børneflokkene ikke økonomien så hårdt. For det var klart en økonomisk

fordel, at man kunne tjene føden og lidt til tøj sådan en sommer, men selvfølgelig var det også af stor værdi at komme ud og lære at bestille noget" (Midtjylland).

Men på den typiske landbrugsejendom blev børnene hjemme indtil konfirmationsalderen, og de kunne blive inddraget i alle former for arbejde: "Efter skoletid og i ferierne hjalp vi børn med ved de forskellige gøremål ved landbruget, f.eks.: lugning af roer, hvor vi kravlede på knæene og lugede med fingrene de roer væk, der var i overskud, ligesom ukrudtet også helst skulle fjernes. Vi hjalp med i høhøst og kornhøst". Eller som det nævnes af en sjællandsk forfatter: "Når det var

blæsevej, skulle vi altid tærse om vinteren. Det var ikke altid lige spændende for os børn...”.

Børnearbejde kunne desuden omfatte opgaver som oppumpning af vand til dyrene, flytning af kreaturerne, når de var på græs, høstarbejde, malkning eller arbejde i tørvemosen: “Det fede dynd blev æltet. En portion [blev hældt] i et hul, så vand til det blev æltet til en flydende masse, der blev kørt ud på liggepladsen i en tørvform, der kunne tage 25 tørv, så var det mit arbejde at jævne og stryge dem med en skovl” (Midtjylland). Tørvene udgjorde det vigtigste brændsel i de fleste familier på landet. Til mange landejendomme hørte en tørvemose,

og ellers kunne man som regel få adgang til en for et rimeligt beløb.

Der var som regel klare linier mellem pige- og drengearbejde, men en forfatter fra Lolland, hvis far døde, da han var 11 år, fortæller om en vis optøning på dette punkt: “...vi to drenge måtte gerne hjælpe til med det, der ellers kaldtes pigearbejde; det har hjulpet os mange gange senere i livet. Selvfølgelig var vi også ude at dyrke jorden, og det var gerne drengearbejde at køre harve om foråret og efteråret. Vi var også med, når der skulle skæres hakkelse til hestene. På gården..., hvor der var 4 heste, blev der sat 2 heste for “hesteomgangen”. Så gik hestene rundt der, og jeg gik bag dem

Hjemkørsel af tørv, 1940. Ikke mindst i krigens år var tørvene et vigtigt brændsel, men det var hårdt arbejde for såvel heste som mennesker at gå på tørvemosen.

og var kusk. Det var så trækraften med kamhjulsudveksling, der trak hakkelsesmaskinen inde på loen, hvor min far lagde halmen i maskinen og karlen bar halmen til og ragede den skårne halm - hakkelsen - fra kniven”.

En forfatter fra Sønderjylland skriver: “Det var altid mandsarbejde at arbejde med heste, men som dreng kom vi tidligt - som 6-årig - til at harve efter såning med en hest” (60 tdl.).

Alligevel kunne der også blive tid til mere spændende aktiviteter, og naturligvis var der i legene en klar relation til det daglige arbejde og de voksnes liv: “Vi havde også tid til at lege, mere tid tror jeg, end mange andre børn fra landbruget den gang...”

“...[det var] kedeligt for såvel hestene som os små kuske i timevis at skulle gå rundt og rundt om hestegangns tandhjulskrans for at holde tærskværket i gang. Far lagde altid selv i tærskværket, og hvis vi blev alt for sløve, kunne der godt lyde et råb oppe fra loftet, at der skulle lidt mere fart på” (Sønderjylland, 24 tdl.). Billedet er fra 1939.

En halvvoksen pige pløjer, 1935. Normalt var det forbeholdt drengene, men her er altså en undtagelse! (Fyn, 1935).

Kaffepause under kartoffeloptagningen. "Optagningen skete på forskellig vis, til tider i samarbejde med en nabo. Så var vi 6-7 skolebørn, som samlede hver sit tilmålte stykke efter udkastermaskinen" (Foto fra Nordsjælland, ca. 1933).

(Nordjylland, 42 tdl.). Om børnelege fortæller en forfatter fra Vestjylland: "Vore lege... havde vel naturligt tit noget med landbrug at gøre. Vi legede hest, måske på et kosteskift eller med tømmer, som vi kunne styre hinanden med - som med rigtige heste! Vi havde også mange køer. Det var sten med hul igennem, hvori der blev sat en snor, og de kunne så trækkes ud og hjem som rigtige køer. Der var også noget med bue og pil, drageflyvning og slangebøsse".

Fastelavnsoptøget var en festlig begivenhed med mange deltagere, der som regel blev godt modtaget på landejendommene (Sjælland).

Efterhånden som børnene voksede op, blev deres pligter udvidet. De lærte at harve og pløje (såningen tog faren sig næsten altid af), de røgtede dyrene og kunne således som 14-15-årig udføre karls (eller piges) arbejde, hvorfor forældrene ikke længere behøvede fremmed hjælp: "Mine forældre havde en ung pige og en dreng til hjælp, indtil vi børn blev så store, at vi kunne hjælpe til" (Midtjylland, 22 tdl.). Antallet af fremmede medhjælpere afhang af

såvel landbrugets størrelse som børnenes alder. Så længe børnene var små, var der behov for hjælp både ude og inde, men efterhånden som de voksede op, blev fremmed medhjælp på husmandsbrug og mindre gårde nærmest overflødiggjort. Efter konfirmationsalderen skiftedes sønnerne til at være hjemme og hjælpe forældrene, og det samme var tilfældet med døtrene, der hjalp i huset.

Generationsstrukturen

En nordjysk forfatter skriver: "Min mor døde, da jeg var 5 år. Så havde vi forskellige husholdersker, indtil min far giftede sig igen. Min stedmor var slem til at slå". Mange mistede en af forældrene, mens de endnu var børn, og dødsfald og sygdom i familien, kunne vende fuldstændigt op og ned på forholdene i hjemmet. Ofte var forældrene nogenlunde jævnaldrende, men det var slet ikke ualmindeligt, at faren var en del ældre end moren (den omvendte situation kunne naturligvis også forekomme), hvorved han kunne være over de tres år, når det yngste barn nåede konfirmationsalderen. Børneflokkene var stor, og et ægtepar fik ofte børn over en tyveårig periode, indtil kvinden var i begyndelsen eller midten af fyrrerne. Hvis faren døde tidligt, kunne det betyde, at moren måtte ansætte en bestyrer, indtil en af sønnerne kunne overtage ansvaret, da hustruen sjældent var så meget inde i gårdens drift, at hun kunne drive den alene. En forfatter fra Fyn, hvis far døde, da beretteren var kun 17 år, fortæller, at dødsfaldet fik den følge for ham, at han tilbragte hele sin ungdom hjemme for at støtte moren, der stod med hele ansvaret for driften og derfor havde brug for al den hjælp, hun kunne få. Det samme oplevede en nordjysk forfatter: "Efter fars død klarede vi to ældste brødre det daglige arbejde sammen med mor...".

Måske måtte moren endda overveje at sælge gården. En kvindelig forfatter

fra Midtjylland fortæller, at hun kun var 13 år, da hendes far døde som 66-årig. Hendes bror var et års tid ældre end hende. Moren stillede de to børn et forslag: "Hvis vi begge ville læse videre, var det nok bedre, vi solgte gården og købte et hus i byen, så vi kunne bo hjemme, mens vi fik vor uddannelse". Det blev der dog ikke noget af. De beholdt gården, men kun broren fik en uddannelse.

De fleste steder boede bedsteforældrene på aftægt i en del af stuehuset, ofte i deres egen lejlighed, og børnene kunne have meget stor glæde af de ældre mennesker, der altid havde tid til at snakke. En beretter fra Fyn skriver herom: "Vi blev opdraget til at lystre, også af mine bedsteforældre, som dog ikke var helt fri for at forkæle mig". Men for det unge ægtepar var det ikke altid den store fornøjelse at bo under tag med den ældre generation: "Mine forældre kunne aldrig have nabokomsammen, uden at mine bedsteforældre følte sig selvskrevne til at deltage, ligesom de altid ønskede at få at vide, hvor mine forældre havde været, når de havde været i byen... For os børn var det imidlertid en helt naturlig ting, at de boede på gården, og vi nød det daglige samvær og kan i dag se, at de har haft indflydelse på vores opvækst" (Sønderjylland, 58 tdl.). Når de nygifte skulle overtage fødehjemmet, blev der altid indgået klare aftaler eller udfærdiget kontrakt om aftægtsforholdene, hvilket også var tilfældet en generation senere, da beretterne etablerer sig.

Fremmed medhjælp, arbejdsdeling og rangorden

Selv på de mindste husmandssteder kunne der være behov for fremmed medhjælp - som regel en dreng, pige eller ung karl. Lønningerne var på dette tidspunkt så lave, at der var økonomisk ræson i det. En gennemsnitsårs-løn for en karl i 1925 lå på 550 kr. og for en pige endnu lavere - ca. 320 kr. Som understreget tidligere var alle arbejdsprocesser utroligt krævende, så selvom man ikke havde meget jord kunne det være nødvendigt med et par ekstra hænder udover familiens. På en fynsk gård med 25 tdl. var den fremmed medhjælp således: "Af mandlig arbejdskraft havde vi undertiden en tjenestedreng på 14-16 år,

men det var ikke sædvane. Derimod havde vi altid en tjenestepige på 15-18 år. De var altid fæstet til at hjælpe til ude...Desuden var der lejlighedsvis en daglejer".

På en gård med 70 tdl. jord fortælles om folkeholdet i 1920'erne: "I regelen var der 2 karle og en fodermester. En årrække var der 2 piger. Den ene af pigerne har en tid hjulpet ved malkningen. Da vi brødre voksede til, erstattede vi nogle af medhjælperne. Der blev benyttet løs arbejdskraft, men ikke regelmæssigt, og kun få dage årligt". Der var således en nøje sammenhæng mellem gårdens jordtilliggende med deraf følgende husdyrhold og antal fremmede medhjælpere.

Tre unge karle var den normale arbejdskraft på en gård med 40-60 tdl. Var man nykonfirmeret, blev man kun tituleret "dreng", og stod som sådan nederst på rangstigen (Nordjylland).

På de større gårde var folkeholdet naturligtvis stort: "Den normale arbejdskraft, uanset om vi børn var hjemme eller ej, var tre karle, en fodermester og en pige..." (Midtjylland, 170 tdl.). Og på en veldrevet gård på Møn på godt og vel 200 tdl. var folkeholdet tilfredsstillende stort: "Til landbrugets pasning var der foruden 2-3 elever måske 5-6 daglejere, alle til markbruget, mens der var fast mandskab til kostalden og hestene, 5 mand og 5 halvtidskoner. Men i høst og vintertærskning kom der daglejere "løst" fra de nærmeste landsbyer, ligesom de og deres koner hjalp det faste mandskab i roemarken både med lugning og optagning".

Men til trods for de lave lønninger, var der dog ikke altid råd til den nødvendige arbejdskraft, hvilket betød en forøget arbejdsbyrde på familiens medlemmer: "Jeg tror ikke, at ejendommen havde den fornødne arbejdskraft, men den kunne nok ikke lønne flere. Hvad der ikke kunne nåes at gennemføre, måtte man ganske enkelt lade ligge". Således fortæller en midtjysk forfatter, hvis far i 1920 havde købt en noget forsømt gård på 170 tdl.

I 1930'erne begyndte en kraftig afvandring af unge mennesker fra landet. Vilkårerne for at begynde som selvstændig så ikke særligt lyse ud. Kun hvis man kunne overtage sin fødegård, var der idé i at blive ved landbruget. Samtidig var lønningerne til de unge medhjælpere håbløst lave i forhold til deres jævnaldrenede i byerne. En forfatter, der voksede op på

Bornholm på et brug med 10 tdl., fortæller: "Der var mange landbrugsmedhjælpere, der gik ledige, og nogle tjente for bare kost og logi, især om vinteren". Specielt blandt løsarbejdere ramte tredvernes krise hårdt.

Var gården af en vis størrelse og folkeholdet tilfredsstillende stort, var det ikke ualmindeligt, at gårdmanden overlod det fysiske arbejde til tjenestefolk og børn, mens han selv omgikkes ligestillede gårdmænd, passede sine tillids- og bestyrelsesposter og i øvrigt kun uddelegerede arbejdet for sin husstand. På dette tidspunkt spillede gårdmanden en central rolle i sognet og var en person med en væsentlig anseelse.

"Arbejdsrytmen mindes jeg som rolig og uden nogen form for stress. Selv om min far var meget væk til møder...så var min mor en arbejdsbi med godt overblik, men det var altid min far som bestemte arbejdsgangen og traf de endelige beslutninger". Sådan fortæller en beretter fra Sønderjylland, som voksede op på en gård med 60 tdl. Faren var medlem af sognerådet, formand for brugsforeningen, i bestyrelsen for mejeriet og andelsfoderstofforeningen og repræsentant i Sønderjysk Skoleforening. Denne imponerende række af bestyrelsesposter og tillidshverv var på ingen måde ualmindelig blandt hverken forfatternes fædre eller forfatterne selv. Det omfattende udadvendte arbejde medførte en rollefordeling, som tilsagde hustruen at blive hjemme og holde styr på det daglige arbejde, men selvom faren

således kunne tillade sig at forlade gården og medvirke i meget udadventt arbejde, ledede han dog arbejdet på gården på det overordnede plan.

En anden beretter, opvokset på en 75 tdl. stor gård, fortæller, at den fornødne arbejdskraft, der omfattede børnene, var til stede i hans barndomshjem: "Min far var altid oppe om morgenen for at passe grisene og de små kalve, men ellers når jeg tænker tilbage, så synes jeg ikke, han sled så hårdt, som jeg har gjort i min tid, og som de unge bønder gør i dag - men han havde jo også alle os unger at regere med..." (Vestjylland). Og en anden sønderjysk beretter fortæller i forlængelse heraf om forældrenes indbyrdes rolle- og arbejdsdeling. Gården var på 50 tdl. og der var som regel to karle og en pige, indtil børnene blev større: "Medens far havde [gården], havde han eller tog han sig tid til meget udadventt arbejde... Gårdens forskellige gøremål deltog han kun i, når der var særlig travlt... Fra barndommen husker jeg, at far satte karlene i arbejde, fodrede svine, spiste morgenmad og satte sig ved køkkenbordet og barberede sig, så var han klar til at tage sig af offentlige ting. Når han var så meget ude, var det klart, at mor måtte tage sig af mange ting".

Der gik en klar skillelinie mellem kvinde- og mandsarbejde, samt mellem børne- og voksenarbejde, ligesom der var en rangorden mellem de ansatte indbyrdes på gården. Der kun-

ne være nogle uskrevne regler, som måtte følges: "[Forkarlen] havde sit eget spand [heste], der blev regnet for det bedste" (Sønderjylland). Husbonden selv tog sig som regel af såningen, og det var også ham, der sad på binderen under høsten. Dette siger noget om, hvor vigtigt det var, at disse arbejdsopgaver blev udført helt perfekt - det krævede stor ekspertise og var derfor også det mest prestigefyldte arbejde. "Hvad angår fordelingen af markarbejdet, var det en selvfølge, at forkarlen kørte med såmaskinen, gødningssprederen, radrenseren og selvbinderen. Det øvrige arbejde blev fordelt efter alder og evne". (Sønderjylland, 91 tdl.). Pigen kunne foruden det huslige arbejde også være fæstet til udendørs arbejde, f.eks. være med til at binde neg under høsten og luge roer, men hun havde under ingen omstændigheder med hestene at gøre. Det var ubetinget karlene, der stod for den daglige røgt og pleje.

De fleste forfattere skriver, at de sjældent oplevede rangforskelle mellem familien og den fremmede medhjælp, hvilket sandsynligvis hænger sammen med, at de repræsenterer det mindre gårdbrug. Givetvis var rangforskelle helt naturligt på de større gårde. En kvindelig forfatter, opvokset på en møllegård i Østjylland, har denne kommentar: "Standsforskel mellem folkene? Joe, møllerne (i deres fine hvide tøj) følte sig nok lidt hævet over de andre, og fodermesteren (som lugtede lidt ufrisk) stod nederst på ranglisten!"

Økonomien i barndomshjemmet

“Min far købte ejendommen i 1932, det var jo midt i landbrugskrisen. Han tjente lidt ekstra ved at pløje, harve og så for husmænd, som ingen heste havde...Sidst i tredverne begyndte han at køre renovation i byen...Det var hovedsaglig aske, folk fyrede jo i kakkelovn og komfur” (Midtsjælland).

Selvom det ikke er det mest almindelige i beretningerne er der dog eksempler på, at forældrene kunne blive nødt til at tage arbejde udenfor hjemmet for at få økonomien til at hænge sammen. Det var naturligvis først og fremmest på de mindre ejendomme: “Far kørte mælk...helt frem til 1933. Om sommeren arbejdede [han] en del i tørvemosen. Far gravede og solgte en del tørv...”, fortæller en beretter fra Sønderjylland (16 tdl.).

Hvis økonomien var lidt stram, kunne faren tjene en ekstra skilling ved mælkekørsel: “Jeg kan huske, at far kørte en mælketur for vores mejeri. Det var jo under første verdenskrig. Ejendommen var for lille til at leve af” (Midtjylland).

Også moren kunne skaffe en ekstraindtægt ved at sy for fremmede. Kun i meget få tilfælde hører vi om forældre, der er daglejere eller arbejdere på et gods, hvilket netop må tilskrives, at de fleste berettere kommer fra ikke nødvendigvis store, men alligevel veldrevne brug. For som en vestjyde, der kom fra en gård med 70 tdl., udtrykker det: "Udearbejde for gårdmandsfolk var jo helt utænkeligt dengang".

Kun på de meget små husmandsbrug var det nødvendigt at skaffe en ekstraindtægt udenfor hjemmet, men forældrenes økonomiske formåen afhæng af mange forskellige faktorer såsom etableringsvilkår og tidernes konjunkturer. En beretter, der voksede op på en ejendom på 10 tdl. i Nordjylland, skriver: "På grund af landbrugskrisen og ejendommens størrelse var økonomien meget anstrengt. Far var nødt til at tage arbejde udenfor landbruget, det var mest akkordarbejde ved oprensning af offentlige vandløb og tørveæltning...".

Fra Sønderjylland fortæller en forfatter om sin fars arbejde: "Far var blevet ansat som skovløber ved statsskovvæsenet...Fars arbejde bestod dels i almindeligt opsyn med skoven - herunder at holde øje med krybskytteri, som kunne forekomme...Det var også fars pligt at stille som klapper, når der afholdtes klapjagter i distriktets forskellige skove. For alt dette havde vi fri bolig på en mindre ejendom med godt 7 ha agerjord". Men en kvindelig fortæller fra Thy, der vok-

tede op på et brug med 8 tdl., havde ikke noget at klage over i sin barndom. Forældrene krævede ikke noget af hende i det daglige arbejde på ejendommen. Faren arbejdede som tømrer ved siden af, og hun skriver: "...vi var vel nok mere velstillede end andre på egnen...".

"Jeg tror, økonomien i mit barndomshjem har været ret god trods landbrugskrise og mund- og klovsyge". Sådan skriver en sønderjysk landmand, der er en af dem blandt beretterne, der repræsenterer det større gårdbrug. Han skriver videre: "På min fars tid tror jeg ikke, man tænkte så meget på at spare arbejdskraft. Det var en nødvendighed for at få det hele til at køre". Han fortæller om sin fars mange udadventede aktiviteter, der betød, at han var meget hjemmefra: "Far var i bestyrelsen for mejeriet, landboforeningen, kvægavlsforeningen og højspændingsværket for at nævne de vigtigste...Men det, der tog mest tid var, da han var sognerådsformand fra 1937-1951".

"Det er svært for et barn at huske ret meget om sit hjemms økonomi, men mit indtryk er, at far ikke var bagefter med betaling til foderstof, brugsen eller andre...Tingene blev passet godt, og de gav ikke mere ud, end de fik ind. De havde det da også sådan, at de kunne hjælpe mine ældste søskende, da de satte bo...". (Sønderjylland, 72 tdl.).

En sønderjysk forfatter har en anden version. Han fortæller om sine forældres økonomiske deroute: "Ved deres

giftermål [i 1921] må mine forældre nok siges at have været ret velstillede...Senere hen gik det nok jævnt ned ad bakke med økonomien efterhånden som børneflokkene voksede, og de dårlige tider i 30'erne kom, og efterhånden tog det hårde arbejde i skoven vel også på fars kræfter. Men det, der fuldstændigt kunne slå bunden ud af økonomien, var, når far havde længere sygdomsperioder...Jeg har nok været omkring 10 år gammel, før jeg rigtig forstod, at vi nok var fattige. Både mad og tøj har til tider været et alvorligt problem; men når vi alligevel ikke følte os ulykkelige, var det sikkert, fordi vi ikke var ringere stillet end så mange andre...". Faren arbejdede ved skovvæsenet og drev samtidig et brug på 13 tdl. På det mindre brug kunne det være nødvendigt, at forældrene havde arbejde udenfor bedriften; sygdom eller dødsfald betød endnu større fattigdom og utryghed.

Stort set alle skriver, at der bestemt ikke blev slået til siden med nogen ting; intet unødigt blev købt. Men naturligvis er der oplysninger, der tyder på, at der trods alt var råd til lidt ekstra engang imellem, f.eks. udflugt og julegaver. Men til trods for trange kår i barndomshjemmet, havde man det alligevel godt - børnene trivedes, og man beklagede sig ihvertfald ikke.

På nogle af de mindste ejendomme var økonomien dog så stram, at barndommen var præget af stor nød og fattigdom. En bornholmsk fortæller, der kom fra en 10 tdl. ejendom fortæller om året 1917, som han husker

som meget strengt: "Alle afgrøder slog fuldstændig fejl. Jeg var jo kun 6 år gammel, men jeg kan huske, at vi hen på vinteren overhovedet ikke havde mere af det normale foder i behold. Tilmed var det en usædvanlig streng vinter, og sneen lå højt. Far og min ældste bror, der har været 12 år gammel, måtte ud i en lyngplantage, der lå ca. 1 km borte og slå noget lyng for overhovedet at holde liv i kreaturerne, der var fuldstændig afmagrede, havde store liggesår og kunne næsten ikke rejse sig. I det tidligste forår måtte de bæres ud på marken for så tidligt som muligt at komme til kræfter igen ved de første grønne spirer. Køerne gav selvsagt næsten ingen mælk under sådanne omstændigheder, så der var rigtig smalhans i huset".

Sociale forskelle børnene imellem eller blandt de voksne kunne børnene fornemme fra en tidlig alder. En beretter fra Midtjylland, hvis forældre flyttede en del omkring i hans barndom, og som bl.a. på et tidspunkt, efter at have boet i hus, købte en lille husmandsejendom, har denne skarpe iagttagelse: "Selvom jeg kun var en 10-11 år, havde jeg en fornemmelse af, at det at være jordløs og sidde til leje i en anden mands hus var en ringere tilværelse, end hvis man ejede stedet, hvor man boede". Og en kvindelig beretter, født på et 24 tdl. husmandssted på Sjælland fortæller: "Der var gårdmandsbørn, husmandsbørn og så os fra de mindre ejendomme. I skolen legede vi godt sammen, men til vores fødselsdage var det ad-

skilt. Der kom aldrig et [barn] fra St. Havelse med til min fødselsdag, og ligeså kom jeg aldrig med til fødselsdag på en af gårdene”.

1930'ernes landbrugskrise

1930'ernes landbrugskrise var en gældskrise. Denne gæld var opstået i løbet af 1920'erne, der havde været et meget svingende tiår, hvad angår priser. Krisen begyndte allerede at blive mærkbar fra 1929 med årene 1931-33 som de værste. Som følge af det store vareoverskud, først og fremmest flæsk og smør, måtte staten træde ind for at regulere eksporten af landbrugsvarerne. Dette førte til oprettelsen af de landbrugsministerielle eksportudvalg.

Krisen i 1930'erne ramte hele samfundet - men nok mest landbruget, der jo endnu var det mest betydende erhverv, både hvad angår eksportindtægter og andel af befolkningen, der fik sin hovedindkomst i landbruget. Der var stor arbejdsløshed i byerne, og nogle arbejdede på landet uden at få løn, men kun kost og logi. Herved oparbejdede landbruget en unaturlig stor arbejdskraft, hvilket også hang sammen med de meget lave lønninger. Som det også fremgår af beretningerne, var det ikke ualmindeligt, at man på helt små husmandssteder kunne aflønne en dreng eller ung karl.

Krisestemningen gjorde et stort indtryk på de fleste. De mange dystre emner blev diskuteret; selv på lidt

store gårde kunne krisen mærkes: “Det at spare går som en rød tråd gennem min barndom; krig og krise havde lært far og mor sparsommelighed. Der blev ikke investeret i nye bygninger; de gamle blev vedligeholdt. Man så alt for mange triste skæbner. Trods alt dette må jeg sige, at jeg har haft en god barndom - som bondesøn var man jo privilegeret. Der var altid mad på bordet. Som helt lille [var der] en barnepige til at tage sig af mig”. (Sønderjylland, 136 tdl.). Beretteren fortæller videre, at forældrene havde en solid økonomisk position; således anskaffede faren sig en Fordson-traktor allerede i 1924 og bil i 1935.

En beretter fra Midtjylland, født i 1909, der sammen med faren forsøgte at opdyrke hedejord, fortæller om, hvordan krisen påvirkede deres store arbejdsopgave: “Landbrugets problemer var nu under landbrugskrisen meget alvorlige. Priserne faldt og faldt, og produktionen var tabgivende. Jeg syntes, det var meget nedslående, nu havde vi endelig efter meget arbejde og store bekostninger fået lidt gang i bedriften, og så så det ud til at være ingenting værd”.

Nogle skriver om, hvordan forældrene måtte sælge gården og købe et mindre sted. “Det har sikkert været økonomien, der har medført, at mit fødehjem blev solgt til overtagelse 1. febr. 1932”, skriver en fortæller fra Fyn, som var vokset op på en gård på 45 tdl. En kvindelig fortæller fra Østjylland, som voksede op på en 160 tdl. stor gård, skriver om de alvorlige

konsekvenser, krisen fik for hendes barndomshjem: "Det var mørke tider for landbruget, men far ville ikke lade sin gård gå på tvangsauktion, han ville selv sælge den og betale enhver sit - det gjorde han så i 1930".

En midtsjællandsk beretter fortæller, at der var et tilfælde af mund- og klovsyge i begyndelsen af tredverne, og det fik alvorlige konsekvenser for familien: "Samtidig blev mor angrebet af slidegigt, der efterhånden gjorde hende invalid, og da hun havde været den helt store arbejdskraft derhjemme medførte det lidt efter lidt, at arbejdet ikke blev gjort til tiden. Tidens priser på landbrugsprodukter kunne ikke dække en ekstra arbejdskraft. Efterhånden blev arbejdsbyrden alt for stor for far og os børn, og samtidig kunne økonomien ikke længere hænge sammen, og den 1/9-1933 måtte vi rejse fra vort hjem" (63 tdl.). Han fortæller videre om de ydmygelser, forældrene måtte finde sig i efter at have måttet opgive det selvstændige landmandsliv: "Det vil nok være umulig i dag at forestille sig, hvordan sådan en oplevelse påvirker ens liv. Mine forældres følelse af ikke at slå til. Naboer og bekendtes dom, som far fik at mærke, da han det første års tid gik rundt og hjalp hos naboer og bønder, der før havde været hans ligestillede. Ham kunne man sætte til det, andre ikke gad lave, og en ordentlig irettesættelse så man sig heller ikke for god til".

De værste år var 1932-33, hvor henholdsvis 2.403 og 1.332 gårde gik på

tvangsauktion på landsplan. Men selvfølgelig holdt hovedparten af landmændene skindet på næsen, således også de fleste af beretterne her. Familien kom nogenlunde helskindet gennem krisen, selvom man måtte stramme livremmen ind. Hovedparten af beretternes forældre havde etableret sig 15-20 år, inden krisen satte ind, og det havde sandsynligvis også betydning for, at der blandt fortællerne her kun er forholdsvis få, der oplevede tvangsauktionens mørke skygge i barndommen. Men krisen blev kun klaret ved den yderste sparsommelighed, og nogle gange var en akkordordning nødvendig.

En landmand fortæller, hvordan der blev sparet i hans hjem i krisetiderne: "[Kvæg]besætningen var vel jævnt god. Kontrolassistent husker jeg fra tyverne, men i tredverne havde vi ingen. Sikker p.gr.af manglende økonomi" (Sønderjylland, 58 tdl.).

Det var mest sandsynligt, at man klarede sig bedst på de større gårde. En beretter fra Fyn, som voksede op på en 100 tdl. stor gård, skriver om forældrenes økonomi: "Mine forældres økonomiske forhold har jeg ikke hørt meget om, men jeg tror, at de havde det lidt bedre end gennemsnittet. Jeg støtter mig til, at de ikke kunne få del i nogle af de hjælpeforanstaltninger, der blev lavet for landbruget ved landbrugskrisen i 1930'erne".

En forfatter, født 1917 i Nordjylland, fortæller om den stramme økonomi i barndomshjemmet. I 1929 havde for-

ældrene solgt deres ejendom og købt en større gård på 20 tdr. land, men tiderne var stramme, og fra tolvårsalderen kom børnene ud at tjene om sommeren: "Det var fattige tider dengang, og det betød noget at få børnene ud at tjene, så de kunne være med til at klare de økonomiske skær. Tiderne blev så hårde, at vi måtte hjælpe med vore spareskillinger, når terminen skulle betales...Vi børn følte det som en belastning for hjemmet. Det kunne knibe at bevare det gode humør, og derfor ville vi gerne være med til at hjælpe med økonomien, hvor vi kunne. Vi bevarede hjemmet, hvor mange andre ejendomme måtte gå på tvangsauktion".

Men de fleste berettere har en opfattelse af tredvernes krise, der stemmer meget godt overens med følgende vurdering af en beretter fra Sønderjylland fra en gård på 70 tdl.: "Det er mit indtryk, at mine forældre havde rimelige økonomiske forhold, uden armod eller rigdom. I 1930'erne var de, som de fleste andre bønder, plaget af den økonomiske krise. De stod krisen igennem uden gældssaneringer eller lignende. Vi børn kunne godt mærke, at økonomien i hjemmet var anstrengt. Men der kom igen fremgang, og økonomien kom igen i mere smulte vande". Efter de værste krisear år frem til midten af 1930'erne begyndte det igen at gå fremad for landbruget som helhed.

I mange familier blev økonomien reddet af ekstraskillingen fra hønseholdet, som moren havde ansvaret for.

Fra Silkeborg-egnen fortælles om hønseholdets betydning for økonomien under tredvernes krise: "Hønsene har holdt manden i gården og hjulpet med at føde hans køer i en meget vanskelig tid. Det var også dengang, der blev sagt: "avl æg inde i hønsene, fodr æggene ud af dem, og tag lyset foroven til hjælp". Så kunne hønsene også lægge æg om vinteren. Et skulderklap til konen [på] gården, som hønseholdet dengang som regel sorterede under".

Fjerkræholdet var obligatorisk på alle ejendomme: "Hønseholdets størrelse var lagt an på, at ægsalget kunne dække indkøb af kolonial til husholdningen... Det var altid min mor, der stod for hønseholdet, bl.a. med fodring og indsamling af æg, men det var ofte os børn, der blev sat til at rense i huset. Hønseholdet var en ikke ubetydelig økonomisk faktor i bedriften, så hønsene blev passet godt".

Fjerkræholdet var morens ansvarsområde. Gæssene kunne sammen med hønseholdet give en ekstra skilling til husholdningsbudgettet.

Arbejdsmoral og livsfilosofi

Troen på, at hårdt arbejde kunne betale sig i mere end een forstand og var vejen til et bedre liv, er følgende udtalelse udtryk for: "Een ting, der har præget hjemmet og os børn, var at vi aldrig skulle være misundelige på dem, der havde det bedre end os. "Kun ved flid og arbejde kan I komme på højde med dem", fik vi at vide [af forældrene]" (Vestjylland, 10 tdl).

Et eksempel på social indignation, næsten grænsende til bitterhed, finder vi i en beretning fra Østjylland: "Når man nu mange år efter tænker lidt tilbage..., kan det nok give anledning til nogen forundring over, at sådant kunne praktiseres [gårdmændenes ringeagt overfor husmænd og landarbejdere]. Kun få år efter at danske bønder led under hoveriplagen, sad danske bønder rundt på gårdene med så ringe en social forståelse og en så selvglad tankegang, at de ikke forstod, at dette netop lagde kimen til den socialisme, som de omtalte bønder senere gjorde alt for at bekæmpe". Denne bemærkning vidner om de klasseskel, der fandtes i landbosamfundet til trods for, at kun meget få af beretterne kommer ind på disse problemer. Som regel omgikkes man lige-stillede og blev derfor kun sjældent konfronteret med problemet. Kun ved kulturelle og sociale arrangementer, og for børnenes vedkommende i skolen, kunne forskellene træde frem.

På trods af lange arbejdsdage havde man - eller tog man sig - også tid til at

engagere sig i foreninger og bestyrelser, hvilket var ulønnet arbejde. Der var en udbredt forestilling om, at man burde engagere sig, de steder som berørte ens vitale interesser, og det vil sige i de fleste steder i lokalsamfundet. De fleste af dagligdagens behov kunne opfyldes i det umiddelbart omgivende samfund; man behøvede ikke bevæge sig langt væk. Dette gjaldt både i handelsmæssig, social og kulturel henseende. Men til gengæld havde man jo arbejdet lige udenfor døren. Lønningerne var ikke høje, ej heller den selvstændiges indkomst, men fornødenhederne - behovene - var tilsvarende heller ikke store.

Fremtidsudsigterne for de unge

I disse år afvandrede en stor del af de unge mennesker fra landbrugserhvervet, og i beretningerne findes nogle få eksempler på berettere, som er opvokset på en landbrugsejendom, men som valgte at forlade landbruget som voksne. Mange af beretternes søskende blev heller ikke ved landbruget og er altså repræsentanter for den store gruppe af unge mennesker, som ikke ville gå for de lave lønninger, og som søgte til byerne. Derfor er det vel også meget naturligt, at de fleste af vores berettere også var de heldige, som overtog deres fødegård. Men det var ikke nødvendigvis den ældste søn i søskendeflokken, der var selvskreven til det. Kun i Sønderjylland var dette fast praksis, hvorimod traditionen på Bornholm foreskrev, at den yngste søn overtog gården. Iøvrigt kunne der

være mange individuelle forhold i familien, der gjorde sig gældende. Hvis forældrene var forholdvis unge, når den ældste søn nåede skelsår, var det jo endnu for tidligt for dem at gå på aftægt. Derfor købte han sin egen ejendom, hvis han da ikke søgte helt andre græsgange - måske væk fra landbrugserhvervet. Derved kunne en bror længere nede i rækken overtage gården på et mere passende tidspunkt.

Fremtidsudsigterne for unge mennesker på landet i 1930'erne og begyndelsen af 1940'erne var ikke alt for lyse. Arbejdsløshed, krise og krig ansprede ikke til optimisme og var ensbetydende med, at mange unge forlod landområderne for at prøve lykken i byen. De utilfredsstillende lave lønninger og landbrugets trængte situation i det hele taget kunne nok lægge en dæmper på entusiasmen. En forfatter, født i 1913, giver udtryk for sin opfattelse af mulighederne for de unge mennesker i 1930'erne. Han var vokset op på en gård med 60 tdl., havde haft et typisk livsforløb i ungdomsårene med skiftende pladser, men havde ikke udsigt til at overtage sit fødehjem. Han skriver: "I det år [1933] begyndte jeg for alvor at tænke meget over min fremtid og mine fremtidsmuligheder. Jeg blev mere og mere utilfreds med min tilværelse som karl på landet. Slid og slæb fra morgen til aften, og en lille løn, som jeg trods alt sparede op af og satte i banken hvert år. Men nogen fremtid var det meget svært at få øje på for mig. Mor snakkede meget om, hvor godt

det ville være for mig, om jeg kunne blive gift og få en lille gård. Men jeg havde ikke truffet sådanne piger, og jeg kunne heller ikke rigtig forestille mig en tilværelse, hvor jeg hele livet skulle arbejde og knokle på en landejendom, og med det sølle, karrige udbytte, det kunne give. Landbrugets vilkår i 1933 var så ringe, at kun de meget få unge, der var så heldige at have forældre, de kunne arve en gård efter, havde nogenlunde tålelige fremtidsudsigter. Alle de unge mænd, der ikke var så heldigt stillet, havde ikke andre muligheder end at blive arbejdsmænd - daglejere hed det også. Deres lod var at få et job på en gård en gang imellem, og til det hårdeste arbejde: læsse møg, stakke hø osv. Om vinteren lidt snekastning for kommunen, men ellers en stor del af året arbejdsløs, og med en understøttelse så ringe, at man hverken kunne leve eller dø af den. Jeg frygtede alvorligt sådanne fremtidsudsigter, og så besluttede jeg mig for at komme på landbrugsskole og blive uddannet til kontrolassistent". I 1943, efter at han havde arbejdet nogle år som kontrolassistent, valgte han at forlade landbruget helt og bosætte sig i København. Denne pessimistiske oplevelelse af vilkårene i 1930'erne er dog noget af et særsyn i dette materiale. De fleste berettere er jo også lidt yngre end ovennævnte og har først engang i 1940'erne skullet tage stilling til fremtiden. Da var tredvernes krise jo et overstået kapitel.

Kun fire andre forfattere valgte ligesom ovennævnte at forlade landbru-

get. Langt den største del af forfatterne stillede netop imod at blive selvstændige landmænd med alt, hvad det indebar af slid og slæb. Selvom der kunne være en afgørende forskel på at stifte bo i tredverne, henholdsvis slutningen af fyrrene, skulle det unge

par under alle omstændigheder indstille sig på en stor arbejdsbyrde og økonomisk smalhals de første år. Men det var jo ikke anderledes eller værre, end hvad man tidligere havde været vant til.

4. UNGDOMSÅRENE

Forskellen på husmands- og gårdmandssønnen

Konfirmationen markerede overgangen fra barn- til voksentilværelsen. Skolegangen var et overstået kapitel, og det unge menneske blev nu betragtet som voksen. Børnene fra de mindre ejendomme skulle til at klare sig selv, hvilket ville sige at skulle ud og tjene. Det kan tænkes at have været en brat omvæltning, men som nævnt ovenfor fandtes der børn fra de ringestillede ejendomme, der allerede fra 6-7-års alderen blev sendt ud og tjene. Hvis man kom fra en lidt større gård, følte overgangen knap så voldsom - dels fordi man normalt blev hjemme og arbejdede som karl de første år, dels fordi man muligvis havde endnu et lærdomsår til gode i form af et efterskoleophold. De følgende 8-10 år må betragtes som læretiden til at blive selvstændig landmand. Årene formede sig som en stadig vekslende mellem pladser på forskellige gårde og ophold på højskole og landbrugs-skole samt militærtjeneste.

I barndomsårene oplevede børnene, at der blev krævet en arbejdsindsats af dem. Forskellen mellem husmands- og gårdmandsbarnets pligter var ikke så meget pligternes art som deres funktion. I husmandshjemmet var børnenes deltagelse i det daglige arbejde en nødvendighed for at få hver-

dagen og økonomien til at hænge sammen, mens de pligter, som gårdmandsbarnet skulle udføre så godt som udelukkende var et led i den læreproces, som opvæksten blev betragtet som.

Denne forskel på pligterne som tvungen nødvendighed og pligterne som et væsentligt element i opdragelsen blev endnu tydeligere i ungdomsårene, hvor vilkårene for de to grupper var vidt forskellige.

Husmandssønnen kom ud at tjene umiddelbart efter konfirmationen. I en børnerig familie med trange økonomiske kår var det en stor lettelse, når barnet kunne tjene til sit eget ophold i en fremmed plads. De første pladser, man havde, var som regel nær ved fødehjemmet, eventuelt hos en slægtning eller nabo. Efterhånden som man fik lidt større erfaring, vovede man sig længere væk, muligvis til en helt anden egn af landet.

For gårdmandssønnen var det væsentligste krav til en plads, at den bød på udfordringer, mens det for husmandssønnen, ihvertfald de første år, var vigtigst at tjene sine egne penge og ikke ligge familien hjemme til last. Gruppen af gårdmandssønner kom først ud at tjene efter et ophold på efterskole og et par år hjemme på gården, og da af den grund, at det var

lærerigt "at komme ud og se noget andet". Sønnen afløste ved konfirmationsalderen en af karlene, hvorved forældrene måske ovenikøbet kunne spare en lønning. Og først som 16-18-årig kom han ud at tjene - som regel på gårde af mindst samme størrelse som fødegården. Der kunne måske også ligefrem være tale om en plads som landvæsenselev på en herregård eller mejerielev. "Den første plads jeg havde var som lærling på et mejeri. Jeg kunne godt tænke mig at lære dette fag" (Midtjylland, 131 tdl.). Landvæsenseleverne gennemgik en uddannelse med teori i vinterhalvåret og praktisk arbejde om sommeren, og blev i det hele taget behandlet meget bedre end gårdens øvrige ansatte. En fynsk fortæller, der dog kom fra en mindre gård på 25 tdl., skriver om sin tid som elev: "Vi såkaldte landvæsenselever, der spiste ved herskabets bord var en klasse for sig. Det fremgik bl.a. deraf, at vi skulle gå med slips i arbejdstiden...Hovedklientellet var sønner af godsejere..."

Som et ekstra skoleår udover de obligatoriske syv var der mange steder tradition for et ophold på efterskole, og også her krævede det et vis økonomisk overskud fra forældrenes side, hvorfor det fortrinsvis var gårdmandsbørn, der fik denne mulighed. Fra Sønderjylland fortælles herom: "Vinteren efter min konfirmation nov. 39 - april 40 var jeg på Skibelund Efterskole. Der havde min mor og alle hendes søskende efter tur været elev...Ellers er der især tre ting, jeg husker den vinter for. Fortællertimerne

har jeg altid holdt meget af. Den nordiske mytologi fik vi fortalt, så vi sad med åben mund og store øjne. Kulden var meget slem, der skulle også spares på tørvæne, så vi havde kun varme på værelserne hver onsdag, så vi kunne få eventuelt vådt tøj tørret. Lektier måtte vi læse i skolestuerne. Det var ikke ualmindeligt, at vi gik i seng med luffer, ørevarmere og halstørklæde og, at dynen var stiv om morgenen, der hvor vi havde åndet på den. Men der var ingen syge, før det blev tøjvej...Det var en god vinter". Forfatteren skriver, at det kostede 115 kr. om måneden og, at han fik tilskud fra Sønderjysk Skoleforening. Ofte blev opholdet helt og holdent betalt af forældrene.

Ud at tjene

Der var sjældent problemer med at finde en plads. Udbuddet af unge arbejdsvillige karle var stort, men det var efterspørgslen efter dem også. Ofte hørte man gennem familie og bekendte om ledige pladser, men derudover kunne man reflektere på annoncer i aviserne. Måske fik man en plads tilbudt, fordi ældre søskende med succes havde tjent samme sted.

Valget af plads kunne være dikteret af mange forskellige ønsker og behov. Hvis kosten var god, rygtedes det hurtigt blandt de unge, eller hvis der var andre specielle forhold, f.eks. gode karlekamre. Sjældent var karlekamrene dog særlig attraktive: "Et kapitel for sig var karlekamrene, målt med nutidens øjne temmelig primitive, tit et værelse ude i avlsbygningerne,

undertiden i nærheden af hestestalden. Varme var der selvfølgelig ikke. En seng, et bord og et par stole var møblementet. Karlene havde selv et skab med til deres tøj. Sengene kunne godt være med halm i bunden, men det var såmænd ret så lunt, hvis man så bare kunne holde det fri for mus” (Vestjylland).

Endelig kunne man søge en bestemt plads p.gr.af særlige udfordringer eller en god løn. En forfatter fra Sønderjylland fortæller: “Jeg må indrømme, at lønnen altid var meget afgørende for mit valg af pladser og også det omdømme, pladsen havde blandt andre karle. Mine forskellige pladser må vel alle siges at have været på min hjemegn - de første kun 3-10 km hjemmefra og de to sidste 20 til 30 km hjemmefra. Af denne grund har der heller ikke været nogen større forskel på arbejdsforholdene i de forskellige pladser”.

Skiftedagene var 1. maj og 1. nov. “Skiftedag var halv fridag. Kl. 12 kunne vi forlade pladsen og så var vi vor egen suveræne herre, indtil vi mødte i den nye plads om aftenen, helst ved spisetid. Fridagen blev meget ofte brugt til at tage til Odense med hele lønnen for at supplere sin garderobe. Skiftedag 1. maj og 1. november var store dage for butikkerne i byen. Der var trængsel i gaderne som ved juletid” (Fyn). Man var i den samme plads i minimum et halvt år, men hvis man kunne lide stedet, var det ikke ualmindeligt at blive i pladsen i to-tre år. Hvis man derimod ikke kom godt overens med familien, var der ikke

andet for end at bide tænderne sammen, indtil det påny blev skiftedag, for at forlade en plads i utide, var simpelthen uhørt. Det gav een et så dårligt rygte, at man muligvis blev nødt til at tage til en helt anden egn for at få plads, og den nødstedte husbond kunne have svært ved at klare arbejdet, da det var umuligt at skaffe en ny karl udenfor skiftedag.

Også i pladserne oplevede man ensartetheden i arbejdsgangen, som var bekendt fra barndomshjemmet. Man blev sjældent udsat for større overraskelser i denne henseende. En vestjysk forfatter, der fik plads på Fyn, skriver: “Generelt for de steder, jeg har tjent og stort set for alle gårde på egnen, var arbejdsrytmen den samme året igennem”, og en anden vestjyde fortæller om arbejdet, der ventede, når man skiftede plads til 1. nov.: “Når man begyndte i en ny plads var det første: indsamling af de sidste roer fra marken. De blev enten kørt i en roekule eller hjem i roehuset! Roekulerne skulle så dækkes til med lidt halm og et tykt lag jord, for at holde den værste frost ude fra roerne... Dernæst fulgte efterårspløjningen. Det var en dejlig tid. Når man gik bag ploven, trukket af et par sindige jyske heste, virkede det meget beroligende og tankerne kunne få frit løb...Selv om efterårspløjningen foregik i den mere mørke tid...så var det en lise for sjælen at gå stille og rolig bag ploven, og med himlen, høj eller lav, over sig. Man gik og filosoferede over tilværelsen, drømte om fremtiden og tit gik man og sang...Tit kunne man høre

andre karle rundt omkring som sang og fløjtede. Det forsvandt, ihvertfald lyden af det, senere med traktorens indtog”.

Normalt blev man optaget på lige fod med den øvrige familie, når man kom i en ny plads. Hele husstanden tilbragte aftenene sammen, hvis da ikke de unge mennesker skulle til gymnastik eller i aftenskole. Følgende beskrivelse af forholdene i en plads er meget ramrende for denne tid: “Tjenestefolkene, hvor jeg har tjent, havde et godt forhold til husbond og madmor. Man spiste sammen og sad sammen om aftenen under familiære forhold. Der blev ikke ført tilsyn med folkene i de-

res fritid. Der var rangfølge ved bordet, når vi spiste. Husbond sad for bordenden, forkarlen til højre for ham o.s.v., madmor ved mandens venstre side med eventuelle børn og piger næst efter. Den daglige omgangstone mellem tjenestefolkene var som regel gemytlig og god, hvor jeg har været...” (Midtjylland).

Den for Danmark særlige udveksling af unge mennesker mellem gårdene betød, at man egentlig lige så godt kunne have været søn på gården, hvorfor man nærmest havde familiær status. Men naturligvis var der undtagelser; en forfatter fra Stevns fortæller om en plads, han havde i 1945

“En hyggestund med mine to heste, da jeg tjente på en gård på Gørlev-egnen i 1946” (Sønderjylland). Det var ikke ualmindeligt at vælge plads langt fra sin fødeegn.

som 19-årig: "I april holdt skolen op [ophold på Krabbesholm Højskole], og jeg rejste hjem. Jeg fik så en plads på en gård ved Sorø og oplevede her befrielsen den 5. maj. Det var en gård på halvt hundrede tønder land, hvor en søn, jævnaldrende med mig, en fodermester og en pige var fæstet sammen med mig. Her mærkede jeg vel for første gang, at der var forskel på familie og tjenestefolk. Vi spiste ikke ved samme bord, maden var god nok, men afmålt. Værelset var dårligt med indgang fra hestestalden. Jeg boede sammen med fodermesteren. Også ved arbejdet mærkede jeg tydeligt, at sønnen, der var hjemme, var den fortrukne, det var ikke rart" (Sjælland).

At der også fandtes nogle uskrevne regler for opførelse og omgangsform

tjenestefolkene indbyrdes, kan en sønderjysk landmand fortælle om: "En enekar, der kendte pladsen på forhånd, vidste så nogenlunde, hvad han gik ind til; men hvor der var flere karle betød det meget, hvordan man kunne sammen, og der var ingen tvivl om, at der herskede en rangorden, der skulle følges. Forkarlen havde altid det bedste spand heste, og han skulle være forrest med sit spand, når der skulle rykkes ud i marken om morgenen og også forrest, når det var fyraften...Som sagt var jeg forkarl, og en dag tillod andenkarlen sig at forlade marken først med sit spand og tage hjem som forreste spand. Da jeg nåede hjem til gården, fortalte jeg ham, at det skulle han ikke bryde sig om at gøre en anden gang, for så ville der ske noget".

"Man fik et særligt forhold til sine heste. Kusk og heste hørte sammen, forbundet med seler og liner, men også med et tillidsforhold og forståelse for, hvad man mente om vejr og vind, og arbejde der skulle udføres". To karle med deres spand heste, 1940.

Når man var i plads, var der ikke megen fritid: "Arbejdsdagen var de fleste steder fra kl. 6-18 med en times middagspause. Om sommeren, når der var travlt med høbjergning eller kornhøst, kunne arbejdsdagen dog godt blive forlænget i begge ender, hvilket var en selvfølge - og det gav ikke på nogen måde mere i løn for disse ekstra timer" (Sønderjylland). Desuden havde man kun hveranden søndag fri, hvor turen gik hjemad for at besøge familien, hvis man tjente på en gård indenfor overskuelig afstand til fødehjemmet. Men en enkelt aften om ugen blev af mange unge sat af til gymnastik eller boldspil: "På den tid, hvor jeg havde pladser ved landbruget, var der mange unge i alle landsbyer. Blot en ejendom havde 6-8 køer, kunne de godt have både karl og pige. På de fleste gårde var der 2 eller flere karle, og så tog husbond kun del i arbejdet i de travle perioder med bjergningen af hø og korn og ved andre særlige lejligheder. Derfor var der i hver lille landsby en hel flok af tjenestefolk, og vi havde som regel god kontakt til hinanden og fulgtes ad til gymnastik, aftenskole og møder om vinteren, og til håndbold og fodbold om sommeren. Ofte var der nogle bestemte karlekamre, der blev til en slags samlingssted, hvor vi stimlede sammen, hvis ikke vi havde andet at tage os til" (Sønderjylland).

Ungdomsårene skulle bruges til at komme ud og se sig omkring; nogle få stykker tog endda på en længerevarende udlandstur. Men som regel blev udfoldelsesmulighederne begrænset

af den lille sum sparepenge, man efterhånden fik skrabet sammen, men som gerne skulle financiere et skoleophold. For første gang var man borte fra hjemmet og forældrenes opsyn, og selvfølgelig var den nye familie, som man tjente hos, i høj grad opmærksom på de unge menneskers opførelse og færden, men alligevel var man i højere grad sin egen herre. Samværet med andre unge blev prioriteret højt, og fritiden blev brugt til at gå til gymnastik i det nærmeste forsamlingshus, hvor både karle og piger samledes i de kolde vinteraftener. Om sommeren spillede man fodbold og håndbold, og det var ofte idrætsforeningen eller ungdomsforeningen, der arrangerede baller lørdag aften. Nogle få af beretterne var med i en politisk ungdomsforening, hvor der også var mulighed for at træffe andre ligestillede unge mennesker.

Ringridning var (og er) den sønderjyske "nationalsport". De unge karle på gårdene deltog selvfølgelig i legen.

Nogle ganske få af beretterne kom af forskellige årsager ikke ud at tjene, men der var i så fald tale om ganske særlige forhold. En beretter fra Sønderjylland tjente hele sin ungdom hjemme hos sine forældre - i mange år som enekarl. Først som 21-årig kom han ud at tjene. Men det var ikke nødvendigvis en svir at arbejde hjemme på fødegården, hvor der kunne ligge andre problemer gemt, end når man var ude at tjene et fremmed sted: "De fleste af mine ungdomsår tjente jeg som karl i mit barndomshjem, først som anden karl, senere som enekarl. Det var jo noget mere bundet end at være ude at tjene. Man er jo bundet til det, både af pligt og interesse, og det var jo i en tid, hvor gårdejereren ikke udførte ret meget le-

gemligt arbejde, så når man tjente hjemme havde man ikke nogen ordnet frihed; kun når man skulle til møder, stævner og fester kunne man udføre det nødvendige arbejde forinden. Man gjorde det jo også godvilligt med den bagtanke, at man skulle være selvstændig landmand engang".

Det var meget forskelligt, om man fik løn, når man tjente hjemme. Nogle steder fik man kun en slags lomme penge til tøj og gymnastikkontingent; men de fleste steder fik man løn eller en anden form for kompensation. Som ovenfor nævnt var der også den mulighed til stede at arbejde gratis, således at lønnen blev modregnet købesummen på gården, den dag man skulle overtage den.

Ung pige ved radrenser. (Sjælland, ca. 1950).

På højskole - en oplevelse for livet

Som en naturlig del af uddannelsen til selvstændig landmand var et højskole- og landbrugsskoleophold - måske endda flere. Med baggrund i stærke traditioner, der rakte tilbage til midten af forrige århundrede, oplevede en del unge fra landet at komme på højskole. Beretternes forældre havde som regel også været på højskole og var blevet stærkt påvirket af oplevelsen, hvorfor de prægede deres børn i samme retning og ønskede, at børnene skulle tage ophold på selv samme skole. Højskoleopholdet bragte den unge en almen dannelse med vægten lagt på historie og almene fag med et traditionelt stærkt nationalt islæt, mens landbrugsskolen, som navnet siger, gav en specifik landbrugsfaglig uddannelse.

De fleste oplevede opholdet som en ovenud lykkelig og lærerig tid. Opholdet åbnede øjnene op for en helt ny verden, hvor de unge ikke blot erhvervede sig boglig viden, men også oplevede en personlig modning. Mange følte det som en lang ferie i forhold til det slid, de var vant til fra pladserne, og det til trods for, at de konstant var i gang med boglige sysler eller fysisk udfoldelse.

Tre-fire ophold af op til et halvt års varighed var ikke ualmindeligt for gårdmandsbørnene. En forfatter fra Østfyn, født 1914, fortæller, at han som 14-årig var på efterskolen Hjemly ved Højrup. Senere i sin ungdom var

han på andre skoleophold: "1. november 1932 kom jeg så på Rødding Højskole...Til november 1934 kom jeg på Ollerup Gymnastikhøjskole, hvor Niels Bukh var forstander...[Han] var en ener på sit felt, havde bygget skolen op fra bunden og var respekteret og beundret overalt. Jeg vil dog lige gøre den bemærkning, at han efter min mening bedømte folk på en lidt ensidig måde, nemlig efter hvor dygtige de var til legemsøvelser...1937 [tog jeg på landbrugsskole] i Monmouthshire Agricultural Institution, England...Jeg vendte hjem til november [1937] og tog direkte på Korinth Landbrugsskole, der var meget besøgt i disse år. Vi var ca. 130 elever. Forstander var Th. Rosenstand, der havde en stab af dygtige lærere". De mest søgte højskoler blandt beretterne var Rødding, Askov, Antvorskov, Ryslinge og Vallekilde samt Høng Husmandsskole og Ladelund og Korinth Landbrugsskole.

På skolen blev der stillet helt andre krav, end man var vant til. Ens horisont blev udvidet: "Jeg husker fra samfundslæren engang, hvor vi elever som en selvfølge hævdede, at landbruget var hovederhvervet i Danmark. Hertil svarede Brøndsted [læreren]: "Javist, men industrien kan sandelig ikke undværes". Det var for os et overrumplende nyt synspunkt". Og så oplevede man et kammeratskab med andre ligestillede unge, som kunne udmøntes i livslange venskaber. "Det blev en god vinter, men det krævede en helt anden koncentration om bøgerne end det frie liv i naturen". Denne midtjyske forfatter

tilbragte en vinter på Ladelund Landbrugsskole og antyder kontrasten mellem hverdagen og "skolen for livet".

En anden forfatter fra egnen omkring Brørup, født 1921, fortæller: "Efter et års ophold hjemme, kom jeg den 3. november 1944 på Ladelund Landbrugsskole. Nogle tænker måske, det var sært, at jeg ikke tog længere væk. Der har dog aldrig været tvivl, fordi far var i bestyrelsen, og for os hjemme, stod den over andre landbrugsskoler. Tiden på Ladelund hører nok med til den bedste del af min ungdom. Vi var 265 elever, hvoraf de 100 var mejerister. Det var jo i 1945, så der var ikke meget at føjte efter udenfor skolen, hvilket gav et godt kammeratskab".

Særdeles mange af forfatterne, særlig de jyske, har været på Rødding Højskole, og i denne periode var Hans Lund forstander, og han gjorde øjensynligt et stort indtryk på de unge mennesker: "...det var...en stor oplevelse. Hans Lund var en meget stor fortæller, ikke mindst [om] Sønderjyllands historie. Jeg var på hans danskhold. Det var heller ikke kedeligt" (Sønderjylland). En fynsk forfatter, der også tog på Rødding som 23-årig, fortæller: "På højskole - jeg skal på højskole, sang det i mig, jo nærmere vi nåede 1. nov. 1940. Først og fremmest for at lære noget, men også for at spænde fra et halvt år fra det hårde arbejdsslid, som det vitterligt var... Fra 13-års alderen og til nu tjent som landbrugsmedhjælper med alt, hvad det indebærer...Det er ganske overvældende pludselig at befinde sig på en

højskole mellem 129 kammerater, der alle er besjælet af at suge viden til sig...Efter hjemkomsten i foråret tog det en rum tid, inden jeg blev indstillet på at være "almindelig" bondekarl igen". Opholdet blev for nogle nærmest et vendepunkt i deres tilværelse, eller ihvertfald blev det betragtet som det absolutte højdepunkt i deres ungdomsår.

Nogle ganske få af beretterne fik af forskellige årsager ikke mulighed for denne oplevelse. En midtjysk landmand, født 1909, fortæller, at hans far i 1925 købte en meget forsømt gård, som de i fællesskab forsøgte at få på fode: "Jeg ville sikkert have haft gavn af at lære, hvordan man andre steder drev landbrug ved at tjene et par steder eller komme på skole, men min far syntes aldrig han kunne undvære mig i den stadige kamp for at få gården bragt i den stand han ønskede. Tit tror jeg, det gjorde ham ondt, at jeg ikke fik lejlighed til en sådan uddannelse. Han talte tit om, hvor gavnligt det var at se andre forhold og skikke".

På landbrugsskolen kunne man komme på et kontrolassistentkursus eller lære regnskab, og med et sådant kursusbevis i lommen kunne man få stilling som sådan, hvilket nogle stykker af beretterne gjorde. "Jeg tog så en uddannelse som kontrolassistent på Borris Landbrugsskole og fik derefter plads som kontrolassistent i Tarm-Foersum kontrolforening fra 1. april 1944, hvor jeg så var i halvandet år" (Vestjylland). En sønderjyde var først

Under krigen var der gode muligheder for at få arbejde i tørvegravene, og en del unge mænd valgte p.g.af bedre aflønning denne beskæftigelse frem for at arbejde som karl.

på Hammerum Landbrugsskole i vinteren 1941-42, og derefter endnu et ophold: "Sidst på vinteren i 1944 var jeg på et landbrugsregnskabskursus på Haslev kontrol- og regnskabsassistent skole. Dette kursus blev afsluttet med eksamen, og jeg kunne søge plads som regnskabsassistent. Lønnen, jeg fik tilbudt, var lille i forhold til, hvad jeg kunne få ved det praktiske landbrug. Jeg valgte at blive ved det praktiske landbrug".

Den lærdom, man erhvervede på landbrugsskolen, skulle jo gerne afprøves i praksis og for dem, der skulle hjem og overtage fødehjemmet, var

det jo oplagt at lade det være prøvested, men der kunne opstå store uoverensstemmelser generationerne imellem, når gammelt og nyt mødtes: "Jeg følte vel nok, at jeg efterhånden havde skaffet mig en rimelig baggrund for at deltage lidt i driftens tilrettelæggelse derhjemme. Far havde aldrig hørt til de mest moderne, og da det kneb med at få lydhørhed for nogle af de ideer, jeg havde med hjem, og som jeg syntes var rigtige, kneb det lidt med det harmoniske samarbejde, så jeg fik efterhånden lyst til at komme ud igen og prøve kræfter. Det faldt ikke i god jord hos far, men man er jo kun ung en gang, og da jeg i efteråret

1942 fik tilbud om en bestyrerplads hos en enke også på Kertemindeegnen, slog jeg til” (Fyn).

For de fleste blev skoleopholdet betalt af egen opsparing og forældrenes hjælp. Endnu var højskoleophold til dels forbeholdt gårdmandsbørnene, mens ophold på landbrugsskole var udbredt også blandt børn fra mindre ejendomme. Ophold på gymnastikhøjskole blev betragtet som en unødvendig luksus, hvorfor kun meget få af beretterne fra de bedre stillede gårde havde denne oplevelse.

Andre muligheder end landmand?

“Jeg blev i min barndom gjort forståelig med, at det var mig, der skulle overtage fødehjemmet” (Midtjylland). I nogle hjem var gårdens fremtid afklaret, endnu inden børnene var i stand til at have en selvstændig vilje eller mening om dette væsentlige aspekt. Traditionen herskede enerådigt.

Igennem opholdene og pladserne blev man oplært til engang at blive selvstændig landmand. Det blev nok sjældent diskuteret i familien, om der kunne være andre fremtidsmuligheder for den unge. En beretter fra Sjælland fortæller om sine fremtidsdrømme som ungt menneske: “I den periode havde jeg stor lyst til at opgive landbruget og læse til lærer. Dog holdt jeg de tanker for mig selv af pietetsfølelse for min mor og gården derhjemme. Det havde altid ligget som en helt naturlig ting, at jeg skulle

overtage gården, så sådanne tanker var helt uhørte at komme frem med”.

Men selv om forventninger fra forældrene og omverdenen satte visse begrænsninger for udfoldelsesmulighederne, kunne man godt have sine betæneligheder: “Det lå vel i luften, at jeg med tiden skulle overtage gården, selv om jeg [ind] imellem har overvejet i det stille, om det nu også var det rette for mine evner” (Vestjylland).

For pigernes vedkommende var en fremtid ved landbruget kun mulig, såfremt hun giftede sig med en landmand. Dette var der dog også ganske stor sandsynlighed for, da man jo netop traf andre unge med en baggrund, der stort set svarede til ens egen. Kun i en enkel af beretningerne findes et eksempel på en kvinde, der overtog sin fødegård og forblev ugift, men hun var også særligt interesseret i landbrug og arbejdede som ung som karl, ligesom hun senere blev landbrugs-kandidat.

At ens livsbane indenfor landbruget var så godt som fastlagt, konkluderer en sønderjysk landmand: “Hvis man er født i 20’erne og vel også i 30’erne, og man i et selskab kommer i snak med jævnaldrende, om hvad de beskæftiger sig med, så viser det sig gerne, at uanset hvilket erhverv, de i dag beskæftiger sig med, så har næsten alle i deres unge dage arbejdet ved landbruget i nogle år. Og når jeg ser på, hvad jeg har skrevet om mine egne søskende, viser det sig også, at 9 ud af 10 har været ved landbruget for et stykke tid”.

En ung pige fra Midtjylland tjente som andenkarl 1½ års tid på Midtsjælland. Det var bestemt ikke almindeligt, at piger blev fæstet til karls arbejde, men derimod var mange "inde-piger" forpligtede til at deltage i udendørsarbejde som f.eks. roehakning og høstarbejde, ligesom de også malkede om morgenen.

Ungdomsårene var præget af slid og hårdt arbejde, men det var jo ikke anderledes, end det ville blive fremover. De fleste havde positive oplevelser fra de pladser, hvor de tjente. Selvfølgelig kunne der være forskel på, hvor stort landbrugsfagligt udbytte man fik i de forskellige pladser, men om ikke andet fik man da en stadig større erfaring, og efterhånden avancerede man til at søge plads som førstekarl og måske endda bestyrer, særligt hvis man havde et ophold på landbrugsskole bag sig, og det gav desuden grundlag for en højere løn.

Samtidig var der en vis frihed forbundet med at kunne vælge pladser, hvor det passede een, selvom mange var mere eller mindre bundet af at være hjemme skiftevis med de andre søskende. Ungdomsårene blev betragtet som en god tid af de fleste af beretterne, der følte, at de skiftende pladser og skoleophold havde givet dem en god faglig ballast og et godt udgangspunkt for at prøve kræfter med tilværelsen som selvstændig landmand.

5. ETABLERINGEN - DE FØRSTE SVÆRE ÅR

Giftermål

“Vi havde i vinteren 1949 fundet en gård til forpagtning...Det var en meget forfalden gård. Men det var, hvad vi kunne få for den lille kapital, vi havde, hvis ikke vi ville sætte os i en stor gæld, og det blev vi meget frarådet af folk, som mente, at de havde forstand på de ting. Erfaringerne fra første

verdenskrig sad i blodet hos os alle. Jeg havde sparet 10.000 kr. [sammen], og det passede lige med overtagelsessummen...Det første år var vi os selv, så der blev ikke ofret meget tid på arbejdet inde i huset, og økonomien var let at overse, for der var kun det, der skulle bruges til mad. Men vi var frie - vi bestemte selv” (Østjylland, 35 tdl.).

“Vores første sommer. Bygningerne var gamle, men der var gjort rent i stalden. Jorden var meget forsømt, beskidt og udsultet. Ejendommen kostede 32.500 kr. Der var ingen dyr” (Midtjylland, 17 tdl.). De hårde startbetingelser tog dog ikke håbet fra det unge par, der var fyldt med kræfter og gå-på-mod.

Ungdomsårene havde haft til formål at ruste de unge til at blive selvstændige landmænd, og kronen på værket var at komme til at eje et stykke af Danmarks jord. De fleste etablerede sig som selvstændige landmænd i perioden 1940-50, og var på det tidspunkt mellem 25 og 30 år, men det var ikke ualmindeligt, at manden havde passeret de tredive år, førend han giftede sig. Hustruerne var som regel yngre. Denne forholdsvis høje alder hænger unægteligt sammen med den lange uddannelsesperiode, for så længe man var i plads, på højskoleophold eller soldat var giftermål udelukket. Desuden var det også nødvendigt, at man havde haft nogle år til at spare lidt penge sammen, inden man satte foden under eget bord, for i etableringsfasen kunne der være mere end rigeligt at spendere sparepengene på.

“At det var en fordel at være gift for en landmand såvel som for andre, var jo i al fald dengang absolut indlysende” (Vestjylland). Når man havde besluttet sig for at være selvstændig landmand, var det nærmest en nødvendighed at finde en pige, der kunne blive een en tilfredsstillende landmandskone. Giftermål og køb af egen ejendom faldt ofte så nogenlunde sammen. Hustruen var som regel også fra landet, og kom fra en ejendom på omtrent samme størrelse. Man giftede sig sjældent med en pige udenfor sin egen sociale klasse, ligesom man heller ikke fandt en bypige. Dog kunne pigen være håndværker- eller lærerdat-ter fra landsbyen.

Når ens livsbane som selvstændig landmand var lagt, måtte man nødvendigvis også finde en hustru, der havde lyst til at være landbokone. I beretningerne findes sjældent specifikke bemærkninger om valget af hustru, men det har åbenbart været en selvfølgelighed, at man søgte sin kommende hustru blandt ligestillede. Man lærte hinanden at kende i de dagligdags cirkler, man færdedes i - det være sig dilettantforeningen, gymnastikforeningen eller på gårde- ne, hvor man tjente.

Hustruen modsvarede mandens erfaringsgrundlag fra ungdomsårene, dog med vægten lagt på husholdningslære. Hun havde været i pladser på gårde eller i finere huse i byen, været på husholdningsskole og højskole, og var derfor godt rustet til at varetage en landbokones rolle: “I mellemtiden var jeg blevet forlovet med en pige fra mit hjemsovn...Hendes far havde en gård ikke langt fra mit hjem, men han havde før været vognmand...Hun havde i sine unge dage forskellige pladser både i by og på land, mest i huset. Hun var på Vallekilde højskole, hvor hun tog delingsføreruddannelse, hun ledede pigegymnastikken i nogle år [hjemme]. Vi lærte hinanden at kende gennem foreningslivet, hvor vi også spillede dilettant sammen” (Vestjylland).

Kendte man hinanden fra hjemegnen, slog man sig selv sagt også ned der, men hvis man kom fra forskellige egne af landet, var det mest sandsynligt, at pigen måtte være den mobile og

rejse til mandens hjemegn, særligt hvis de skulle overtage hans fødehjem.

De ældste berettere etablerer sig

De ældste af beretterne (født ca. 1900-1910) etablerede sig allerede i slutningen af 1920'erne, og det var ikke det bedste tidspunkt at stifte bo. En kvindelig beretter født 1904, der sammen med sin ægtemand overtog sit barndomshjem på den jyske hede på knap 20 tdl. i 1928, skriver: "Det var ikke nogen heldig tid, vi fik startet på. Først i tredverne kom den store krisetid...Det var i de år, L.S. blev startet som en protest, og i 1935 kom den store protestmarch, 40.000 bønder gik til Christiansborg. Det gav vist intet resultat, der blev dog uddelt noget, der kaldtes krisehjælp. Vi fik 43 kr".

Da England i 1933 sluttede aftale med sine dominionslande om import af deres landbrugsvarer på meget favorable vilkår, gik det udover den danske baconeksport, der blev kraftigt reduceret. Derfor indførtes svinekortordningen, der skulle forhindre overproduktion af svin: "Levering af svin blev rationeret, mængden af svinekort blev udregnet efter mængden af leveret mælk til mejeriet det foregående år. Vi, der endnu ikke var oppe på en ret stor mælkelevering, fik ikke mange kort. Der måtte leveres svin uden kort, men de betaltes med en langt mindre pris. Der opstod en livlig handel med svinekort. Der var

bønder, der syntes, det var den bedste forretning at sælge kortene" (Midtjylland, 22 tdl.).

En østjysk forfatter, der overtog en forpagtning i 1934, skriver om de begrænsninger, krisen medførte, men også om de andre muligheder, man kunne afprøve: "Det var jo under landbrugskrisen, og der var lige udbrudt smitsom kalvekastning i besætningen, og svineproduktionen var begrænset med svinekort til ca. 70 svin pr. år. For at skaffe ekstra indtægter valgte vi fra 1935 at satse på fjerkræhold. Vi udrugede årligt 1200 kyllinger i to hold i egne rugemaskiner". De lave priser på svin var det største problem, specielt for det lille brug. En kvindelig beretter fra Østjylland, skriver: "Jeg kan huske, vi en overgang havde mange smågrise - min far ville give dem væk - men ingen ville have dem, for det var for dyrt at fodre dem op". Og en beretter fra et landbrug på 24 tdl., skriver: "Jeg husker, at far solgte de svinekort, vi fik tildelt".

Startbetingelserne for det unge par

Hvor god en start det nygifte par fik, afhæng af flere forskellige faktorer. Først og fremmest hvor stor en kapital, de unge rådede over og dernæst, hvilken stand ejendommen, de overtog, var i. De dårligst stillede havde kun nogle få tusinde kroner, de havde sparet sammen igennem ungdomsårene - de bedst stillede fik klækkelige beløb på adskillige tusinde kroner med hjemmefra.

Roekørsel, 1943. En daglejer læsser roerne af (Sønderjylland).

Man var ganske godt stillet, hvis man overtog fødegården, da den sandsynligvis var veldrevet med en god besætning. Omvendt krævede det en god portion tålmodighed og knofedt at få en nedslidt gård på fode igen: "Min kone havde hjemme fra været både ude og inde, så hun arbejdede ihærdigt med både på mark og i stald. Hun var så sikker som nogen karl. Der skulle nemlig tages fat, rigtig fat, hvis vi skulle klare os igennem...Bygningerne var meget gamle og misligholdt...jorden [var] stærkt forurennet af senegræs, tidsler og følfod. Da jorden...var meget leret, var det et stort sløb, både for mennesker og heste at

få gjort nogenlunde rent" (Midtjylland, 22 tdl.).

En anden landmand, der købte gård i Sønderjylland i 1947, havde også store kvaler de første år: "Det var virkelig en rebus at gå i gang med. Jorden er meget uensartet; det meste er sortsandet jord, der er meget fattig på mikronæringsstoffer. Merglingen havde været meget tilfældig, nogle parceller var kalktrængende og andre overkalket, så det tog nogle år, inden den rigtige balance var i orden. Gødningstallene var også meget lave, og det værste var, at tildelingen [af kunstgødning] til ejendomme havde været

Høet sættes i stak ved laden. Det forkes op i flere trin. (Midtjylland, 1946).

meget beskeden på grund af krigen og den forrige ejers beskedne forbrug af kunstgødning”(Sønderjylland, 24 tdl.).

Muligheden for at erhverve et statshusmandsbrug var også til stede i disse år, hvor der endnu blev udstykket nye husmandsbrug på baggrund af jordlovene fra begyndelsen af århundredet, men man skulle igennem et nåleøje for at komme i betragtning. Blandt de heldige var et par fra Sønderjylland: “Vi fik vort eget landbrug 15. januar 1948 - et par måneder efter, at vi var blevet gift. Det var et statshusmandsbrug på 22½ ha (et såkaldt gårdbrug), som blev til salg i min kones fødeby...Min kone og jeg var fuldstændig enige om, at vi var nødt til at sætte tæring efter næring. Både fordi vi selv ønskede det sådan; men også

fordi der ikke kunne tinglyses lån eller gæld til private på et statshusmandsbrug. Så vi kunne kun stifte gæld ved andres kaution, og det var der ingen af os, der ønskede”.

Udstykningen af statshusmandsbrug var påbegyndt med loven af 1899, der blev fulgt op i 1919. Igennem 1920'erne stod jordlovspørgsmålet som det store stridspunkt mellem såvel de politiske partier som landbrugsorganisationerne, personificeret ved Niels Frederiksen, Det radikale Venstre og Th. Madsen-Mygdal, Venstre. Initiativet til udstykningen udsprang af frygten for social uro blandt den stadig større gruppe af jordløse landarbejdere. Man frygtede for konsekvenserne, hvis det jordløse proletariat ikke blev hjulpet. I “Lov om tilvejebringelse af jordlodder

til landarbejdere” af 1899 blev det klargjort, at husmandsbrugene skulle være af en sådan størrelse, at de kunne brødføde en familie. Men da de kun var mellem 2 og 8 tdl. blev denne betingelse i realiteten ikke opfyldt. I virkeligheden var man fra det store hartkorns side heller ikke interesseret i dette, for hvem skulle ellers levere den arbejdskraft, som de store gårde havde behov for? Med de senere revideringer af udstykningsloven blev jordlodderne gjort større og skabte derved et rimeligt eksistensgrundlag for en landmandsfamilie.

En fynsk forfatter, der i 1956 købte en gård på 25 tdl., efter at have forpagtet den i nogle år, skriver: “Ejendommen

var meget forsømt. Gødningstilstanden var dårlig, vi kalkede al jorden de første år. 1947 var en meget tør sommer. Der var 8 køer på gården, men vi måtte hurtigt sælge de 4 pga. mangel på foder”.

Året 1947 huskes af mange berettere for den enormt tørre sommer, som bestemt ikke lettede vilkårene for de nyetablerede landmænd. En landmand fra Midtjylland, der overtog sin fødegård på 40 tdl. i slutningen af 1940'erne, skriver: “P.g.af tørke i sommeren 1947 havde min far solgt ca. halvdelen af besætningen, så der var kun 13 køer og tilsvarende ungkraturer samt lidt grise”.

“Vores to første heste. Det var to jyske heste, som jeg kørte tørv med. [Jeg kørte med] tre af de gammel-dags vogne med jernhjul; de kunne læsse ca. 6 t” (Sønderjylland).

Ikke blot jordens ringe tilstand kunne volde kvaler. Også etableringen af en god husdyrbesætning kunne være vanskelig. En midtjysk landmand fortæller om genvordighederne efter etableringen: "I efteråret 1938, da vi var færdige med stalden, fik vi køer og kvier hjem. Dagen efter konstaterede dyrlægen mund- og klovsyge. Det var ikke så rart. Ydelsen af mælk blev lille, men værre blev det 2 år efter, da var besætningen smittet af tuberkulose, det viste sig, at det var kvægavlsforeningens bedste tyr, der gennem sæd smittede. (Det var lige, da vi herhjemme begyndte med kunstig sædoverføring). Der var mange foruden mig, hvor besætningen blev ødelagt. Vi søgte erstatning, men foreningen havde ingen forsikring, som ville dække, så vi fik kun et symbolsk beløb, som betalte insemineringen".

Omvendt kunne man være heldig, at der allerede var en god, solid besætning, særlig hvis man overtog fødegården: "Da vi overtog [gården] var der ca. 20 malkekøer, som blev forøget til 30, da der blev ansat en fodermester. Oprindeligt var besætningen af RDM. Båsene var ikke store nok til denne race, der var for meget patte-tråd. For at [af]hjælpe dette, blev der krydset med Jersey. Det var en sådan krydsningsbesætning, man var begyndt at arbejde hen[imod], da vi overtog landbruget. Denne krydsning gav en vis krydsningsfrodighed og ret gode ydelser...Vi overtog 4 gode arbejdsheste, og i nogle år havde vi karle til at bruge og passe dem" (Sønderjylland, 72 tdl.).

Kogte kartofler var et godt foder til grisene. "Kartoflerne blev dampkogt, ca. 20 min. til hver kedel. De blev så lukket ud i siloen, stampet godt sammen. Det var varmt selv på en kold efterårsdag" (Sønderjylland).

Nogle landmænd sluttede sig sammen i kartoffelkogerforeninger, hvor kartoffelanlæggene blev kørt rundt til landmændene på skift (Sønderjylland).

Etablering under krigen

Etableringsvilkårene for hovedparten af beretterne var væsentligt bedre end for de unge, der havde sat bo under indtryk af tredverns krise. Men krigens år betød også nye udfordringer for landbruget, selvom der omvendt kunne åbne sig nye muligheder for den enkelte landmand. De største ulemper var forbuddet mod eksport af landbrugsvarer til den vigtigste handelspartner England og den svigtende mulighed for import af maskiner, foderstoffer og og kunstgødning.

Da anden verdenskrig brød ud 1. september 1939, stod dansk landbrug overfor nogle store problemer. Importen af korn- og foderstoffer blev kraftigt indskrænket, hvorved husdyrbesætningerne måtte reduceres, hvilket særligt gik ud over svine- og hønsebestanden. Dog skete der en tiltrængt udrensning af de mange dårlige svin, således at kun de bedste blev tilbage. Derimod var det gode tider for eksport af kvæg, som i store mængder blev eksporteret sydover - og til gode priser. Forsyningssituationen blev kraftigt forværret, fordi de krigsførende lande, Tyskland og England, indførte maksimalpriser på levnedsmidler. Priserne på importvarer steg med 50% fra krigens udbrud til marts 1940, hvorimod salgspriserne kun steg med 8%. Derudover fik Danmark lavet en ufordelagtig handelsaftale med England, der betalte de danske landbrugsvarer med lave sterlingpriser. Og som tredje punkt valgte den danske regering at følge den amerikanske dollars fremfor

den engelske sterlingkurs. Regeringen måtte under de givne forhold foretage indgreb for at regulere produktionen samt import og eksport af varerne. Det vigtigste var naturligvis brødfødningen af det danske folk, men i absolut anden række kom eksporten til Tyskland.

Alt i alt havde landbruget gode tider under krigen: "Landbruget har det ikke værst for Tiden...", udtalte Jacob Tvedegaard, formanden for De sjællandske Landboforeninger i 1941. Denne udtalelse byggede han på den høje forrentningsprocent på 7,5 for året 1940-41. Og efter krigen var der da også mange sure miner og spydige kommentarer fra byfolk, der antydede, at landbefolkningen i krigens år havde "skummet fløden" på bekostning af den øvrige befolkning.

En ung landmand fra Midtjylland oplevede krigsårene som svære: "...Krigsårene var ikke gode for os økonomisk set. Det gav ikke overskud af betydning, men satte heller ikke gæld. Når man starter med minus formue, skal alle forbedringer jo slæbes ind over indkomstskatten." Ganske vist var eksporten til England indstillet, da tyskerne naturligvis ikke ville tolerere samhandel med dets fjende, men til gengæld aftog Tyskland danske varer til særdeles gode priser. Det tyske marked kunne slet ikke mættes. Almindelige mennesker kunne ligefrem opleve, at tyskere tog ud til gårdene for at købe varer op ved døren.

Skønt etablering i krigens tid kunne være vanskelig, og selv de mest basale

fornødenheder være umulige at få, kunne det også åbne nye muligheder. Nogle solgte heste til tyskerne: "Tyskerne manglede heste, så jeg købte hvert år en 1½ år gammel plæg og vænnede dem til seletøj og arbejde. Når de var 2½ år gamle var hestehandlerne næsten for pågående for at få en handel i stand" (Sønderjylland).

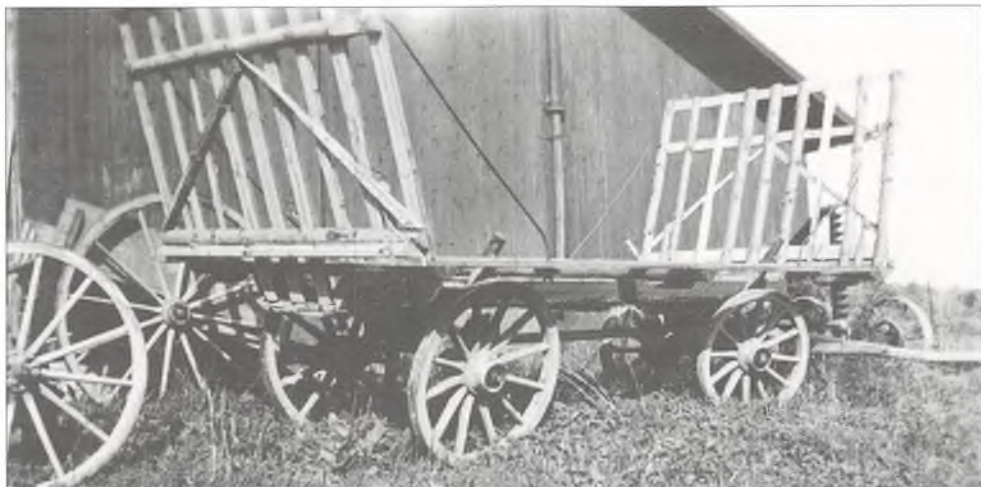
Opfindsomheden kunne være stor. En fynbo, der arbejdede som karl i krigsårene, fortæller: "Her på gården havde vi en afgrøde, som jeg ikke havde prøvet før, nemlig tobak. Det var en krigstidsafgrøde...husbond lagde jord og planter til, fodermesteren og jeg skulle gøre arbejdet i fritiden og udbyttet skulle vi dele, halvdelen til ham [husbond] og halvdelen til os...Nu var det meget vigtigt, hvordan tobakken blev vurderet, hvilken

prisklasse, den kom i. Vores var ret god; vi tjente hver så meget, som ca. 1½ måneds løn ved det, og vi syntes, det havde været arbejdet værd".

Andre begyndte at grave tørv og tjente en god skilling på det. Da importen af brændsel gik i stå, blev tørv- og brunkulgravningen et godt alternativ. Dette område bragte mange i arbejde, og den forholdsvis høje arbejdsløshedsprocent fra 1930'erne blev bragt ned. "Det blev efterhånden vanskeligt at skaffe den arbejdskraft, der var brug for. Den store tørvemose, der lå i nærheden og brunkulslejerne fristede med den store løn. Særligt vanskeligt blev det fra 1944, efter den tid var vi aldrig fuldt bemanded". Sådan skriver en gårdejer fra Midtjylland, der havde etableret sig i 1940. Dog skal man være opmærksom på, at arbejdet i

Under krigen blev der flere steder dyrket tobak, selv om kvaliteten ikke var den bedste. Her sorteres tobaksblade af kvindelige arbejdere (Stevns).

“Lad til høstvogn som min mand lavede på gården. Da min mand næsten kunne lave alting, var her rigeligt med arbejde” (Midtjylland, 1949).

tørvemoserne var sæsonpræget. Specielt de større gårde kunne have besværligheder med at skaffe den fornødne arbejdskraft, og i 1941 bestemtes ved lov, at alle ugifte karle under 25 år ikke måtte forlade landdistrikterne, i fald der var brug for deres arbejdskraft på gårdene.

Ved afslutningen af krigen kunne man gøre situationen op. Alt i alt var der ikke grund til den allerstørste bekymring. Ganske vist var den animalske produktion blevet næsten halveret, specielt var det gået hårdt udover svine- og fjerkræbesætningen, men planteavlproduktionen havde holdt sig på stort set samme niveau i alle besættelsesårene. Vigtigst af alt var nok, at set i forhold til de fleste andre europæiske lande, stod det danske landbrug godt rustet.

Etablering i slutningen af 1940'erne

Det kunne være altafgørende for ens fremtid, om man startede som selvstændig i en periode med gode konjunkturer eller i en krisetid. Som ovenfor nævnt var det ikke nemt at begynde i slutningen af 1920'erne og umiddelbart derefter, men hovedparten af beretterne blev først selvstændige i 1940'erne. Og krigens år var slet ikke så værst endda. Havde man noget at sælge af, kunne man altid få en pæn pris for det.

“Optimismen i landbruget var stor på det tidspunkt...Vi fik gang på gang at vide, at vi havde produktionsapparatet i orden, og at dansk landbrug var verdens bedste...De, der købte de første fem år efter krigen, gjorde det virkelig

godt...Derfor var man naturligt nok fuld af forventninger til en fremtid som bonde og til at få foden under eget bord” (Sønderjylland, 44 tdl.).

Langt de fleste af beretterne stiftede hjem i slutningen af fyrrerne under indtryk af efterkrigstidens mangler og rationering. Det var hårde år, da selv de mest elementære fornødenheder manglede: “De første år efter krigen var dårlige år klimatisk, især ‘47, men også ‘46 og ‘48. Tilmed var det jo også småt med kunstgødning. Jeg har ført statistik over udbytterne: 16-18 fold i disse år, 20-25 fold senere. Så kan man jo godt undre sig over udbytterne her sidst i firserne 40-50 fold” (Midtjylland).

Fra Sønderjylland fortæller en forfatter, der i 1948 overtog et statshusmandsbrug (gårdbrug) på 41 tdl.: “I de første 4-5 år, da vi virkelig var nødt til at spare, gravede jeg selv vore egne tørv. Blot 2 km fra ejendommen kunne man...få lov til at grave de tørv, man havde brug for til en vinters varme for bare 30-40 kr. Det var meget billigere, end hvad det ville have kostet med andet brændsel; men det krævede en hel del arbejde, og tørvene var af dårlig kvalitet”.

Fra et sted i Midtjylland, hvor det unge par overtog hustruens fødegård, fortæller hun: “...vi overtog gården 1/11 1949. Købsprisen blev sat til 125.000 kr., hvilket var 2½ gange ejendomsskylden dengang. I gården var et kreditforeningslån med en restgæld på 10.000 kr. I prisen var ind-

regnet en løn og kompensation til mig på 25.000 kr. Jeg havde jo arbejdet hjemme nogle år, mens min bror havde fået økonomisk støtte, mens han læste. Mor lod 65.000 kr. stå i gården, som vi skulle forrente med 4% p.a. Restbeløbet 25.000 kr. dækkede mors ophold - aftægt. Hun havde bolig med lys og varme, vedligeholdelse af samme; desuden skulle hun have naturallier fra gården til sin husholdning, så længe hun levede”. At have sine forældre på aftægt i det mindste de første år som nygifte, var som oftest betingelsen, når man overtog fødegården. Den form for generationsskifte, som ovennævnte forfatter fortæller om, har været ganske almindelig.

“Vi overtog så min fødegård (70 tdl). Min far havde ønsket, at overtagelsen skulle ske ved en aftægtskontrakt - ret sjældent efterhånden. Vi skulle betale en vis sum årlig foruden ydelse af madvarer og brændsel. Desuden havde jeg nogen løn tilgode, og nogen kreditforeningsgæld var der også tilbage i gården. Mine forældre var jo også i den situation, at de ikke behøvede at købe hus (da de havde et i forvejen). Vi kom således til at bo meget nær mine forældre med de fordele og ulemper, det indebar” (Midtjylland). Det var ikke altid helt gnidningsfrit at bo flere generationer under samme tag, men det unge par kunne ofte drage nytte af de gamle forældre, som kunne give en hjælpende (og gratis) hånd med i ny og næ.

I de første år som selvstændig blev landbruget drevet stort set ud fra

Kornet køres hjem (Midtjylland, 1949).

samme retningslinier, som man kendte fra sit barndomshjem og pladserne i ungdomsårene. Men efterhånden satte mekaniseringen en udvikling i gang, der betød en fuldstændig forandring af måden at drive landbrug på. Som de fleste dog understreger, kom forandringerne gradvist - det drejede sig ikke om omvæltninger fra den ene dag til den anden, og det var først, når man kunne ligge år i afstand til begivenhederne, at det var muligt at perspektivere tingene og overskue forandringernes omfang.

Knap halvdelen af beretterne (ca. 40%) startede på bar bund ved etableringen som selvstændig landmand. Man havde ingenting, undtagen sine unge kræfter og gå-på-mod, men ganske langsomt kunne besætningen udvides og skabe grundlag for bedre økonomiske vilkår for hvert år. De fleste unge par havde

sparet lidt op, men med de lave lønninger, som både karle og piger gik for, var der sjældent meget på bankbogen. Det manglende beløb til udbetalingen på gården blev som regel klaret ved lån eller gave fra forældrene eller nære slægtninge eller ved banklån, hvor nære familiemedlemmer kautionerede.

For nogle bød sig dog nogle lånemuligheder på dette tidspunkt. En landmand, der overtog sin fødegård i slutningen af 1940'erne, fortæller: "Staldinventaret var slidt ned i kostalden. Det blev fornyet efter et par år. Der blev opsat kædebindsler og efter få år også automatisk vanding - vandkopper. Taget på lade og stald måtte skiftes i 1952; vi fik heldigvis Marshalllån til det; ellers havde det været vanskeligt at låne så meget så hurtigt efter starten" (Midtjylland, 40 tdl.). Marshall-hjælpen var den konkrete

Fire karle med deres heste er stillet op til fotografering på en større gård. (Midtjylland, 1947).

Børnene er med til at flytte grisene, 1953. Fra en tidlig alder blev børnene inddraget i gårdens daglige arbejde (Midtjylland).

forudsætning for den optimistiske stemning, der prægede efterkrigsårene. Det amerikanske lån til Europa skulle danne baggrund for genopbygning af landenes produktioner, både landbrugsmæssig og industriel. Med disse lån blev der alene i 1948 importeret 6.500 traktorer til Danmark, og almindelige landmænd nød også godt af lånemuligheden.

Hvis man overtog sit fødehjem...

En beretter fra området omkring Kongeåen fortæller om sin etablering og overvejelserne om, hvem af brødrene der skulle overtage fødegården. Hans ni år ældre bror havde købt nabogården, og han selv regnede med at

skulle overtage fødegården, men da faren ville gå på aftægt stod tingene lidt anderledes: "Det havde ligget i luften, at det var mig, der skulle overtage...[fødegården], men da jeg ikke kunne udbetale så meget og ikke var forlovet, syntes far, at så kunne han...hjælpe mig til den tid, hvor jeg ville i gang som selvstændig".

Hvis man overtog sin fødegård eller en nær slægtningens gård, eventuelt på hustruens side, var det højst sandsynligt, at man kom godt fra start. En fynsk landmand, hvis yngre bror overtog fødegården på 100 tdl. ager, fortæller, at han dog også fik gode etableringsvilkår: "Gården havde vi i forpagtning til 1956, hvor vi købte den.

Prisen var 130.000 kr. Der var 25 tdl. agerjord til gården plus 3 tdl. eng og skov. Da vi købte, havde vi 50.000 kr. med hjælp fra mine forældre”.

Naturligvis var det af betydning, hvor stort fødehjemmet var, når man skulle overtage det, men selv en ret lille ejendom kunne give det unge par et godt afsæt, blot den var i god stand ved overtagelsen: “Så startede vi efter brylluppet for os selv. Vi overtog mit hjem med de 14 tdl., 6 køer, nogle ungkreaturer og 4 søer samt 2 heste... Husmandsbruget her købte vi til ejendoms-skyldvurderingen, vist nok 33.000 kr. Det var billigt at komme i gang, men hvad vi havde sparet op med de daværende lønninger [var] også meget begrænset. ...Økonomien gennem de 42 år har ikke været et stort problem. Forbruget har vist været ret langt under gennemsnittet, men til gengæld har der været et lille overskud, da vi har brugt lidt mindre, end vi har tjent. Det har der altid været enighed om mellem os” (Fyn).

En fortæller, der overtog sit barndoms-hjem på dengang 12 tdl., fortæller: “Husdyrholdet har altid interesseret mig meget, og jeg begyndte tidligt at holde mine køer til kvægavlforeningens tyr...Det var meget gode tyre, de havde i denne forening, og et par gange fik de 1. klasse og 1. grad for afkom ved afkomsfremstillingerne... Efterhånden fik jeg nogle ret gode køer, både ydelsesmæssigt og i henseende til eksteriør. På dyrskuerne i Vejle og Kolding opnåede jeg adskillige gange både 1. præmie og ærespræmie for mine dyr”.

Nogle af de landmænd, der overtog deres fødehjem, fik nogle meget favorable overtagelsesbetingelser, hvor forældrene efterhånden eftergav en stor del af lånet til køb af gården, og det gav jo unægtelig lidt luft under vingerne. Forældrene overdrog som regel gården til sønnen på rimelige vilkår, og der var en besætning af dyr at starte med samt veldrevet jord. Generationsskiftet var godt tilrettetlagt, ligesom ved skiftet en generation senere.

Der kunne dog også være store problemer forbundet med overtagelsen af fødegården, særligt hvis det unge par startede som forpagtere af gården. Et sønderjysk par forpagtede hans fødegård i 1949 og femten år frem og boede i denne periode på gården sammen med hans forældre, der var på aftægt. Om dette konkluderer han: “...jeg kan ikke anbefale en sådan ordning til andre”. I 1964 købte de så gården af forældrene: “Selv om vores forpagtningskontrakt ikke var dyr, havde vi alligevel en meget stram økonomi i mange år. Dertil skal bemærkes, at de bygningsændringer og forbedringer, vi foretog, stort set blev betalt over driften...Da vi i 1964 overtog gården, blev ydelserne lidt større, men økonomien blev i hvert fald ikke dårligere. Det var jo samtidig at mine forældre flyttede ud. Selv om vi ikke havde et dårligt forhold til dem, har jeg tit senere tænkt, at der kan være noget psykologisk, som at man, uden at vide det, har følt sig overvåget, og at det har virket som en hæmning” (22 tdl).

Arbejdsfilosofi og fremtidsdrømme

Etableringen kunne være en overordentlig vanskelig periode. Det krævede sparsommelighed og den rette indstilling til hårdt arbejde, hvis det skulle lykkes at gøre en nedslidt bedrift rentabel. Man havde kun sine unge kræfter og gå-på-mod som bedste kort på hånden. Til gengæld sad det på ryggraden af de fleste, at hvis man ville tage fat og gøre en indsats, ville det også bære frugt. Den gruppe af beretterne, der etablerede sig i 1940'erne, havde et godt udgangspunkt for nyinvesteringer i efterkrigstiden.

Trods den store arbejdsbyrde var det ikke alle, der kunne aflønne fremmed medhjælp. Men når der kom børn til, kunne det dog være nødvendigt med en ung pige til at klare husholdning og børnepasning, mens den unge kone hjalp til ved det udendørs arbejde. Med hensyn til fremmed medhjælp afhang også dette af, hvor stor en gård, de unge startede med, men det blev efterhånden sværere at få den fornødne medhjælp; de unge søgte i stort tal til byerne.

Den størrelse brug, man var opvokset på, blev som regel retningsgivende for det landbrug, man etablerede sig på som selvstændig landmand. Sagt med andre ord, holdt man sig indenfor de een gang afstukne rammer. Optimismen blandt de unge landmænd var stor trods trange økonomiske forhold, fordi det blev indprentet landmændene, at de var særligt dygtige. Den po-

sitive stemning gav troen på, at det hårde slid kunne betale sig.

En landmand fra Sønderjylland, der fortæller om deres arbejdsfilosofi gennem årene, rammer meget præcist den udbredte holdning blandt beretterne: "Min kone og jeg hjalp hinanden med at passe bedriften gennem alle årene. Vi har aldrig haft udearbejde. Vi har ment, at det var rigtigt at være hjemme hos vore 4 børn under deres opvækst. Vi har undladt at kaste os ud i dyre maskininvesteringer, men har gjort arbejdet selv og ladet vore børn mærke, at det var nødvendigt, at de hjalp til, så godt de kunne for at bevare den livsstil, som vi mente passede for os".

Roehakning 1955. "Vore børn måtte med i marken fra morgen til aften, når vi arbejdede derude. Her har de fået gedekiddet med ud at lege. Roehakningen dengang beslaglagde næsten al vor tid sommeren igennem" (Sønderjylland).

6. MEKANISERINGEN

Traktorens årti

“Indtil vi 1951 fik gummihjulsvogne og 1952 traktor var der ikke sket megen fornyelse af de maskiner og redskaber, vi havde overtaget fra min svigerfar. 1937 havde vi udskiftet de gamle Oliverplove med træarme med to nye Fraugdeplove. 1948 blev McCormick selvbinderen fra 1912 udskiftet. Den var dog ikke ringere end, at smeden solgte den til en anden gårdmand. Der var endnu efter krigen ikke maskiner nok til at dække efterspørgslen, så jeg måtte vælge en canadisk Deering selvbinder, der var bygget til at køre venstre om”. En østjyllandsk landmand fortæller om den tidlige mekanisering på hans gård. De havde forpagtet hans kones fødegård på 65 tdl. i 1934, men købte den først i 1959.

Som regel drev det unge par landbrug på nogenlunde samme vis, som de kendte fra deres barndomshjem. Men i de tidlige efterkrigsår slog de nye tendenser for alvor igennem: hestenes trækraft skulle erstattes med traktorens, der blev importeret i stort tal, og redskaber og maskiner måtte tilpasses traktorens større ydeevne. Kravene om effektivitet og øget udbytte påbød landmanden at mekanisere såvel i markbruget som i stalden. Selv om udviklingen kan virke hæsblæsende understreger beretterne

dog, at den oplevedes som naturlig, hvor den ene investering automatisk førte den anden med sig.

Det mest markante udtryk for 1950'ernes udvikling var traktoren, som efterhånden sås overalt. Særligt blev den grå Ferguson udbredt, da den egnede sig godt til det mindre danske landbrug. Men efterhånden blev der stillet større krav til mere trækraft og nye og større modeller vandt indpas.

Med begrebet “mekaniseringen i landbruget i 1950'erne” menes en indførsel af mekaniske hjælpemidler, der på en gang lettede arbejdsbyrden, rationaliserede arbejdsprocesserne og specialiserede produktionen. Dens umiddelbare formål var en forøgelse af udbyttet og produktionen og i sidste ende øgning af indtjeningen for såvel landmanden som samfundet som helhed. Traktoren og de dertil hørende redskaber samt mejetærskeren i markbruget fik den umiddelbart største betydning, men også mekaniseringen i stalden ved indførelsen af malkemaskine og automatisk fodrings- og udmugningsanlæg er en vigtig del af mekaniseringens fremskridt. Disse tiltag førte i løbet af få år til en gennemgribende strukturomlægning, både hvad angår afvandring af landbrugsmedhjælpere og derudover sammenlægninger af mange små land-

brugsbedrifter til færre, men større gårde. Ligeledes gennemførtes en lignende rationaliseringsproces indenfor landbrugets forædlingsvirksomheder, såsom slagterier, mejerier og foderstoffirmaer. I kølvandet på mekaniseringens tekniske fremskridt fulgte en række andre lige så betydningsfulde ændringer på såvel et kulturelt som socialt plan.

En begyndende investering i opførelse af nye stald- og ladebygninger blev også kendetegnede for denne periode. I tredvernes kriseår og under besættelsen havde byggeaktiviteten naturligt nok været begrænset, men de nye tider stillede krav om praktisk indrettede bygninger, der kunne rumme større maskiner, redskaber og husdyrbesætninger. Hestenes plads i stalden blev inddraget til andre formål. De fleste steder, hvor bygningerne var af ældre dato, måtte man forsøge at lave tidsvarende ombygninger indvendigt eller lave tilbygninger. Men hvis gården brændte eller bygningerne var ved at falde sammen af ælde, blev der naturligvis opført helt nye bygninger, hvis opførelse var gennemtænkt og indrettet efter den nye tids krav. En landmand, der købte en gård på 22 tdl. i 1950, skriver: “[1950] lavede vi vognskur og bilgarage, bilen var købt 1946. 1951 byggede vi ajlebeholder. 1952 rev vi halvdelen af laden ned og forlængede den med 9 m i den østre ende, og der blev tærskelade og hønsehus til 200 høns, derefter svinestald og kværnum. Der blev lavet roerum og malkerum, hestestalden blev flyttet samt kostalden [gjort] lidt større.

Det hele kostede 26.000 kr. Vi fik Marshall-lån på 12.500 kr., rente 3,5%, afdraget i 12½ år, og resten betalte vi kontant”. (Sønderjylland).

Marshall-hjælp og traktorkøb

Mekaniseringen af landbruget var en udvikling, der var påbegyndt allerede i slutningen af forrige århundrede, men den bevægede sig i ryk, hvor der kan iagttages intensive mekaniseringsperioder efter begge verdenskrige. Det var på ingen måde en tilfældighed, at der netop på disse tidspunkter opstod traktorepidemier.²⁶ I 1919 blev der i Danmark importeret 733 eksemplarer af Fordson-traktoren. Som forholdvis lille og manøvredygtig var dens kvaliteter åbenlyse og derudover var den væsentlig billigere end de øvrige konkurrenter. Baggrunden for dens forholdsvis store popularitet var udover de allerede nævnte grunde, at priserne på brændstof i tiden efter første verdenskrig var lave, mens hestepriiserne var høje.²⁷ Dog var den endnu for dyr til, at andre end de største godser havde mulighed for at anskaffe den, og kun ganske få af beretterne kommer fra landbrug af så stor størrelse, at man anskaffede traktor på dette tidlige tidspunkt. En enkelt landmand fra Falster, hvis far drev 400 tdl. med 6 par heste som trækraft, fortæller, at der i 1927 blev anskaffet en traktor med jernhjul. Men krisen i 1930'erne lagde dog en dæmper på al videre investering.

Der var således ved indgangen til 1950'erne et fundament af maskiner

og redskaber at bygge videre på. Men det, der gjorde denne fase så afgørende, at man ligefrem taler om "mekaniseringen i landbruget i 1950'erne" som et fast begreb, er udbredelsen til alle brugsstørrelser - selv de mindste. Så godt som alle landbrug fik egen traktor og dertil hørende maskiner og redskaber. Den var ikke længere, som i 1920'erne og 1930'erne forbeholdt det store brug, men appellerede også til de mindre landbrugere. Mekaniseringen kan ses som den anden store industrialiseringsfase i dansk landbrug. Den første fandt sted i slutningen af 1800-tallet, og dens vigtigste kendetegn var oprettelsen af andelsmejerier og -slagterier over hele landet. Disse opstod som følge af produktionsomlægningen, hvor man på grund af import af det meget billige oversøiske korn blev nødt til at satse på en animalsk produktion.

Efter anden verdenskrig stod hele Europa foran en gennemgribende genopbygningsperiode, hvor ikke mindst produktionsapparatet indenfor landbrugssektoren behøvede hjælp for at komme på fode igen. Med den fra amerikansk side iværksatte Marshall-hjælp fra 1948 blev hele Vesteuropa tilbudt store summer til investering i genopbygning af produktionsapparatet indenfor industri- og landbrugssektorerne.

Dansk landbrug var kommet nogenlunde helskindet gennem krigsårene i sammenligning med mange andre europæiske lande, hvorfor dansk landbrug i de første ca. 10 år efter krigen

kunne nyde godt af gode afsætningsvilkår for landbrugsprodukter til de øvrige vesteuropæiske lande. Men fra midten af 1950'erne havde de øvrige lande fået deres landbrugssektorer bragt på fode, med den for dansk landbrugs eksport så kedelige følge, at eksportvilkårene forringedes væsentligt. Fra da af var der i hele den vestlige verden en permanent "overproduktion" af landbrugsvarer.

Landbruget havde oplevet en forholdsvist god indtjening under krigen, så derfor havde landmændene en såkaldt "utilfredsstillet købedygtighed". De havde samtidig overordentlig stor lyst til at indhente det forsømte fra de foregående krise- og krigsåre. Mekaniseringens gennembrud fandt sted i 1948, da der importeredes 1200 eksemplarer af Ferguson-traktoren.²⁸

Den grå Ferguson blev uden sammenligning den mest populære traktor i de første mekaniseringsår. En væsentlig årsag til dens store popularitet var dens tekniske finesser: trepunktsophænget og den hydrauliske lift. En bornholmsk beretter, der dog beholdt to heste efter anskaffelse af traktor, skriver om traktorens muligheder: "...det varede ikke længe, før man opdagede, at det gik meget bedre med radsåmaskinen efter traktoren, man kunne løfte den op på liften, så man kunne komme ud i hjørner med den..."

Nogle landmænd tvivlede dog i begyndelsen på traktorens muligheder, sådan som en jysk landmand fortæller om sin og naboens skepsis: "Vi stod en

En ung landmand udtrykker stolthed over sine heste, 1952. To år senere var de solgt og erstattet af en Pony traktor (Midtjylland).

dag i foråret 1952 og talte sammen og var rørende enige om, at traktor var ikke sagen for os, men 6 uger efter havde vi begge købt traktor” (Midtjylland).

Forstander Knud Hansen opfordrede dog i 1946 alle investeringsivrige landmænd til “at bevare hovedet koldt” og lade være med at købe overilet, således at der senere hen kunne blive problemer med at skaffe reservedele til maskinerne, hvilket havde været tilfældet efter første verdenskrig.²⁹

Disse indvendinger blev dog hurtigt gjort til skamme af landmændene.

“Vi høster hul på bygmarken” (Fyn, ca. 1955). Inden mejetærskerens tid måtte det yderste skår på marken høstes for med le og negene bindes op.

Hestenes dage var talte, og deres trækraft blev efterhånden overflødiggjort, selvom det var en almindelig antagelse, at man aldrig helt ville kunne undvære dem til det lettere arbejde. I årene efter krigen blev hestebestanden kraftigt reduceret. Ved slutningen af krigen fandtes 644.000 heste i Danmark.³⁰ Under besættelsen havde heste været stærkt efterspurgt af tyskerne, hvorfor man i Danmark havde satset på en betydelig avl. Men allerede i 1950 var tallet nede på en halv million, og i 1965 fandtes kun 53.000 heste.

Overgangen fra heste til traktor skete enten gradvis, dvs. at ihvertfald to

heste blev beholdt til det lettere arbejde, efter at traktoren var blevet anskaffet, eller det skete fra den ene dag til den anden, hvor smeden tog hestene som betaling for traktoren.

Efterhånden blev jernhjulene udskiftet med gummiringe, hvilket betød, at man måtte køre på offentlig vej og endda køre væsentligt stærkere, end det var tilladt med jernringene. Desuden blev der i de første efterkrigsår investeret i nye redskaber og vogne. I de første år efter anskaffelse af traktoren anvendtes ofte de gamle redskaber, men der var dog nogle, der sammen med traktoren også anskaffede sig nye redskaber konstrueret til

Der høstes med to heste for selvbinderen på et sjællandsk husmandssted, ca. 1955. Dette og de følgende to billeder viser den store udvikling indenfor høstredskaber og trækraft i 1950'erne.

Traktorbinder med kraftoverføringsaksel, der gav et mere stabilt træk end hestebinderen (Fyn, 1954).

traktoren. En forfatter fra Djursland, der overtog sin fødegård på 30 tdl. i 1951, fik en Ferguson i 1955: "Til traktoren fulgte en ny plov og harve, en såmaskine indkøbt 1949 blev ændret til traktortræk, ligesom en gummivogn. Vi fik en firerækket radrenser, ny slåmaskine og tromle, og var nu rimelig kørende...1965 fik vi en Fordson traktor, for Fergusons mange goder til trods, så var kræfterne begrænsede, og det kneb at komme tilstrækkelig i jorden med plov og harve og klare den nødvendige kraft i liften".

En fynsk forfatter købte i 1956 traktor: "Det var en grå Ferguson. Den var brugt, vi købte også en brugt plov, men harve lånte vi hos en nabo. Såmaskinen var stadig den, der havde

været brugt til hestene...Den grå Ferguson havde vi til 1963. Da blev vi "tvunget" til at købe en større traktor, fordi vi var 3 naboer, der lavede en fællesmekanisering. Vi købte grønthøster, roeoptager, aflæsservogn med gødningsspreder, marksprøjte samt læsser til traktoren" (Fyn, 28 tdl.).

Købet af traktor førte ofte andre maskin- og redskabsindkøb med sig. I begyndelsen klarede man sig med de gamle redskaber, men efterhånden blev det nødvendigt at købe større redskaber end de tidligere anvendte, der så igen affødte behov for indkøb af traktor med flere hestekræfter. Maskinerne solgte nærmest sig selv. Men det var ikke altid lige skægt at skulle tage afsked med hestene, som havde

Farmall traktor med mejetærsker (Nordsjælland, 1958).

en helt speciel plads i mange landmænds hjerte. En landmand fra Falster skriver: “Det var for så vidt trist at komme af med hestene, men det var en uomgængelig nødvendighed”.

En kvindelig beretter fra Sønderjylland fortæller meget rammende om nogle af konsekvenserne for de menneskelige relationer, når hesten vegr sig for pladsen for traktoren: “Den store omvæltning, der er sket først i tresserne, hvor mange fik traktor, var med til, at samtalen tog en pause naboerne imellem. Han, der kørte med heste, kunne ikke forlade dem for at gå over til ham, der kørte med traktor, og han havde alt for travlt til at holde. Han

kørte både dag og nat. Først da de begge havde traktor, var det vigtigt at bese det nye vidunder, så da stod de så der og råbte for at overdøve deres “dyr”.

Skal det lille brug mekanisere?

Et af de omdiskuterede spørgsmål i 1950'erne var, hvorvidt mekaniseringen kun var for det større brug eller også kunne gavne det mindre - øjensynligt var det rentabelt for mellemstore og store brug. Fra landbrugsfaglig side betvivlede man dog, at det for det mindre brug ville være økonomisk rentabelt at mekanisere. I stedet blev det foreslået, at man kunne fællesme-

kanisere eller benytte sig af maskinstation. F.V. Carstensen skriver herom i 1946: "Mindre Ejendomme, hvor Udgifterne bliver for store for den enkelte, kan mekanisere i Fællesskab, ligesom Oprettelsen af Maskinparker er en Løsning af Problemet for de mindre Ejendomme."

Et lignende synspunkt findes i "Tidskrift for Landøkonomi" 1946, hvor Viggo Andersen agiterer for "Fælles Anvendelse af Landbrugsmaskiner". Hans udgangspunkt var "Vanskeligheden ved at skaffe den fornødne Arbejdskraft" til landbruget, hvorfor han mente, at landbruget blev nødt

Klovbeskæring af køerne kunne være en blodig affære, selv om det blev udført af en fagmand. "Ved avlsarbejdet med SDM racen var der i mange år mest blevet taget hensyn til en høj ydelse uden at skænke bentsjættet samme opmærksomhed. For at holde køerne oppe på mærkerne måtte der så en mere omhyggelig klovpleje til. Mine dyr blev efterset af klovbeskæreren forår og efterår (Sønderjylland).

**“Da vi fik fars jord i forpagtning, fik vi tærsket med et stort tærskeværk fra stakke i marken”
(Fyn, 10 tdl.).**

Tærskeværket blev trukket af en traktor, og kornsækkene, der vejede ca. 100 kg, blev kørt hjem på gården og sat ind på stuehusloftet.

til at gøre arbejdsbetingelserne mere attraktive for de unge mennesker, ellers ville de vælge andre erhverv. Et udsagn fra en beretter understøtter Viggo Andersens holdning: "Tit var årsagen til traktorkøb, at det var langt lettere at leje karl, når man havde traktor; selvfølgelig var ungdommen tiltrukket af det nye" (Sønderjylland). Andersen mente, at andelsbevægelsen muligvis sammen med landbrugsorganisationerne kunne stå for fællesindkøb af maskiner.

Mange landmænd ønskede at have deres egen traktor, selvom det strengt taget ikke var nødvendigt, endside økonomisk rentabelt. Men man satte en ære i at have sin egen, og som fremhævet af Viggo Andersen, 1946, var dette nok den største hindring for en større udbredelse af fællesmekanisering. Der blev lavet mange beregninger, for nøjagtigt at kunne udsige, hvor mange timer en traktor burde køre årligt for at være rentabel.

I "Tidsskrift for Landøkonomi" fremkom i 1950 en redegørelse fra civilingeniør E. H. Matthiesen om en undersøgelse af seks bøndergårde på Stevn, der havde forsøgt at gå sammen i maskinfællesskab. Han konkluderede, at fremtiden for landmændene var at indkøbe fælles redskaber eller lade en maskinstation ordne den "grovere" del af markarbejdet. Såvel samfundet som den enkelte bonde ville være bedst tjent med, at maskinerne blev udnyttet så rationelt som overhovedet muligt. Selvfølgelig var det en forudsætning, at enhver fik udført ar-

bejdet på det mest fordelagtige tidspunkt for at undgå utilfredshed og uoverensstemmelser mellem de samarbejdende parter. Matthiesens synspunkter affødte en reaktion fra den altid aktive forstander Knud Hansen, Statens Redskabsprøver, Horsens. Han kritiserede Matthiesens dagbogssystem, som bønderne dagligt skulle føre. Ydermere mente han ikke, at tidsstudierne var gode nok som grundlag for "omlægning af kørselsarbejdet til traktordrift". Han mente, at grundlaget - seks bøndergårdes arbejdsgang fulgt et år - var alt for spinkelt til at drage nogen konklusioner om fordelene ved fællesmekanisering. Denne kritik affødte flere bemærkninger de to debattører imellem. Hele debatten afspejler forskellige synspunkter for og imod mekaniseringens berettigelse, og Knud Hansens synspunkter er udtryk for et vist forbehold overfor overilede konklusioner om mekaniseringens uanede muligheder.

Faktum er altså, at selv mange af de mindste brug valgte at anskaffe egen traktor, hvilket beretterne også er bevis på. Et ungt par købte i 1948 en ejendom med 9,5 tdl. på det østlige Sjælland: "De gamle heste, vi overtog, blev solgt til slagting, og vi købte 2 nordbagger; men i '56 solgte vi dem til en landmand i nærheden for 2500 kr...Vi købte en Ferguson for 7.000 i stedet for, det var hos smeden i Alkestrup, hvor den også blev repareret. Den blev brugt til alt markarbejde, og vi købte brugte redskaber og en vogn til den."

Høsten køres i hus 1953 (Fyn). Vognen kører endnu ikke på gummihjul.

En anden forfatter fra Sjælland, der overtog sit fødehjem på 21 tdl., fortæller: "I 1958 solgte jeg hestene og fik traktor. Det var en Volvo-traktor, som jeg havde lige indtil jeg forpagtede jorden ud i 1982...Sammen med traktoren fik jeg en tofuret Fraugdeplow samt en harve og lidt senere radsåmaskine til lift og stubharve". For mange af de mindre af landmændene af denne generation var det ikke ualmindeligt, at de indkøbte maskiner i 1950'erne blev anvendt, indtil de gik på aftægt på et tidspunkt i 1980'erne.

I 1948 skriver Johannes Ridder, Det landøkonomiske Driftsbureau, om rationalisering i landbruget. Han hæv-

der, at man som oftest ved rationalisering forstår mekanisering, men man må ikke glemme, at begrebet omfatter "hele Bedriftens Tilrettelæggelse og Gennemførelse". Også han mener, at der er stor mangel på arbejdskraft, foderstofimporten er lille og lønningerne er høje. Derfor vil det være naturligt at mekanisere, men man bør også tænke langsigtet. Med Marshallpengene som udgangspunkt blev der igennem af 1950'erne og 1960'erne gennemført en række produktivetsprogrammer, der havde til opgave at etablere en videnskabelig forsøgsvirksomhed. Formålet var at rationalisere, således at der kunne spares arbejdskraft og såvel produktiviteten som ef-

De gamle redskaber kunne med smedens hjælp laves om til traktortræk, som det ses på denne høvender, der med "spjættende" forke kastede høet bagud og derved spredte skårene.

fektiviteten kunne sættes i vejret. I 1950'erne stod Det landøkonomiske Driftsbureau bag forsøgsvirksomheden. Først og fremmest fokuserede man på markbruget, men også arbejdet i stalden og dens indretning blev genstand for forsøg. Ligeledes ville man også rationalisere på forarbejdningens niveau - altså slagterier, mejerier osv. Målet var at standardisere varerne. Der skulle i sidste ende ske en ensretning, som betød, at alle varer havde den samme høje kvalitet. Med andre ord blev landbruget og de virksomheder, der stod for bearbejdningen af dets produkter, udsat for den samme industrialiseringsproces og

teknologisering, som var tilfældet i al anden industri.

Mange ejere af mindre gårdbrug var i tvivl om, hvorvidt traktoren helt kunne erstatte hestene. Traktoren havde jo først og fremmest til formål at lette arbejdet i spidsbelastningsperioderne og i øvrigt udføre det tunge arbejde, dvs. pløjningen. Men hestene havde vel stadig deres berettigelse ved det lettere arbejde og ved kørselsarbejde, skulle man mene. Mange valgte nok i en overgangsperiode efter anskaffelsen af den første traktor at beholde hestene. En landmand fra Sjælland skriver herom: "Vi fik vores første

Roetop høstes til ensilage (Fyn, ca. 1960). "Grønthøsteren slog toppen af [roerne] og blæste den op i vognen. En god opfindelse".

traktor i 1951, det var den lille grå Ferguson, som efterhånden blev udbredt overalt. Helt undvære hestene var man dog enige om ikke kunne lade sig gøre, så vi beholdt 2 til radrensning og alt det lettere arbejde". Men der gik ikke lang tid, førend han indså, at hestenes tid som den altafgørende trækraft var forbi, og han skriver videre: "Man opdagede efter et par år, at det godt kunne lade sig gøre at undvære hestene, og hestestalden blev så taget ind til andet formål".

Det var dog ikke altid lige morsomt at skille sig af med hestene for at gøre de nye investeringer. For som en vest-

jysk landmand konstaterer: "...man får ikke det forhold til en traktor som et spand heste". En landmand fra Sønderjylland fortæller om sine overvejelser ved salget af hestene: "Det var flere forskellige ting, der gjorde, at vi i 1959 måtte tage den tunge beslutning at skifte hestene ud med en traktor. Det var efterhånden blevet lidt sejt at gå bagefter hestene, og derefter ind at klare staldarbejdet. Den stigende trafik på landevejen, der var vores markvej, gjorde, at det var meget vanskeligt at færdes, når føl skulle med i marken, og selv om jeg var glad for hestene, havde jeg ikke evner til at drive det til noget, der gav penge". Og en anden sønderjy-

de skriver: "Det var forsåvidt trist at komme af med hestene, men det var en uomgængelig nødvendighed".

Fremmed medhjælp eller flere maskiner?

Selv på de mindste ejendomme havde man i 1920'erne og 1930'erne haft fremmed medhjælp, men de af beretterne, der etablerede sig på mindre brug i 1940'erne, havde som oftest ikke råd til at aflønne karl eller pige. I årene indtil de første traktor- og maskinindkøb blev gjort, var arbejdsbyrden derfor stor for mand og kone.

På det lidt større brug havde man dog pige eller karl til hjælp i de første år, efter at børnene var født: "De første 4-

5 år klarede vi arbejdet alene - dog ved lejlighedsvis samarbejde med en nabo. Men med tre små børn og nu betydeligt større avl og større besætning blev arbejdet om sommeren for meget for to. De næste 5 år havde vi derfor en 14-16 års pige hver sommer, og hun var fæstet således, at hun skulle hjælpe til både inde og ude... Da børnene blev større kunne vi klare os med lidt løs medhjælp enkelte dage ved høbjergning og i kornhøsten. På denne måde klarede vi os så de næste 5 år, indtil vi havde fået anskaffet en del maskiner, og de tre store [børn] kunne begynde at hjælpe til" (Sønderjylland, 41 tdl.). Så snart børnene blev så store, at de kunne klare nogle småopgaver, ophørte man med at

Kørne skulle flyttes flere gange i løbet af dagen, og tøjret slås godt fast. Dette var ofte husmørens eller børnenes opgave (Nordsjælland, slutningen af 1950'erne).

have fremmed medhjælp. Som oftest skete dette omkring 1960 eller lige efter, og i årene frem til aftægten er det almindeligt, at man klarede arbejdet udelukkende ved familiens egen hjælp. Beretterne har ofte oplevet, efter at børnene er flyttet hjemmefra, at drive bedriften helt alene i en periode på 15-20 år. Og mange giver udtryk for, at det var trist at gå alene uden de unge menneskers livlighed. Kun i spidsbelastningsperioderne, dvs. i høsten eller ved roeoptagningen var det nødvendigt at hyre et par ekstra hænder.

På en større sønderjysk gård fortælles om folkeholdet: "I nogle år passede jeg besætningen, og vi havde to medhjælpere; den ene hjalp i stalden om morgenen. Siden skiftede vi til at have fodermester og en karl. Det blev så igen forandret til en gift fodermester og en yngre karl...Men de almindelige landbrugsforhold bevirkede, at det ville blive nødvendigt med en betydelig større produktion i staldene med byggeri til følge, hvis vi skulle blive ved med at have en gift medhjælper" (72 tdl.).

En meget omdiskuteret problemstilling handler om sammenhængen mellem mekaniseringens kraftige udbredelse og afvandringen af arbejdskraft. I 1950'erne fandt en stor afvandringssbølge sted, og spørgsmålet er, om en stor del af landbrugsmedhjælperne blev tvunget bort fra landbruget, fordi maskinerne overflødiggjorde dem, eller om det snarere forholdt sig omvendt: at landmændene blev nødt til at me-

kanisere, fordi det var umuligt at skaffe medhjælpere. At indkøb af traktor sparede menneskelig arbejdskraft er der ingen tvivl om. En beretter fra Sjælland, der havde haft to karle som fast medhjælp skriver: "Efter vi i 1954 fik traktor, havde vi kun en karl". Men på en fynsk gård med 70 tdl. fortælles det: "Selv efter overgangen til traktor [i 1954] var der rigelig brug for en karl, men fra omkring 1960 måtte man se i øjnene, at det kunne være slut med at få medhjælp, hvis ikke man var ret godt økonomisk funderet. De følgende fem-seks år havde vi kun karl indimellem en del af året, og til sidst ebbede det helt ud". For denne landmand, som for de fleste andre, var det altså de stigende lønninger, der bevirkede, at medhjælpen blev afskaffet. Videre skriver han om, hvordan det var at skulle klare det hele selv: "Overgangen til selv at skulle klare det hele var selvfølgelig ret ubehagelig især i begyndelsen, men jeg foretog ikke straks ændringer i driftsformen. Min kone hjalp mere i stalden og blev jo også aflastet inde, efterhånden som børnene voksede til....Traktoren gjorde jo også arbejdet mere spændende. Her var dog et område, som var forbeholdt det mandlige; min kone kom aldrig til at køre. Derimod skete det, at min gamle far [født 1885] vovede sig op på den til lettere arbejde".

De nye, større redskaber og maskiner medførte, at man forpagtede jord hos mindre landmænd for at udnytte maskinerne fuldt ud. En sønderjysk landmand fortæller herom: "Til at be-

Lucernehø høstes. "I tørre og varme perioder, når afgræsningen ikke slog til, blev der staldfodret med lucerne, lupiner eller græs fra engen". Billedet er fra Stevns.

gynde med [havde vi] 22 tdl. 1959 forpagtede vi 8 tdl. 1967 forpagtede vi 23 tdl...1972 købte vi en part i naboejendommen...1977 forpagtede vi 38 tdl. mere fra samme ejendom og igen 1980 resten. Nu har vi 100 tdl. i et stykke".

1950'erne var også tiåret, hvor der skete en række andre forbedringer indenfor markarbejdet: "Der blev stukket tidsler, men fra midt i 1950'erne kom ukrudtssprøjtningen til, og det var en stor hjælp. Tidsler og andet ukrudt i markerne blev næsten udryddet. Forbruget af sprøjtemidler er steget igennem årene, det skyldes meget, at der er kommet svampemidler til" (Fyn).

Indtil ca. 1950 fandt afvandringen sted fortrinsvis blandt medhjælperne, hvorimod en strøm af selvstændige landmænd forlod erhvervet i 1960'erne.³¹ For de unge landbrugsmedhjælpere, der forlod landbruget i 1950'erne, trak de bedre arbejdsvilkår i byerne, der betød faste arbejdstider med weekenden fri og som regel en bedre løn, end man kunne få som landbrugsmedhjælper samt de mange forlystelses- og fritidsmuligheder.

Mekaniseringen i 1950'erne kan med en vis rimelighed opfattes som den mest skelsættende og afgørende ændring i dette århundredes landbrugs-historie. Den medførte en så gennem-

gribende forandring af såvel det enkelte menneskes liv og hverdag som samfundet som sådan, at man kan have svært ved at finde nogle ligheder mellem landbruget, som det så ud, før mekaniseringen slog igennem, og sådan som det ser ud i dag.

Efter de første slidsomme år begyndte der at blive økonomisk mulighed for investeringer i maskiner, om- og tilbygninger og forbedringer af stuehuset. En stor del af nybyggeriet klarede man selv, men hvis man havde behov for fagekspertise, blev de lokale håndværkere benyttet.

Tiderne blev stadig bedre i løbet af 1950'erne, som det konstateres af en beretter fra Midtjylland: "Efterhånden som økonomien bedredes, tog vi skridtet fuldt ud. Vi moderniserede stalden med plads til 40 malkekøer, fik riste-stald og byggede gyllebeholder".

Også stuehuset blev moderniseret, hvilket måske tydeligst beviser det økonomiske overskud. F.eks. blev der indlagt centralvarme, rumindretningen blev gjort mere tidssvarende og kornloftet på stuehuset blev indrettet til børneværelser. "I bryggerset havde vi gruekedel. I køkkenet komfur og i stuen kamin. Dette havde vi indtil 1954, hvor vi fik en tilbygning i hjørnet

mellem stald og stuehus. Tilbygningen indeholdt bad, WC, oliefyr plads til malkemaskiner og køling af mælk og et stort roekammer". Sådan skriver en beretter fra Sønderjylland, der havde købt et lille husmandssted i 1938. Der blev lavet badeværelse, men mest arbejdslettende for hustruen var dog moderniseringen af køkkenet, der blev indrettet med elektriske hjælpemidler med komfur og køleskab som de afgørende: "Husholdningen blev også lettere, når der ikke var folk på kost, og nye hjælpemidler hjalp godt til. Frysebokse og køleskabe var blevet almindelige, elektrisk vaskemaskine og opvaskemaskine gjorde, at arbejdet gik lettere fra hånden" (Sjælland).

Stort set alle steder har konen dog også lagt mange kræfter i selve landbrugsarbejdet som oftest i arbejdet med dyrene og har nærmest kunnet erstatte den fremmed karl. Konen havde i de fleste tilfælde fuld indsigt i økonomi og regnskab og råderet over husholdningsbudgettet. Men det har dog nok været mest almindeligt, ligesom i forældrenes generation, at manden havde mest udadvendt arbejde i faglig og organisatorisk henseende, mens hustruen måtte klare de daglige gøremål såvel ude som inde, når manden var til møder.

7. STØTTEORDNINGER OG DRIFTSINTENSIVERING

Landmandens dilemma

“Det havde lige fra starten, da vi blev selvstændige, været vor plan, at vi skulle have løn for vort arbejde ligesom andre mennesker i Danmark. Men det varede mange år, selv om vi forøgede vor produktion den ene gang efter den anden, så var omkostningsniveauet løbet foran på grund af pristal og prisstigning. Det lykkedes dog til sidst, men først skulle ejendommen have de nødvendige forbedringer og investeringer” (Østjylland, 31 tdl.).

Efter de første svære etableringsår bragte mekaniseringen en del lettelser i hverdagen for den enkelte landmand. År for år kunne han se udbyttet og dermed indtjeningen stige. Men efterhånden som kravene om intensivring og effektivisering af landbruget trængte sig på, oplevede en stor del af beretterne at stå i et dilemma. Hvis de ville beholde karlen, måtte de intensivere bedriften betydeligt og dermed gøre nogle store investeringer i byggeri og staldmekanisering, eller de måtte afskedige karlen og forsøge at formindske arbejdsbyrden for sig selv, hvilket oftest betød at sætte kørerne eller grisene ud. De fleste valgte den sidste løsning. Mange af landmændene forsøgte at øge deres jordareal enten ved køb eller oftere ved forpagtning af nabojorden for at kompensere for de

manglende indtægter fra husdyrbruget. Stadigvæk kunne landmandsparet dog godt have brug for en karl, særlig i høsten, hvor arbejdsbelastningen var stor. De sidste 15-20 år af tiden som aktive landbrugere gik mand og kone ofte alene på gården, hvilket af mange berettere oplevedes som trist og lidt ensomt. En landmand fra Østjylland opregner nøgternt antallet af fremmed medhjælp i hans tid: “Fra 1960 til 1981 havde vi 3 forskellige folk til hjælp og ingen pige. De forudgående 50 år har der vel været mindst 150 forskellige”.

Alligevel oplevede beretterne perioden som en løfterig fremgangstid med nybygninger, modernisering, nye maskiner og redskaber og en stadig bedre økonomi. Det skabte efterhånden også grundlag for forbedringer af stuehus og køb af bil.

EF-medlemsskab og støtte til landmanden

Efter oprettelsen af EF i 1958 blev Danmarks politik rettet mod ønsket om medlemsskab af enten EF eller EFTA. Alternativet var at virke for oprettelsen af et bredt europæisk fællesskab. Indenfor brede kredse af landbruget var der stemning for optagelse i Fællesskabet, men det afgørende stridspunkt var, hvorvidt

Landmanden trækker sine køer hjem. Var der markvej som her på billedet var det ikke noget problem at trække med køer, men skulle man krydse offentlig vej var det langt mere besværligt og risikabelt: "...den omfartsvej, der blev ført skråt igennem marken, førte store gener med sig" (Sønderjylland). Denne landmand valgte at sælge køerne, da han ikke kunne få dem på græs om sommeren.

man skulle lade medlemsskabet afhænge af England - Danmarks største handelspartner indenfor landbrugsvarer - eller ej. Englands optagelse i EF - og dermed også Danmarks - blev forhindret af det franske veto i 1963 og igen i 1967 . Og man besluttede, at EF-medlemsskab kun var ønskeligt, såfremt England også kom med. Opfattelsen af, at EF-medlemsskab lå lige om hjørnet betød, at landmændene blev opfordret til at investere i bedriften for at holde pro-

duktionen på højde med udviklingen, så dansk landbrug kunne være velforberejdet ved optagelsen i EF.

I begyndelsen af 1960'erne stod dansk landbrug overfor nogle store problemer: en omfattende, kapitalkrævende mekanisering og et behov for at jordfordelingen blev afpasset i overensstemmelse med de store strukturændringer og rationaliseringer. Ydermere var afsætningsforholdene blevet stærkt forringede, da de fleste lande

Rapsen skårlægges med en David Brown traktor (Sjælland, 1965).

efterhånden havde fået deres landbrugsproduktion bragt på fode efter krigen. Dette betød faldende priser og ringere indtjening for landmanden. Til afhjælpning af dette blev der foranstaltet støtteordninger, og fra 1958 blev landbruget understøttet med store summer, men denne støtte var - ligesåvel som hele landbrugspolitikken i 1960'erne - præget af ønsket om snarlig indtræden i EF. I marts 1960 vedtog Folketinget Danmarks optagelse i EF'FTA. Landbrugsrådet havde dog klart tilkendegivet, at det ønskede EF-medlemsskab.

Allerede fra begyndelsen af 1960'erne og videre op gennem årtiet udtryktes der betænkeligheder overfor de til landbruget iværksatte støtteordninger. Det blev påpeget, at støtten til

dansk landbrug var en følge af, at landbruget i andre lande modtog omfattende støtte. Disse problemstillinger blev diskuteret af flere fremtrædende økonomer i 1960'erne. Holger Gad skrev bl.a. i en artikel i tidsskriftet "Økonomi og politik" i 1969: "Det, som nødvendiggør særlige landbrugsordninger i Danmark, er den landbrugspolitik, der føres andre steder".³² Støtteordningen til dansk landbrug var hele tiden blevet givet ud fra forventningen om Danmarks snarlige indtræden i Fællesmarkedet. Men hertil siger Holger Gad, at prisstøtten bør tages op til overvejelse, hvis Danmark ikke kan forvente en snarlig indtræden i EF. Og det tvivlede han altså på her i slutningen af 1960'erne. Problemet lå i det kraftige udbudspres af varer i hele det nordatlantiske

En fem-fods bugseret mejetærsker med kraftoverføring af mærket Thermenius høster, 1967. Medhjælperen, der passer påfyldningen af kornet, tipper sækkene af på marken (Sjælland).

område, som Holger Gad så som værende politisk bestemt. Han agite-rede desuden for, at støtten burde gi-ves i form af “ren indkomstoverførsel til landmænd”.³³

En anden økonom, Gunnar Thorlund Jepsen, havde ligeledes blik for, at det var nødvendigt med en alvorlig ratio-nalisering indenfor landbruget. Gen-nem subsidieringspolitikken bidrog man simpelthen “til bevarelsen af flere landbrugere, end der er basis for”. Han så et problem for hele samfun-det, der blev hæmmet økonomisk, idet de mange penge, der blev brugt til at støtte landbruget, kunne udnyt-

tes langt mere hensigtsmæssigt til gavn for andre mere lønnende er-hverv. Thorlund Jepsen anså det også for nødvendigt at ophæve restriktio-ner angående sammenlægninger af brug. Han mente, det udgjorde en al-vorlig hæmsko for “landbrugesehver-vets tilpasningsproces”.³⁴

Økonomen Vibe-Pedersen understre-gede, at støtteordningerne “koster forbrugerne og skatteyderne meget større beløb end svarende til den ind-komstforbedring, systemet giver land-bruget”. De var begge enige om, at den personlige indkomststøtte var langt at fortrække, da man derved

undgik kapitalisering af støtten i form af stigende ejendomspriser, der lå så højt, at det var umuligt for unge landmænd at forrente købssummen. Ydermere kom man også en del af overproduktionen til livs. Det afgørende, mente Vibe-Pedersen, var at "undgå at fremme og støtte opretholdelsen af en større produktion end rentabelt". Han mente, at den aktuelle støttepolitik forhindrede en mere tidsvarende produktionsstruktur og tiltrak produktionsmidler til en urentabel produktion.³⁵

Alle tre økonomer var enige om, at støtten burde omlægges radikalt, for at produktionen ikke fortsat skulle øges, uden at landmanden af den grund oplevede en indkomstforbedring. Subsidieringspolitikken forårsagede en forvridding af landbrugets forhold, hvorved man kunne påregne, at støtten fortsat ville blive forøget, mens landmanden blev stadigt mere økonomisk trængt.

I 1969 udkom en rapport fra Socialforskningsrådet omhandlende strukturproblemer i landbruget.³⁶ Her tænkes specielt på ændringer af brugenes størrelse, antallet af dem og ejernes alder. Det var altså i høj grad de sociale konsekvenser af strukturændringerne, man ønskede belyst. Man forsøgte på baggrund af situationen at beskrive fremtiden. Bl.a. mente man, at der indenfor en kort årrække ville opstå nogle store problemer m.h.t. generationsskiftet. På daværende tidspunkt var der alt for mange ældre landmænd. De unge var

afvandet p.gr.af bedre indtjening i andre erhverv eller de var tvunget bort, fordi de havde for stor gæld. De ældre klarede sig bedre, da deres afdrag var mindre. Selv om deres effektivitet som driftsledere generelt måtte anses for at være mindre end de unges, blev dette opvejet af deres bedre økonomiske vilkår.

Det store flertal af beretterne er her i slutningen af 1960'erne 40-50 år og tilhører altså den midaldrende gruppe, hvorfor man må regne med, at de økonomisk er nogenlunde sikret, hvilket da også klart fremgår af beretningerne. I rapporten konkluderes, at hvis for stor en gruppe i landbrugserhvervet er gamle, virker det hæmmende for nytænkningen og gennemslagskraften af nye ideer. Denne antagelse passer egentlig meget godt med det her foreliggende materiale, idet beretterne jo ikke kan siges, at have omgivet deres drift fuldstændigt, men kun moderat.

Man var bange for, at der skulle opstå mangel på unge landmænd. Som grundlæggende forudsætning antog man, at en ung landmand ville have flere kræfter og et større udsyn end den ældre. Det var typisk, at den ældre landmand på det lille brug (mindre end 10 ha) stadig vedblev at have blandet drift, mens den unge landmand på et tilsvarende lille brug specialiserer driften og tager udearbejde. Det blev samtidig påvist, at indtjeningen for den unge lå væsentligt højere end for den ældre landmand. Men p.gr.af meget stor gældsætning hos

den unge, klarede den ældre sig bedre økonomisk end den unge. I beretningerne er det udbredt, at der efter 1960 stort set ikke blev benyttet fremmed arbejdskraft.

Ved indtrædelsen i EF var optimismen overordentlig stor i landbruget - en optimisme, der i høj grad var blevet formidlet af landbrugets ledere. Men det viste sig hurtigt, at virkeligheden ikke kunne indfri forventningerne. Kornpriserne blev kraftigt forhøjede, men svineavlerne fik fordyret deres omkostninger. Landbrugeren fik støtte fra EF til at sætte sit malkekvæg ud i et forsøg på at mindske produktionen. Og gennem landbrugslovgivningen blev danske landmænd opfordret til at investere i stalde og nye fodringsanlæg for at være på højde med udviklingen. "Ved tilslutningen til EF i 1972 blev grisene jo pludselig dobbelt så meget værd som før, men glæden var faktisk kort, for ret hurtigt derefter steg priserne på foderstoffer lige så meget, ikke mindst proteinfoderet... Man fortalte os gang på gang, at vi skulle klare os ved en stadig stigende produktion og effektivitet i landbruget, og det medførte mange overvejelser om specialisering i en enkelt produktionsgren. Også jeg havde disse spekulationer, men gjorde endnu ikke alvor deraf, da det var svært at overse, hvad der var bedst..." (Sønderjylland, 44 tdl.).

En landmand fra Midtjylland skriver: "I 1978 var jeg ved at være træt af at malke; det havde jeg gjort i over 40 år. Jeg havde aldrig kunnet få del i

de forskellige såkaldte støtteordninger, som man en gang imellem laver for unge eller betrængte landmænd. Så da EF-støtten blev lanceret, ville jeg ikke tro det, før jeg så pengene. Men vi fik pengene mod at slagte alle hundyr. Det var ret store beløb. Samtidig med salgssummen kunne det lette gælden så meget, at vi kunne klare os uden besætning og endda tage lidt lønarbejde ved siden af markbruget" (Midtjylland, 40 tdl.). Han var på dette tidspunkt i slutningen af halvtredserne.

En sønderjysk landmand benyttede sig også af muligheden for at få EF-støtte for at formindske arbejdsbyrden i det daglige arbejde. Han, der er en af de yngste af beretterne (født 1932) fortæller: "Allerede i 1979 satte jeg malkekøerne ud med EF-tilskud. Grunden hertil var, at jeg ved kommunalvalget i marts 1978 blev indvalgt i Ribe byråd og straks fik en formandspost".

Forpagtning af jord

En del af beretterne udvidede deres landbrug enten ved at tilkøbe jord eller forpagte jord, muligvis ved køb af en gård mere. Denne udvidelse var en følge af 1960'ernes jordlovgivning og hele udviklingen, der betød at kun større og mere effektive landbrug kunne klare sig. Men som allerede påpeget er denne gruppe landmænd dog ikke blandt de mest ekspanderende, og de der udvidede gjorde det dog ikke i større målestok end at de holdt sig indenfor de givne rammer. De ryk-

Hjemmeslagtning af en gris til familiens eget brug var ganske almindelig (Sønderjylland).

kede eksempelvis ikke op i en væsentlig større jordgruppe - (fra husmandsbrug til større gård). De fleste beretter kommer fra husmandssteder eller mindre gårde, de starter med en mindre ejendom, men får mulighed for enten at købe en større ejendom, overtage fødegården eller købe mere jord til, evt. forpagte. "Grunden til at jeg købte den ejendom, var vel fordi den lå ret nær mine forældres hus og, at noget jord som min far selv havde, var der udsigt til, at jeg kunne købe ad åre" (Vestjylland). Denne sønderjyske landmand fik ganske rigtigt mulighed for at købe mere jord til, mest p.gr.af en ny jordfordeling, der løbende er blevet foretaget af rationelle grunde.

"Jorden til vor ejendom bestod oprindeligt [af] 2 ha landmuld og resten af marsk og kærjord. I skrivende stund [har vi] 6 ha landmuld, 4,5 ha kærjord [og] 21,8 ha marskjord".

En kvinde, der sammen med sin mand overtog hendes families slægtsgård på 40 tdl. i 1958 efter at have arbejdet som lønmodtagere 11 år forinden, fortæller: "Da vi i 1958 blev selvstændige, vil jeg vel nok synes, at vi var økonomisk velfunderet. Vi havde uden den helt store gæld overtaget en velholdt og veldreven gård, vi var begge forsynet med arbejdsglæde og gå-på-mod, men hvis vi skulle fortsætte bedriften, som den var ved

Den moderne “mælkekusk” suger mælken op i tankbilen.

“Fra 1967, hvor man gik over til at afhente mælken med tankbil, valgte vi at lave en mindre tilbygning. Vi havde ikke tidligere haft malkeurum...Samtidig kom kravet om nedkøling. Hvordan vi ville opnå dette, var frivilligt, så vi startede med en ribbekøler (vand) og gik senere over til køletank” (Sønderjylland).

overtagelsen, stod vi foran store investeringer, så derfor solgte vi kreaturbesætningen. Det var sikkert ikke noget godt tidspunkt at sælge køer [på], og da vi 2 gange måtte skifte vore svinebesætninger ud, blev vi ikke ligefrem rige af det. Men vi havde jo den fordel, at vi begge kunne få arbejde ude i erhvervslivet, og det benyttede vi os af, og det er vel det, der har gjort, at vi har klaret os godt økonomisk...Det er helt klart, at det er vores indtjening udenfor hjemmet, der har gjort det muligt for os at investere i forbedringer..." (Sjælland). Hun fortæller videre om udviklingen: "I midten af 60'erne tog vi beslutning om at sælge køerne. Arbejdsbyrden var for hård for os, når vi var alene om det. Det var ikke nemt at få hjælp, der passede til vor mængde af dyr. Økonomisk holdt kvægholdet ikke sammen, og måske måtte vi se i øjnene, at vi inden længe skulle investere i modernisering af stald. Selvom det var en lettelse at komme af med køerne, var det slet ikke rart, når den ene efter den anden blev trukket ud af stalden. Det foregik jo ikke alt sammen på en dag, men vi havde overvejet! Da vi havde afhændet kvæget, gik min mand i gang med at lave kostalden om til svinehuse, da det var meningen, at vi ville have grisesøer med det formål at sælge smågrise".

En landmand fra Østjylland, der overtog sit barndomshjem på 30 tdl. i 1951, fortæller: "...som årene gik, kom der flere og flere biler, og landevejen som skilte jord og bygninger, blev et større og større problem. Det blev

svært at trække et koppel køer i marken, og tanken om afskaffelse af køerne meldte sig. Det var den gang en selvfølge at enhver gård havde køer. Det havde alle [her], og hvad ville folk tænke, hvis noget sådant ændredes. Imidlertid følte jeg det nødvendigt, men vil ikke skjule, det var svært at tage beslutningen. Så uden egentlig at ville det, blev jeg den første, der afskaffede køerne og har aldrig fortrudt det". Han valgte i stedet at satse på "søer med salg af smågrise og drægtige gylte".

Byggeri og overbelåning

I slutningen af 1970'erne blev der alvor sat gang i staldbyggeriet efter bevilling af lån til unge landmænd. Efter de store sammenlægninger af bedrifterne, der var påbegyndt i 1960'erne, skulle de gårde, der var tilbage, have plads til langt større besætninger, hvilket betød store investeringer i nye produktionsanlæg. Men der skulle ikke gå lang tid, førend landmændene blev hårdt ramt, da rentebyrdens åg blev for tungt. På trods af stadigt stigende udbytter fulgte priserne ikke med op. Kun umiddelbart efter optagelsen i EF skete der en væsentlig indtægtsstigning, da priserne skulle tilpasses de højere EF-priser, men kort efter meldte skuffelserne sig. De hårdest ramte var de unge, nyetablerede landmænd, der havde købt gårdene for dyrt. Den støtte, der blev givet til landmændene i løbet af 1960'erne og 1970'erne, var blevet kapitaliseret, så jordpriserne var blevet skyhøje. De

Jungerne vaskes, hvilket var kvindens arbejde. (Sønderjylland, 1966).

ældre landmænd, der stod for at skulle sælge gården, nød derfor godt af de høje jordpriser.

Om landmændenes situation i 1970'erne fortæller en fynsk landmand, der var vurderingsinspektør i D.L.R. i 21 år: "Jeg får lyst til at kommentere den standende debat om overbelåning med store tab til følge. Overbelåning er ikke noget nyt, for allerede i 70'erne, da vi var kommet i EF, og ejendomspriserne steg, var det ganske tydeligt, at nogle kreditforeninger vurderede for højt for at få større markedsandele og i tillid til, at inflationen fortsatte. Dvs. at de tog noget af det område i belåningen, som

Kostald med fodergang i midten. I løbet af 1960'erne og 1970'erne blev der opført mange nye staldbygninger. Hvis de gamle bygninger var i god stand, kunne man dog nøjes med en nyindretning for at lette arbejdsgangen (Fyn).

D.L.R. skulle have. Det førte til, at vi fik besked på også at hæve vurderingerne, hvad jeg pricipielt var imod. F.eks. skulle vi ved ejendomshandler sætte en ejendom til den aktuelle købspris, selvom denne var urimelig og så høj, at køberen ikke havde en reel mulighed for at forrente den. Disse for høje vurderinger var med til at højne prisniveauet og inflationen til skade for unge landmænd. Som bekendt gik det også galt omkring 1980, da der skete en masse sammenbrud, og mange landbrug gik på tvangsauktion, bl.a. på grund af den høje rente, helt op til 22%. Det kan indtjeningen i landbruget slet ikke bære, og mange led rentedøden, som man sagde”.

Den udvikling, der fandt sted igennem halvfjerdserne, hvor inflationen voksede og ejendomspriserne steg, førte krise med sig og kulminerede med en mængde tvangsauktioner omkring 1980, der særligt ramte de yngre landmænd. Generationen af ældre landmænd var ikke blandt de hårdest ramte, da de havde været selvstændige i mange år og ikke havde foretaget voldsomme investeringer, og blandt beretterne findes ingen, der oplevede krisen på eget skind.

En landmand fra Sønderjylland har disse betragtninger om årsagerne til landbrugets nuværende trængsler: “Roden til det store økonomiske kaos, der har ramt mange hjem de senere år, startede nogle få år efter vores tilslutning til EF. Det er absolut ikke EF, der har skylden, men den rådgivning, der fulgte efter, både fra vore

“Hele familien hjælper med støbning af ajle-beholder” (Midtjylland, 1960).

egne landboorganisationer, banker og kreditinstitutioner. Mange unge landmænd startede, inden de havde prøvet at være ansvarlige driftsledere. Erfaringerne skal gøres, og det er altid billigere at lade andre betale for sine dumheder. Det grønne uddannelsesbevis har været blå i øjnene på mange rådgivere, men det er jo kun et bevis på, at vedkommende har været i praktisk landbrug i tre år”. Han skriver videre om den økonomiske vejledning, de unge har fået: “Denne rådgivning var sikkert gjort i en tyrkertro på, at inflationen ville forsætte i al evighed. Men realiteterne var, at alle omkostningerne hurtigt kom nogle skridt foran landmandens indtjening. Den værste følge af udviklingen er nedlægning af alle veldrevne familiebrug, som virkelig var det bærende ude i landsbysamfundet. Det gælder

ikke mindst lukning af næsten alle følgevirksomheder, der levede af en udbredt landbefolkning”.

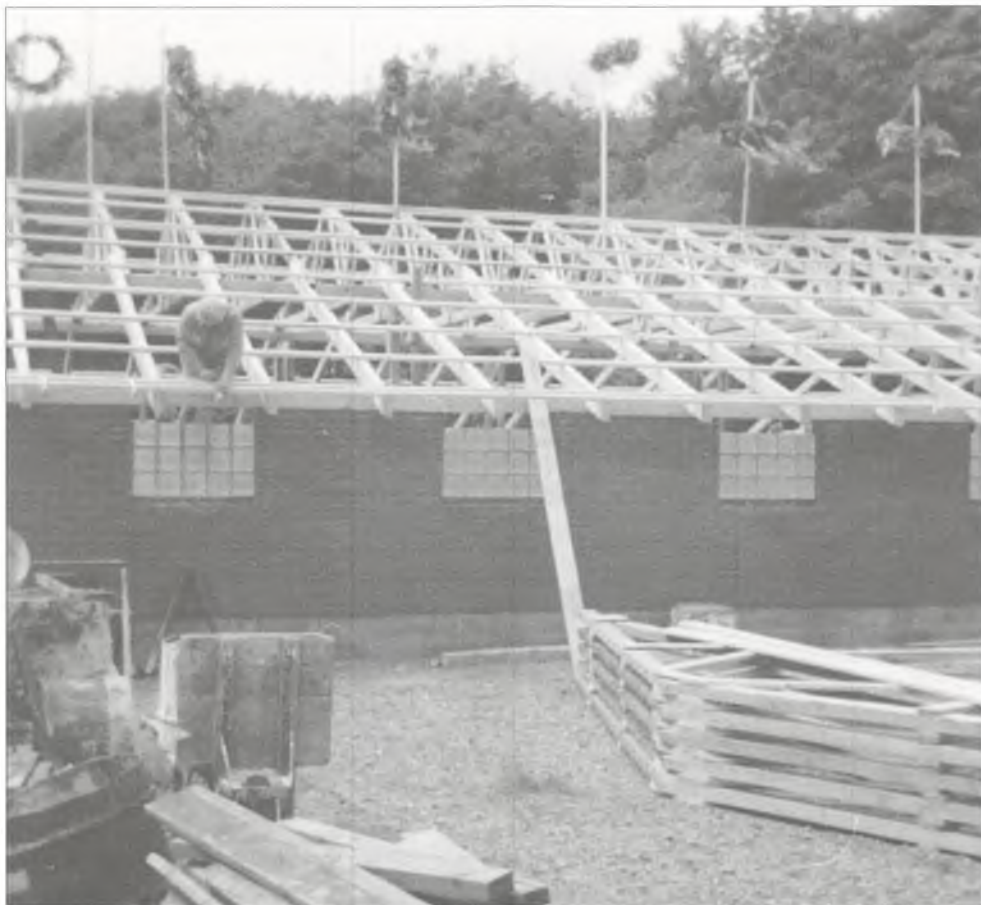
En anden sønderjysk landmand har denne kommentar til udviklingen: “I tresserne var mælkeprisene meget lave, og jeg husker da også, at vi strejkede ved at beholde mælken hjemme et par dage. Der var ganske få, der brød blokaden og kørte deres mælk på mejeriet. Der blev snakket lidt om det, men der blev ingen uro af den grund. Efter indtræden i EF i 1972 steg mælkepriserne ganske betydeligt, men det gjorde foder og andre omkostninger også, og det gav sig igen udslag i ejendomspriserne, så nyetablerede fik ikke den stigning i indtægterne, som man havde ventet. Samtidig begyndte andelsvirksomhederne at føre en prispolitik, som tilgodeså de store produktioner. Det gjaldt stoppenge og det gjaldt mindste kvantum af mælk. Det vil sige, at man hentede kun hveranden dag, hvis der var under et vist antal kilo. Det betød, at man for at bevare en god mælkekvalitet skulle investere i elektriske køleanlæg. Ligeledes indførte man kvantumsrabatter ved indkøb af foderstoffer i store mængder og alt sammen vedtaget af bestyrelser, gode naboer og kollegaer i andelsbevægelsens hellige navn”. Denne forfatter mener, at der har været en god del sammenspisthed, også i andelsbevægelsens rækker, og at det i første række gik ud over den lille gennemsnitslandmand.

En østjysk landmand hæfter sig ved inflationen igennem 1960’erne og

1970’erne og nævner her sin egen gård som eksempel: “...det kan bedst beskrives med ejendomsskylden [på vores gård]. Den steg fra 900.000 til 2 millioner i 1977. Da var der godt nok bygget svinestald i ’67 til 200 fedesvin for 102.000. Der kunne lånes penge, og det gjorde vi så, større og dyrere traktorer med tilhørende dyre redskaber og mekanik fra I.H. forhandleren...”. Han, der er født 1912, skriver videre: “1971 forsvandt køerne. Alderen gjorde, at vi ikke turde gå i gang med de nye udfordringer, vi kunne se, der ville komme trods interessen for kohold. Driften blev lagt om til korn og frø, halm og kartofler til fabrik. Kostalden blev bygget om til fedesvin, så der de næste 10 år blev leveret 1100-1200 svin til slagteriet [om året]”. Men: “At arbejde med grise var ikke nær så spændende som det havde været med heste og køer, men mindre arbejdskrævende”.

Overvejelser omkring sammenlægningerne

I løbet af 1960’erne og 1970’erne begyndte der at ske nogle afgørende ændringer i landbruget. Sammenlægninger på alle niveauer blev hverdagsforeteelser, og det kunne påvirke den enkelte i såvel positiv som negativ retning. Den oprindelige andelstanke, som forfatterne voksede op med, blev trængt i baggrunden ved de store sammenlægninger, og det havde beretterne ofte svært ved at forlige sig med. 1950’erne havde været et tiår præget af optimisme med støt stigende indtægter for landmanden. Men i

Rejsegilde på svinestald, 1970. "Da køerne kom væk i 1970, væltede vi straks den gamle kostald og byggede en tre-sti-rækket stald. Nu fik vi plads til 40 søer og en del ungsvin", (Midtjylland, 52, tdl.).

1960'erne begyndte det at gå op for landmændene, at den positive udvikling også havde nogle negative sider.

En landmand fra Sønderjylland beretter om de tanker, han gjorde sig, da der blev diskuteret sammenlægninger i det lokale mejeri. Han havde en positiv oplevelse af udfaldet. Nogle

ønskede sammenslutning med mejeriet i Esbjerg, andre med Mejeriselskabet Danmark. Efter lange overvejelser besluttede landmanden sig for at tilslutte sig sidstnævnte: "Og hvad oplevede jeg så der? Nogle meget venlige mennesker, der ikke ved møder kom med slet dulgt mistænkeliggørelse af andre mejerifolk; at der næsten

altid var fin overensstemmelse med fedtprocent, at jeg slap for al den valle, som jeg slet ikke kunne udnytte og, at information om virksomheden i hvert fald ikke blev mindre”.

En fynsk fortæller kommenterer ligeledes sammenlæggelserne indenfor mejeriverdenen: “Vi har gennem årene skiftet mejeri flere gange...Der har kun været lidt modstand mod nedlæggelserne. Min holdning til alle nedlæggelserne har været, at det har været mest fordelagtig for os at gå med til det, og det faldende ko-antal har gjort sit til det. I 1983, da vi solgte køerne, var vi den sidste gård med køer af de 8 gårde, der ligger her omkring. Jeg kan godt huske aktioner i forbindelse med lave priser, også hørt om mælk, der blev hældt i kloakken eller ajlekummen. Vi brugte nu mælken til grisene”.

Men det var nu ikke alle, der var lige tilfredse med landbrugsorganisationerne og hele udviklingen. Den enkelte

landmand havde en fornemmelse af, at han mistede følingen med arbejdsgangen og beslutningsprocessen i organisationerne: “Jeg har interesseret mig for vore andelsorganisationer. Med den hurtige udvikling, de har været ude for, kan det ikke undgås, at der er lavet fejl, ej heller har industrien kunnet undgå at lave fejl. Jeg har ikke siden, som gammel bonde, ændret holdning til vore andelsorganisationers virksomhed, men jeg har altid ønsket en fastere hånd, når det drejer sig om vore generelle organisationer, Landboforeningerne og Husmandsforeningens arbejde for at varetage bondens økonomiske interesser. Når andre organisationer stiller magt bag deres krav, så står bondens organisationer med hatten i hånden og beder om almisser...Jeg var i slagteriets ledelse, da vi i sin tid fusionerede første gang. Jeg var i Jysk Andels Foderstofforenings ledelse, da vi startede Dansk Andels Grovvareselskab. Jeg var formand for vor lokale D.L.G.center i 13 år... Jeg var medlem af D.L.G.s repræsentantskab i mange år.

Opførelse af rundbuehal, 1974. Der blev stillet store krav til landmandens alsidige evner, når der skulle opføres nye bygninger. Ofte forestod han selv byggeriet med hjælp fra familien (Sjælland).

Jeg bifalder stadig organisationernes arbejde, men jeg frygter det bureaukrati, der kan følge med” (Midtjylland).

En vestjysk landmand minder om, at nutidens store organisationer og fabrikker har rødder i et andet samfund: “Der er i de senere år sagt og skrevet meget dårligt om andelsbevægelsen, men vi, der nu er blevet ældre, har set og følt, hvad andelsbevægelsen har betydet for dansk landbrug. Hvad ville landbruget have været uden vores effektive forarbejdningsvirksomheder?”.

En sønderjyde fortæller om sit engagement i sammenlægningerne: “..jeg

var med i de store omlægninger i landbrugets forskellige virksomheder og sammenlægninger indenfor grovareomsætningen i selve planlægningen og med til D.L.G.s stiftelse i København i 1969. Dengang gik jeg 100% ind for disse omlægninger, de var nødvendige på dette tidspunkt, hvis vi ville beholde nogen indflydelse på ændringen i handelsstrukturerne. Om der så blev gjort det rigtige, kan altid diskuteres, men de små enheders tid var desværre forbi for altid”. Han opsummerer meget præcist den mest udbredte holdning blandt beretterne - at udviklingen, altså sammenlægningerne, var uundgåelig, fordi det lille brug havde overlevet sig selv.

Fiona-såmaskinen gøres klar til forårsarbejdet, 1969.

Mange af beretterne udskiftede jævnligt redskaber og maskiner for at følge med udviklingen, men nogle få af den ældre generation benyttede de oprindeligt hestetrukne, men naturligvis ombyggede, redskaber, indtil de gik på aftægt i slutningen af 1980'erne.

Intensiv drift?

Kun ganske få af beretterne satsede på en mere intensiv drift, hvilket ofte forudsatte, at gården havde en vis størrelse. En sønderjysk landmand, der udnyttede sine marskområder til græsningsareal for kvæget, redegør for forandringerne og omlægningerne på sin gård (60 tdl.): “Jeg satsede stærkt på at få en kobesætning af høj kvalitet, både hvad kød og mælk angår og af egen avl og tillæg. Vi har aldrig været hurtige til at sætte en ko ud på grund af for lav en ydelse. Nogle af dem, som ikke var så gode med den første kalv, blev ofte nogen af de bedste og de mest holdbare. Vi drev avlsarbejde fra starten, fik kåret hvert år og

udstillede både på lokalskuet, fælleskuet og det jyske ungskuet”. Han satte grisene ud og indrettede stalden til køerne, og i 1970'erne var det tid til modernisering: “I den nye stald, bygget i 1973, blev installeret automatisk udmugning, fast gødning med skraber, plads til 36 malkekøer, 18 i hver side og med fodergang i hver side og staldgang i midten”. Desuden fandtes på gården rørmalkning og malkerum med gårdtank. Konsekvensen af det intensive kvæghold var omlægning af afgrøderne: “Med udvidelsen af besætningen lagde vi næsten hele gården[s jordareal] ud til græs. Vi bjergede meget hø og ensilage, og vi bjergede meget halm hos dem, der driver kvægløst [landbrug]”.

Transportøren fører halmballerne op på loftet, hvorved en stor del af det tidligere slæb er afhjulpet. Alligevel har landmanden ofte haft brug for en hjælpende hånd i det daglige arbejde, og så måtte hustruen træde i karls sted (Sønderjylland).

En Massey Ferguson 135 foran hjemmebygget kornvogn med snegl, 1974. Til tider har landmanden selv måttet udtænke (og fremstille) nye redskaber for at få opfyldt sine behov (Sjælland).

En østjysk landmand, der overtog sin fødegård i 1948 efter i seks år at have drevet den sammen med sin bror, havde særlige grunde til at intensivere driften: "Generelt om besætningen, så var kobesætningen, da [vi] startede, på samme størrelse, som da min bror og jeg startede i 1942, nemlig ca. 35 malkekøer og tilsvarende opdræt. Der var ca. 14 grisesøer, og vi fedede op mod 160-180 fedesvin om året. Endelig var der en mindre flok høns. Udviklingen i besætningens størrelse og sammensætning har været, at kobesætningen varierede noget både op og ned, indtil [min søn] og jeg i fællesskab byggede og udvidede kraftigt i 1977. Grisebesætningen var nogenlunde konstant indtil midt i 60'erne,

hvorefter griseantallet gradvis blev reduceret og til slut helt afviklet. Denne udvikling skyldtes flere ting, men først og fremmest, at jeg ønskede at forenkle og specialisere driften af gården i takt med, at jeg fik mere og mere offentligt og politisk arbejde uddelt. (-) I 1975 fik vor søn...halvpart i gården, og vi foretog en større udvidelse i 1975-76. Der blev bygget en større gyllebeholder på 610 kubikmeter, og stalden blev udvidet med 300 kvadratmeter. 32 nye båse til malkekøer, og bokse med spalter til ca. 40-50 ungdyr, og i nær tilknytning til stalden blev der indrettet 2 køresiloer til ensilage, byggepris ca. 300.000 kr. Der er nu plads til at malke 74 køer og plads til tilsvarende opdræt" (65 tdl.).

I disse år blev der også investeret kraftigt i bygninger. En midtjysk forfatter, født 1921, drev en gård på 52 tdl., som han havde haft siden sit giftermål i 1949, og han fortæller, hvordan han satsede på svineavl: "Ja, vi startede småt med svin, idet der ikke var plads til stor produktion. I selve svinestalden var der seks stier, men forværket var i en slem forfatning. Vi begyndte med at lave tre lidt smalle stier i kostalden, der hvor der var båse til kalve bag køerne. Disse tre stier brugte vi til farestier, og intet er vel bedre til sådant end en varm kostald". Videre fortæller han om udvidelser af svinestalden: "Da jeg interesserede mig for avl, fik vi nu godkendt fremavl...Da køerne kom væk i 1970, væltede vi straks den gamle kostald og byggede en tre-sti-rækket stald. Nu fik vi plads til 40 søer og en del ungsvin. Stalden har fungeret godt siden, og der er god ventilation. Der er kanal med skrabeanlæg under stalden. Vi skubber gødningen ned via lemme og kører med trillebør fra de andre stalde derind, så vi er fri for at komme ud. Der er selvvanding, og vi fodrer manuelt. Vi byggede silo og blandeanlæg i 1973, så vi fodrer med vores eget korn. Vi har brugt svineavlskonsulenten både til byggeri, avl og fodring. Da de en dag først i halvfjerdserne havde kåret vores søer, talte jeg med ham om at holde op som fremavler. Han sagde, så skulle vi begynde med opformering af sopolte. Det ville være nemt for os at starte, da vi havde godkendte landracesøer, så det var bare at få en yorkshire-orne. Vi blev dermed den første opformeringsbesætning i Ribe

amt, og det har vi aldrig fortrudt. Det gav nogle dejlige trivelige grise..." (Sønderjylland, 62 tdl.).

De fleste af beretterne havde dog en alsidig bedrift indtil deres aftægt med såvel grise som malke- eller kødkvæg og planteavl. Men der var også de, der oplevede, at de forbedrede kornpriser gjorde det økonomisk muligt at sætte alle dyrene ud, og derved slippe for den store arbejdsbyrde. En landmand fra Sønderjylland, der drev en gård på 72 tdl., fortæller, at han i løbet af halvfjerdserne trappede ned med svinebesætningen og frem til salg af gården i 1988, kun satsede på planteavl: "I de senere år gik vi over til udelukkende planteavl, og vi klarede arbejdet uden fremmed medhjælp. Det blev en rigtig god tid for os...En overgang havde vi ret ensidig bygdyrkning. Det gik forbavsende godt med rigtig gode udbytter. De senere år dyrkede vi raps, ærter, hvede og byg. I adskillige år dyrkede vi byg til fremavl af sædekorn".

En sønderjysk landmand fortæller om sin bedrift, hvor han beholdt både køer og svin og desuden slagtekvæg. Han overtog sit barndomshjem på 44 tdl. i 1959 efter nogle års forpagtning af gården: "Kobesætningen startede oprindeligt med RDM efter udskiftningen for kalvekastning, da det var den race, jeg havde forelsket mig i i min ungdom. Oprindeligt var der korthornskvæg her på egnen, men de blev lidt efter lidt udkonkurreret af andre racer, sortbroget og senere også rødbrøget. Min besætning var jo en sam-

menkøbt besætning...Efter nogle år begyndte jeg at indkrydse med rødbrøget for at få en bedre kødkvalitet i opdrættet, da der var ret god afsætning for slagtekvæg, ikke mindst fedekalve. Køerne blev for det meste insemineret med sæd fra kvægavlsforeningens tyre... Det var især efter tilslutningen til EF, [at] der blev basis for en større kødproduktion, hvilket så skulle udnyttes særligt til produktion af ungtyre...Da vi i 1976 byggede løsdriftsstad, var det specielt med henblik på produktion af fedekalve-/ungtyre. Der var plads til ca. 35+12 kalvebokse i den ene side..." Han fortæller videre om svineholdet: "Vi startede lidt i det små med den produktion af svin, der var plads til. Det var ca. 3 årssøer og en 30-40 fedesvin ad gangen...vi nåede op på en årsproduktion på ca. 250 fedesvin. Den gamle svinestad blev i 1968 ombygget til søer med farestier og goldsobokse samt en lille sti til en orne. Der var plads til ca. 12 søer ialt + denne orne...I 60'erne og frem til midt i 70'erne var det den største produktionsgren for vort vedkommende..."

En midtjysk landmand fortæller om sin måde at lette arbejdsbyrden: "Men en nedslidt stald, svigtende helbred og stigende omkostninger gjorde, at jeg i vinteren og foråret 1977 solgte min kobesætning til en handelsmand uden EF støtte. [Jeg] ryddede hele stalden for båse og skillerum, brækkede gulvet op med en gummiged og indrettede en sostald med moderne inventar og bundne søer. Der var plads til 30 søer og dertil svarende smågrisestier".

Kendetegnende for beretterne er opfattelsen af, at godt landmandsskab hænger sammen med en naturlig overensstemmelse mellem de forskellige grene af produktionen. De opfattede et "rigtigt" landbrug som en bedrift med både køer, grise og foderafgrøder på markerne. På grund af denne opfattelse, som landmændene er vokset op med og stærkt præget af, og på grund af deres forholdvis høje alder, hoppede de ikke med på den ekstreme intensiviseringsbølge. Det overlod de til den yngre generation af landmænd, der etablerede sig på helt andre vilkår end de selv. Naturligvis var deres landbrugs begrænsede størrelse også af afgørende betydning. De investeringer, der nødvendigvis måtte komme, kom gradvist efterhånden som man havde sparet op. Mange ønskede ikke at optage store lån, men ventede til de havde sparet pengene sammen.

"Den største forandring i arbejdet var nok i 1963, hvor vi fik mejetærsker med tank. I kostalden fik vi fodergangen sænket, en fodervogn til roer og en tørvasker, der kunne læsse roerne direkte i vognen, efter at de var smidt i tørvaskeren med greb, men afgørende arbejdslettelser fandt ikke sted i ko- og svinestald" (Sønderjylland).

En anden landmand, der havde en malkekvægbesætning på 30 stykker, fortæller om sine overvejelser i forbindelse med udviklingen: "... de almindelige landbrugsforhold bevirkede, at det ville blive nødvendigt med en betydelig større produktion i staldene

En ny 12-fods Claas mejetærsker. Der undersøges om den tærsker rent. (Fyn 1979).

med byggeri til følge, hvis vi skulle blive ved med at have en gift medhjælper. Vi valgte at lade produktionen falde og nøjes med en yngre karl til medhjælper”.

Mekaniseringen og den efterfølgende strukturomlægning i løbet af 1960'erne og 1970'erne betød en gennemgribende forandring af den enkelte landmands liv, men også af samfundet betragtet som helhed. Fordelen for landmanden var først og fremmest en mulighed for større effektivitet, og som følge heraf et støt stigende udbytte. De fleste berettere nævner, at gårdens økonomi bedredes for hvert

år. Ligeledes blev en væsentlig del af dagligdagens tunge fysiske arbejde efterhånden afhjulpet.

I denne periode oplever beretterne en spaltning mellem samfundets og landbrugets udvikling og deres eget værdifundament. De mekaniserer, men langsomt og bevarer deres værdier intakt, mens de yngre generationer af landmænd i stigende grad driver deres landbrug i profitmæssigt øjemed. Beretterne giver udtryk for at denne periode alt i alt var præget af optimisme og fremgang, og det er først i bakspejlet, de kunne se, hvilke negative sider, der fulgte med de gennemgri-

bende forandringer, landbruget gennemgik. Nok er denne generation af landmænd bærere af mekaniseringen, men de har ikke været med på den

ekstreme intensivering af driften - specielt påfaldende indenfor husdyravlen - der blev dyrket i 1970'erne og frem til i dag.

Det traditionelle billede fra forårsopvisningen i forsamlingshuset, 1960. Endnu i 1960'erne kunne gymnastikholdene i de små sogne samle de fleste børn og unge, og opvisningerne trak fulde huse.

8. AFTÆGT

Slægtsfølelse og ejendommens fremtid

Når tiden for aftægt nærmede sig, var der et spørgsmål af stor betydning, der optog tankerne: hvad skulle der ske med ejendommen? I denne afgørende situation er der blevet tænkt mange tanker om slægtens historie og fremtid, om hvorvidt kontinuiteten ville bestå eller blive brudt, for der findes vel ikke noget erhverv, hvor det gamle ord, "slægt skal følge slægters spor", giver mere mening.

Der er nok ingen tvivl om, at de fleste forfattere har ønsket, at et af børnene kunne og ville overtage gården. Men kun for ganske få er dette ønske gået i opfyldelse - overvejende for dem, hvis gårde var af en sådan størrelse, at den også i dag kan udgøre en rentabel bedrift. Fra Sønderjylland lyder det fra en af de landmænd, hvis søn overtog gården: "Det var vores ønske, at han [sønnen] blev ved landbruget som ottende generation på gården", og videre skriver han: "I mit daglige virke som landmand går tankerne ofte til-

Billedet viser et statshusmandsbrug på 23 tdl. i Sønderjylland, bygget i 1951, og tilbygning ud mod træerne fra 1955. Denne sidste havde plads til "20 fedesvin, 200 høns, en silo og lidt maskinhus". De fleste gårde er gennem tiderne blevet fotograferet fra luften.

bage til dem, der var før. Ligesom jeg tænker på dem, der kommer efter. I 220 år har denne gård været i slægtens eje. Hvordan vil det gå dem, der kommer efter os?”. Han giver udtryk for, hvilken betydning slægtens samhørighed med stedet har og understreger, at gården udgør den ramme, indenfor hvilken han placerer sig selv og det kommende slægtled. Det hårde slid gennem et langt liv får en højere mening ved følelsen af, at man ikke bare sled for sig selv, men også på vegne af såvel tidligere som kommende slægtled.

Af mange forskellige årsager har størsteparten af beretterne dog ikke haft mulighed for at overdrage gården til et af børnene, og mange af forfatterne udtrykker fuld forståelse for, at børnene ikke ønsker at overtage gården, da udviklingen i landbruget ikke umiddelbart ansporer dem til at følge i forældrenes fodspor. Den brugsstørrelse, som beretterne repræsenterer er ikke økonomisk levedygtig i det moderne landbrugssamfund. Den mest udbredte holdning blandt beretterne er, at børnenes valg af beskæftigelse skulle være deres helt eget: “Jeg ved, at alle vore børn føler kærlighed til deres hjem...Ingen af dem er imidlertid så stærkt tilknyttet landbrugs-erhvervet, at de kunne tænke sig at fortsætte deres tilværelse herude på landet... Vi har aldrig påvirket dem til engang at afløse os ved landbruget. De har fået lov til at bestemme selv, hvilken vej, de ville gå” (Sjælland). Og i lighed med dette synspunkt skriver en fynbo: “Vi havde da ikke noget

imod, at børnene blev ved landbruget, men vi var kommet ind i en ny tid, hvor det nok var lettere at komme i gang med andre ting end at blive selvstændig landmand”. En anden fynsk landmand, der heller ikke har påvirket børnene specielt til at arbejde ved landbruget, understreger det manglende økonomiske incitament for at drive landbrug: “...de [børnene] tjener deres løn betydeligt nemmere, end vi nogen sinde har gjort”.

Børnenes valg af erhverv er for sønnernes vedkommende domineret af håndværksfag og elektriker- eller mekanikerbranchen, mens døtrene ofte har valgt at uddanne sig indenfor sygepleje- eller husholdningsfag. Desuden har en del af børnene fået en længerevarende boglig uddannelse, som forældrene med deres stadig bedre økonomi har kunnet støtte dem i. En kvindelig forfatter fortæller, at deres to børn begge fik højere uddannelser, og konstaterer afslutningsvis: “Vi betalte deres uddannelse” (Midtjylland, 15 tdl.).

Mange forfattere udtrykker stor tilfredshed med, at børnene er kommet godt i vej og i dag har gode jobs, og understreger samtidig, at opdragelsen af børnene, der var præget af idealet om, at de skulle lære at bestille noget, i høj grad har hjulpet dem senere hen i livet. Forfatterne føler, at de har givet børnene nogle gode værdier med hjemmefra.

En forfatter fortæller om de tanker, der lå bag opdragelsen af deres børn,

og som har stærke rødder tilbage til de idealer om børneopdragelse, som beretterne selv er vokset op med: "Det kom helt af sig selv, at børnene [to sønner] begyndte at hjælpe til, så snart de kunne begynde så småt. De ville også gerne, vi havde brug for det, men vi tror også fuldt og fast på, at det er en del af deres opdragelse, og at arbejde er en velsignelse..." (Vestjylland).

Denne landmand er en af de forfattere, hvis børn forblev ved landbruget, og han udtrykker sine følelser omkring børnenes tilknytning til erhvervet: "Jeg havde stærke ønsker [om], at mine drenge skulle være bønder. Det er min opfattelse, at det er [den] sundeste, lykkeligste tilværelse, der er til, og det er noget af det fornemmeste, der eksisterer: det at have noget levende i sin varetægt". Og han fortæller videre: "Vi har ikke været interesseret i, at de fik en længere skolegang, de har ikke selv ønsket det, og det er min opfattelse, at man skal ikke presse noget frem".

Forskellige overgangsformer

De sidste år inden aftægten, blev produktionen indrettet efter kræfter og overskud, men også efter hvorvidt gården forblev i familiens eje. Hvis en søn ville overtage gården, blev generationsskiftet omhyggeligt planlagt for at lette tingene for den unge landmand. Ofte foregik skiftet i flere etaper, først og fremmest for at sønnen havde bedre mulighed for at klare sig økonomisk, hvis han i første omgang

købte halvpart i gården. Samtidig kunne sønnen oplæres til at drive selvstændigt landbrug, mens forældrene ganske givet har befundet sig bedst med en blød overgang, hvor de stadig har kunnet gøre sig nyttige. En kvindelig beretter fra Sjælland skriver: "Nu oplever vi den bedste nedtrapning, som nogen bonde kan ønske sig. Ihvertfald af de bønder med rodnettet godt fast i jorden. Det at sælge 1/3 ad gangen til en søn, der vil fortsætte, er meget ideel".

En anden landmand fortæller også om den gradvise afståelse af gården til en søn: "Jeg syntes, tiden var inde til en rationalisering. Vi blev enige om at omdanne [gården] til et I/S selskab, hvor [min søn] overtog halvdelen af gården, og derefter har vi drevet den i fællesskab...Efter at [min søn] var blevet medejer af bedriften, havde vi en god arbejdsfordeling; han tog sig af markbruget, og jeg tog mig af køerne...Vi drev [gården] i 7 år i fællesskab. Jeg besluttede så, når jeg blev 65 år, ville jeg holde som praktisk og aktiv landmand...Da vi handlede sagde [min søn], at nu kunne jeg virke som konsulent for ham; denne bemærkning var jeg meget glad for. Med andre ord: det blev et glidende generationsskifte" (Lolland, 82 tdl.).

Man kan tale om to forskellige aftægtsformer: 1) den pensionerede landmand bliver boende på gården, men bortforpagter eller sælger jorden efter at dyrene er sat ud, 2) han sælger gården og flytter i et hus i nærheden. I det første tilfælde bevares kontakten i

høj grad til landbruget - fordelene er, at den tidligere arbejdsbyrde ophører, og denne løsning betragtes af de fleste som den ideelle. Den anden mulighed falder naturlig i det øjeblik, sønnen skal overtage gården, og derfor vil bo på stedet med sin familie, eller hvis man sælger til en fremmed. Her vælger det pensionerede par måske at bygge et mindre hus i den nærliggende landsby eller på et stykke af jorden for at bevare kontakten til det tidligere sted og familien. Ofte har den pensionerede landmand mulighed for at hjælpe lidt til hos sønnen, og derved stadig føle sig nyttig. De her opstillede muligheder dækker de variationer, som beretterne repræsenterer.

Den største del af beretterne er i skrivende stund gået på aftægt, mens nogle få befinder sig i en overgangsfase, hvor de er i færd med at trappe produktionen ned. De yngste af beretterne, født efter ca. 1930, er endnu i fuldt vigør, men gør sig allerede nogle tanker om overgangen til pensionisttilværelsen. En af de yngste af beretterne (født 1932), der endnu ikke har lagt op, redegør for de valgmuligheder, han mener, de har, når pensionsalderen nærmer sig: "Vi har flere muligheder at vælge imellem, når vi når pensionsalderen: vi kan blive ved med at dyrke jorden, så længe helbred og kræfter tillader det, vi kan leje jorden ud og blive boende i stuehuset, og endelig kan vi sælge det hele og så flytte i hus". En anden endnu aktiv er en kvindelig beretter fra Fyn født 1929. Her får vi indblik i de overvejelser hun og hendes mand gør

sig om gårdens fremtid i begyndelsen af 1990'erne, og her er specielt kvægets fremtid afgørende. Med de skærpede miljøkrav kan det blive nødvendigt at bygge større ajlebeholdere, men en sådan stor investering vil de nu ikke gøre på nuværende tidspunkt - så hellere sælge kvæget eller måske ligefrem gården, men som hun slutter af med at skrive: "Kan vi få tiden til at gå i et parcelhus?"

Når arbejdsbyrden begyndte at overstige ens kræfter, valgte man som regel i første omgang at skille sig af med dyrene, og den dag, hvor de blev sat ud, var en lettelsens dag, men samtidig blev stalden kold og trist uden dyrene. En beretter fra Sønderjylland, der stadig bor på gården, forpagtede jorden ud i 1988 og solgte sobesætningen. Herom skriver han: "Jeg var lidt beklemmt ved at skulle af med mine dyr. Vi havde så langt tilbage, vi kunne huske, altid skullet stå op og ned i stalden og fodre og gøre rent, inden vi selv fik morgenmad. Nu kunne jeg bare stå op og spise".

Hvis man var klar over, at gården ikke ville forblive i slægtens eje, blev de sidste år inden aftægten præget deraf: "...vi har ikke følt trang til at udvide og modernisere gården, da alt tyder på at den bedriftsstørrelse ikke vil kunne bære sig økonomisk fremover" (Sjælland, 43 tdl.). Der var ingen ide i at investere i nyt, når den alligevel skulle sælges til fremmede. De fleste valgte at sælge jorden til en nabo eller en landmand indenfor overskuelig afstand, der derved kunne

opnå så stort et jordareal, at produktionen var rentabel. En kvindelig beretter konkluderer: "Vores generation er den, hvor den største udvikling er sket, overhovedet, i dansk landbrug. Alt er steget, ingen har før tjent så mange penge som i vores generation, og aldrig er der blevet klaget over så meget som i vores generation".

Overvejelser om aftægten

Tidspunktet for og årsagen til aftægt var påvirket af flere forskellige omstændigheder. I nogle tilfælde blev landmandsgerningen opgivet nærmest fra den ene dag til den anden, men som oftest nedtrappede man over et længere tidsrum. For mange af beretterne var det svigtende helbred den umiddelbare anledning til at lægge op, men miljømæssige og økonomiske faktorer kunne også spille ind, ligesom tidspunktet kunne være bestemt af sønnens ønske om overtagelse af gården.

De fleste valgte at gå på aftægt, når de var et sted mellem 60 og 70 år, og meget ofte har det dårlige helbred fremtvinget den forholdsvis tidlige pensionsalder. En landmand fra Sjælland skriver om baggrunden for salg af ejendommen: "Jeg var blevet 62 år og helbredet var ikke, hvad det havde været". Den ældste beretter, en bornholmsk landmand født 1897, solgte gården som 68-årig i 1965 skriver: "Grunden til at jeg solgte så tidligt var, at min kones helbred ikke var så godt". Det hårde fysiske arbejde har sat sine spor og bliver af mange land-

mænd opfattet som en af de alvorligste personlige omkostninger ved landmandsgerningen. En landmandshustru fra Sønderjylland udtrykker det således: "Mens man var i det, mærkede man ikke i nævneværdig grad til skavankerne, men nu hvor vi er holdt op melder alle sygdommene sig". Og som en yderligere understregning af den fysiske belastning udtrykker hun: "Det var hårdt, og også tit for hårdt".

Miljødebatten, der i løbet af 1980'erne i stadig højere grad påvirkede den enkelte landmands liv, blev for en del af forfatterne den afgørende årsag til, at bedriften blev afhændet. De omdiskuterede problemstillinger vedrørende landbrugets ansvar for forurening af landområderne påvirkede landmændene, såvel direkte i form af påbud om forbedringer og investeringer i landbrugsbedriften i et forsøg på at udbedre og forhindre miljøskader, som indirekte ved de anklager, som landmændene - ikke mindst af denne generation - følte som en tung byrde. Mange landmænd opfattede anklagerne som en voldsom hetz, styret af den stærkt fjendtlige dagspresse. Samtidig følte de angrebene ganske urimelige, idet de blev slået i hartkorn med de store, intensivt drevne landbrug, som de mente i højere grad burde påtage sig ansvaret for miljøproblemerne. "Miljøforkæmperne er hårde ved landbruget og for mig at se ikke retfærdige, idet de ofte generaliserer, mens det kun er ganske få, der ikke følger de givne regler. I den offentlige debat røbes der tit et grundigt ukendskab til

landbrugets problemer. Jeg skal afholde mig fra at give gode råd om fremtiden, men jeg kan ikke se det fornuftige i at gøre vilkårene så svære, at der måske kun bliver 20.-30.000 landbrug tilbage i landet. De tidligere landmænd må så finde anden beskæftigelse eller stille op i arbejdsløshedskøen. Jeg håber, der stadig bliver brug for dansk landbrug” (Fyn).

At der også findes det hårdnakkede standpunkt om landbrugets ufejlbarlighed, er en forfatter fra Midtjylland eksempel på. Han har denne bitre kommentar: “Udviklingen i landbruget er ikke så stor eller større, end den er i industrien, men landbrugets udvikling følges meget [mere] kritisk og intensivt af medieverdenen, end man følger industriens udvikling. Landbrugets forsvarsløse samfund kan man roligt bruge som sydebuk og anvende alle mulige beskyldninger, såsom uanstændig omgang med dyr og giftige fødevarer. Vi tilfører kunstgødning, som man forsøger at indbilde mennesker er farlige for naturen; vi leverer penicillingrise, svinekød er sundhedsfarligt, mælken er dårlig på grund af usundt foder, fjerkræ smager af intet, osv. Man kalder os miljøsvin, beskylder os for at forgifte jorden. Ingen tager til genmæle mod denne hetz, hvorfor? Fordi alle disse beskyldninger kommer fra mennesker, der har læst og studeret, og derfor kan formulere sig langt bedre end bonden, og derfor tier han... Af politiske årsager tier landbrugets organisationer. Da jeg kender nutidsbondens dygtighed og enorme indsats,

vil jeg slå fast: Bondens produktion af fødevarer har aldrig været så ren og god som nu. Markerne har aldrig været så sunde og yderige som nu; jorden og muldens struktur bliver bedre og bedre. Jeg beundrer de unge og dygtige landmænd for den kæmpeindsats, de gør for at få det hele til at løbe rundt. De burde skånes for den mistænkeliggørelse, de er udsat for” (Midtjylland).

Desuden følte mange landmænd sig dybt ramt på et personligt plan, idet deres identitet som landmænd fik sig et ordentligt skud for boven. De naturværdier, som landmændene i generationer har haft i deres varetægt, blev efterhånden frataget dem, samtidig med at deres forvaltning af dem blev stærkt mistænkeliggjort. Landmændene blev anklaget for skødesløshed og grov udnyttelse af naturens ressourcer i profitmæssigt øjemed.

De krav, som blev stillet fra lovgivningsmagts side, grundet miljøproblemerne (gylletanken er vel det bedste eksempel herpå), betød store investeringer i løbet af kort tid, og trods støttebeløb var det de færreste landmænd af denne generation, der følte sig animeret til at foretage investeringerne og i stedet valgte at trække sig tilbage fra landbrugserhvervet.

Den direkte anledning til at lægge op kunne også være et godt tilbud fra naboen om at købe jorden, eller det kunne være EF-støtte til at afhænde dyrene. En landmand fra Sjælland fortæller, hvordan han indrettede sin

bedrift de sidste år inden aftægten: "...[vi fik] et vældigt skub fremad i de første år efter vores indtræden i EF. Da vi solgte køerne i 1977, viste det sig, at vi foretog en klog økonomisk disposition, der kom os til gavn i de følgende år. På dette tidspunkt vidste vi, at ingen af vores børn ville overtage gården efter os. Og dette indrettede vi os efter. Vi stoppede med udvidelse af produktionen. Vi sagde nej til køb af mere jord, som vi havde fået tilbudt af en nabo. Vi frasagde os nogle mindre forpagtninger (10 tdl.), som vi havde haft i nogle år".

Den tredje alder - nye muligheder?

Den første tid efter afhændelsen af gården blev af nogle oplevet som en stor omvæltning og kunne være hård: "Det første år efter jeg havde solgt gården, var det svært for os begge. Men nu fik jeg tid til at pleje mine interesser med at være håndværker, og jeg fik hurtigt travlt" (Sjælland).

Men omstigningen til pensionisttilværelsen kunne også forløbe aldeles smertefrit: "Der var overhovedet in-

Selv om man er gået på aftægt, er det alligevel rart at kunne gøre sig lidt nyttig. Her hjælper en pensioneret landmand sin søn med at presse halm i den travle høsttid (Fyn).

gen vanskeligheder ved at holde op som aktiv landmand, og jeg har ikke savnet landmandsarbejdet een eneste dag” (Sønderjylland). En fynsk landmand, der solgte gården til sin søn, og med sin kone byggede et nyt hus tæt ved, skriver: “Vi blev i de vante omgivelser, havde ingen problemer med at flytte eller falde til i det nye hjem. Jeg har hele tiden kunnet følge med i bedriften og har også kunnet give en hjælpende hånd, mest med at køre traktor”.

Ved afhændelsen af gården sad mange af beretterne gældfrit, hvilket har betydet, at indtægten ved salg af gården har gjort dem i stand til at opføre eller købe hus til sig selv og samtidig have lidt tilovers til at nyde den tredje alder. Der er ingen tvivl om, at det har været en stor tilfredsstillelse for landmændene, at de til syvende og sidst havde indløst al gæld og kunne sælge med fortjeneste. Det var en god afslutning på et langt liv som landmand, når man kunne se, at landbruget i sidste ende havde kunnet bære sig økonomisk set. En landmand fra Bornholm skriver, at gården solgtes til det unge par, der ejede nabogården: “...og da var der ikke en øres gæld på gården”, og derefter købte han og hustruen et hus i den nærliggende by.

En sønderjyde fortæller om de økonomiske forhold efter aftægten: “...1984 fyldte jeg 60 år og bortforpagtede jorden til en nabo...[Derefter] kunne jeg gå på efterløn. I 1988 udtrykte vor forpagter ønske om at købe vor jord, og vi nåede også til enighed om prisen uden større

vanskelighed. Vi blev boende på ejendommen, og jeg må sige ligesom min far i sin tid, at vi aldrig har haft så mange penge til rådighed, som nu da vi er holdt op med at arbejde”.

For de fleste har årene, efter at gården er blevet afhændet, betydet nye muligheder og fritid i et hidtil ukendt omfang. Der blev nu tid og råd til at tage på ferie, og mange har på deres ældre dage været på store udenlandsrejser: “Jeg havde planlagt, at når vi ikke mere var bundne af dyrene, så skulle vi ud at rejse for også at se noget udenfor sognet. For at få mest muligt ud af rejselivet begyndte jeg at lære engelsk i aftenskole, da jeg var 55 år. (-) Vor første rejse var til Bornholm i 1985. I 1987 var vi i Kina, i 1989 i Ægypten, i 1990 på Tenerife, og senere på året var vi på en Bali-Australientur” (Sønderjylland). Samtidig gav den megen fritid mulighed for opdyrke gamle eller nye interesser, f.eks. lokal- og slægts-historisk arbejde. Landmændene har altid været vant til at have fuldt op at gøre, og det fortsætter også ind i alderdommen, selvom helbredet nok kan sætte begrænsninger, men at sætte sig med hænderne i skødet ville være utænkeligt.

Det faglige engagement

Igennem hele deres liv har beretterne deltaget i organisatorisk og fagligt arbejde. Øjensynligt var det en side af landmandstilværelsen, der blev prioriteret højt af mange landmænd. Det gav arbejdet en ekstra dimension. Det var slet ikke ualmindeligt at være

medlem af mange forskellige foreninger, ligesom der var bestyrelsesposter og tillidshverv. Dette gjaldt såvel indenfor det rent landbrugsfaglige arbejde, som idræts-, ungdoms- og skytteforeninger. Derudover har mange berettere siddet i meningsrådet, skolekommissionen og været medlem af et politisk parti. Ligesom forældrene ofte var udadvendte, blev forfatterne det også selv.

Beretterne er vokset op med et veludbygget nærmiljø med alle dagligdags fornødenheder og behov indenfor rækkevidde. Dette skal ses i modsætning til i dag, hvor alle funktioner og forbindelser findes langt væk fra bopælen. Man følte tilknytning til det sted, hvor man boede, og der var en bestyrelsespost til enhver, der ønskede det.

“Udadvendte aktiviteter...har jeg faktisk altid haft alt for meget [af], og det er måske nok gået lidt ud over familien derhjemme og ikke mindst børnene, da de var små samt naturligvis også min kone, der tit var ene hjemme om aftenen. På en måde brændte jeg mit lys i begge ender disse år, men lyst og interesse i de samfundsmæssige forhold drev mig, både de mere faglige og de almene samfundsforhold optog mig stærkt i disse år” (Sønderjylland). Det er meget tydeligt, at de fleste berettere har levet et meget udadvendt aktivt liv, men at det kunne have omkostninger på hjemmefronten, er de også opmærksomme på. Oftest var det interessen, der var drivkraften, derimod sjældent egentlige ambitioner.

En kvindelig forfatter fra Midtjylland fortæller om sin mands aktiviteter: “[Min mand] var meget udadvendt, gik til møder og generalforsamlinger og tog gerne del i diskussioner. Det medførte, at han hurtig kom i en hel del bestyrelser. Han var trods skolegang i “den stråttækte” med een lærer og to klasser meget god til at regne og skrive. Foruden at være i mange bestyrelser fik han også snart forskellige tillidshverv... Med tiden blev [han] mere kontormand end husmand...Alle de jobs gavnede økonomien”. Trods den store arbejdsindsats kunne det dog også bringe det positive med sig, at det gav lidt ekstra økonomisk, hvilket var til stor hjælp på en ejendom af denne størrelse (20 tdl.). Også den lille, men dygtige husmand havde mulighed for at hævde sig, hvis han havde orden på tingene hjemme. For enhver i landbrugssamfundet - såvel gårdmand som husmand - var der plads til og behov for engagementet.

Men som bemærket af mange berettere antog det faglige arbejde med tiden en lidt anden karakter. Det enkelte individ kunne let føle sig overflødiggjort, overhørt og tilsidesat. En beretter tilkendegiver dog, at han altid har følt det lidt nytteløst: “Jeg har aldrig været stærkt engageret i organisationsarbejde; dog har jeg ikke afslået en enkel betyrelsespost i husmandsforeningen. Jeg har altid følt, at min indsats har været for ringe. Der er så mange sager, der skal gå, som de plejer, og resten har en dygtig direktør og formand vedtaget på forhånd. Ingen initiativer fra den enkelte,

og skulle der komme et forslag, blev det dysset ned” (Sønderjylland).

Værdier og idealer i landbefolkningen

Hvis man var født på landet, var man stærkt præget af de normer og værdier, som traditionelt kendetegnede landbefolkningen. I de første år efter det unge pars etablering var der enighed om at udvise sparsommelighed, være solidarisk med hinanden og hjælpe hinanden med arbejdsopgaverne. Dog var arbejdsfordelingen sådan, at konens arbejdskraft var nødvendig ved de udendørs opgaver, men til gengæld kunne hun sjældent forvente hjælp fra manden i det huslige arbejde.

En sønderjysk landmand fortæller om deres situation: “Vi er ikke gået på af-tægt endnu. Vi bor stadig på gården og har gradvist lagt bedriften om og driver nu det, vi kalder gammelmandslandbrug. Vi har lejet en del af jorden ud med mælkekvote, har kun få malkekøer tilbage og ganske få ammekøer. Så har vi en del stude og fårene, så det er jo herligt at drive landbrug på afslappet måde. Særlig i forhold til den tid, vi var aktive. Da stilledes der større krav til os, end vores arbejdsevne formåede - bare for at overleve. Men ved sammenhold i vor familie..., en lang arbejdsdag giver et lille forbrug, og så er det ligesom, at så skal det gå i det lange løb”. Han skriver videre: “Jeg er meget skuffet over den

Vejret arter sig kun sjældent, som landmanden kunne ønske sig. Her høstes raps med tunge skyer hængende over hovedet i den kolde september måned 1986.

udvikling, der foregår i landbruget; den har stået på i mange år, og det har det jo ligesom snebolden:...det går stærkere og stærkere. Jeg er glad for, at jeg har støttet protestbevægelserne, men er bedrøvet over den dom, landbrugsorganisationerne og de politiske partier, som har villet gå landbrugets ærinde, har givet os”.

I 1924 i et foredrag i “Nationaløkonomisk Forening”³⁷ udtrykte det radikale Folketingsmedlem og formand for Jordlovsudvalget, Niels Frederiksen sig således: “...jeg tror, at man uden at overdrive kan sige, at på mange Omraader er dansk Landbrug Nationens Sundhedskilde. Det er det dels, fordi dette Erhvervs Vilkaar er af en egen Art, og dels, fordi det fremtvinger menneskelige Egenskaber, som jeg synes, at vor Nation ikke kan undvære...Det er måske lidt ubeskedent at sige det - jeg hævder det alligevel - det ligger i, at Landbrugeren må lære Nøjsomhed, må lære at indrette sig på en noget anden Maade end andre Erhvervsudøvere, fordi Landbruget er af en sådan Beskaffenhed, at det kalder, synes det mig, på nogle af de bedste Egenskaber i Mennesker”. Han mener, at livet som landmand har et særligt indhold: “...derude i Landbruget både maa, skal og kan [man] finde Tilfredsstillelse ved de mere primitive Livsglæder. Det er for mig en Værdi, dette, at man derude har Livsglæderne liggende i sin Gerning, maaske mere end i nogen anden Virksomhed; det er ikke at foragte. Er man Landbruger med Liv og Sjæl,

har Sans og Interesse for den Gerning derude, så ligger der Glæder gemt i den Gerning, som er primitive, men som er sunde og gode. For Folkets Sundhed tror jeg, det betyder en Del”.

De tanker, som Niels Frederiksen giver udtryk for, rammer meget præcist beretternes opfattelse af essensen i landmandsgerningen og gør værdien af det gode slid forståelig. Men denne holdning har nok ikke været delt af eller forståelig for alle - slet ikke i et samfund, hvor landbefolkningens andel af den samlede befolkning var faldende, og hvor landbefolkningen (gårdejerne) mistede betydning og status på grund af bybefolkningens og bykulturens tiltagende indflydelse. Men selv om byboerne kunne udtrykke foragt for landbefolkningen, har det nok alligevel ligget dybt i mange menneskers bevidsthed (og gør det vel forsåvidt stadigvæk), at livet på landet er helt specielt: forestillingen om, at bonden har indgået en særlig pagt med naturen. Byen kom i stadig højere grad til at virke toneangivende i kulturel og social henseende, og derfor fik bonden ry for at være en knold, der var reaktionær og fjendsk overfor alt fremmed, ikke mindst al den utugt og nedrigthed, byen repræsenterede. At Danmark indtil ca. 1930 var et udpræget landbrugsland, og havde været det lige siden tidernes begyndelse må dog have en vis gennemslagskraft, og disse spor slettes ikke på nogle få generationer. I dag får landbruget skyld for lemfældig om-

gang med de naturrigdomme, det er blevet betroet, men tidligere var der en nærmest mytisk, sakral stemning omkring landmandsgerningen, en opfattelse der nok kan tilskrives romantikkens åndsfædre.

Der har længe eksisteret denne dobbelthed: på den ene side foragt for bondestanden og på den anden side en skjult agtelse, der måske i virkeligheden bunder i misundelse og uvidenhed. Men også nysgerrighed præger den udenforstående, for hvad er det, der er så specielt ved at have sine rød-

der på landet? Og hvilke kræfter driver landmanden til at slide sig op, når indtægterne er så ubetydelige?

Det værdigrundlag, som beretterne har baseret deres liv og hele grundholdning på, er forsvundet indenfor de seneste 20-30 år. Beretterne mener ikke, landmanden af i dag har særlig mange af de gamle værdier i behold, måske nærmest kun, at det for mange landmænd vel stadig er det mest værdifulde ved landmandsgerningen, at mærke samhørigheden med naturen omkring sig.

Høsten kan også byde på hyggestunder. Her nyder tre generationer eftermiddagskaffen liggende i halmen. (Fyn, 1980).

Den tabte prestige

En kvindelig beretter fra Sjælland har følgende konkluderende bemærkninger: "Når man taler om "de gode, gamle dage", så er det nok sådan, at de mange gange var mere gamle end gode...det er helt urimeligt, at landbruget i disse år skal være skydeskive for alverdens ting. Det tapper fuldstændig lysten for den gruppe, som gerne vil drive landbrug...Økonomisk er det også en forfærdelig byrde for landmændene. Alt mens arbejdsbyrden øges, presses priserne på produkterne ned. Det er ikke underligt, at man faktisk sporer en vis afmagt i landbruget...[Jeg har] desværre fulgt nedgangen for landmændene - og deres koner - men allerværst nedvurderingen af det store arbejde, som i de allerfleste tilfælde er blevet gjort for "at holde skindet på næsen". Gruppen af landmænd nyder ikke længere den agtelse, der tidligere var en selvfølge. Andre mere talrige grupper i samfundet markerer sig langt stærkere end landbefolkningen.

Og en fynsk beretter tilslutter sig samme synspunkt: "Vi er for få i landbruget til at præge de politiske beslutninger, og det mærkes. En gennemsnitslandmand har svært ved at klare sig, mens et gennemsnitsmenneske på andre poster i samfundet er bedre sikret". Tidligere besad gårdmændene den afgørende magtposition i landsognene, og vejede tungest i sognerådet, mejeribestyrelsen og skolekommissionen. Efterhånden som disse institutioner ikke længere spiller en

rolle i lokalsamfundet, og kun et fåtal af de mennesker, der bor på landet, har et egentligt tilhørsforhold til landbruget, har landbefolkningen mistet deres tidligere nøgleposition i samfundet. De oplever, at det øvrige samfund distancerer sig mere og mere fra dem. Samtidig får de at vide, at deres rolle er udspillet og, at der ikke længere er brug for landmændene. For mange landmænd af denne generation, der kan huske, hvordan tingene var tidligere, synes udviklingen at gå i en retning, hvor brug af den mindre eller endda middelstore størrelse bliver overflødiggjort. "Adskillige landbrug er nedlagt, bl.a. vore to nærmeste nabogårde, hvor kun bygninger er tilbage. Sognets to største gårde er købt ind til andre landbrug, skønt de burde kunne overleve som selvstændige landbrug. Vi havde mange husmandsbrug i sognet, hvor stræbsomme og nøjsomme mennesker har levet et godt familieliv, men disse små landbrug kan slet ikke give et eksistensgrundlag mere" (Fyn).

Lederne af landbrugets organisationer tilskrives af beretterne en stor del af skylden for udviklingens gang. Følelsen af indflydelse og engagementet i nærdemokratiet er forsvundet. Den enkelte landmand føler ikke, at hans stemme bliver hørt og som det værste, at lederne slet ikke er interesseret i at høre medlemmernes holdning. "En anden udvikling, som jeg ikke synes om er, at vores egne virksomheder, slagterier og mejerier er blevet så store, at afstanden til den

enkelte landmand er kolossal. For 30 år siden, når vi kom til generalforsamling i vores mejeri, ja så lyttede mejeribestyrer og bestyrelse efter, hvad der rørte sig i leverandørkredsen, og en generalforsamling kunne godt være med til at justere kursen. I dag kører direktion og bestyrelse deres eget løb, stort set uden at spørge [om] for eksempel...investeringer i udlandet..." (Fyn).

En landmand fra Sønderjylland giver udtryk for følgende synspunkter: "Vi ser da også eksempler på, at styringen foregår fra toppen. Jeg mener, at som man fra organisatorisk og erhvervspolitisk side har styret udviklingen, har det ganske givet været til de store produktionsenheders fordel. Man har bevidst styret EF-støtten således, at hvis ikke udvidelser og nybyggeri havde en vis størrelse, kunne der ikke gives tilskud. Hvis man udelukkende ser på landbruget som en industri og blæser på andelstanken, så har det været en fordel".

I forlængelse af dette fortæller en vestjysk landmand: "Også andelsbevægelsen begyndte efter min mening at svigte de gamle idealer. Jeg husker den dag, vor lokale foderstofforretning kom ind i det landsdækkende D.L.G. Jeg havde ærinde derop, og en mand fra det store selskab var der for at byde velkommen. Jeg fortalte ham, at det ikke var med min stemme, han sad der, idet jeg mente, at de nu favoriserede de store brug. Han svarede, at jeg ville få samme behandling som alle andre. Jeg oplyste ham om, at det

var jeg ikke i tvivl om, men jeg skulle bare betale mere for den. Jeg havde ingen mulighed for at tage f.eks. 5 tons kraftfoder hjem ad gangen og derved opnå en stor kvantumsrabat. Jeg sagde, at jeg syntes vi var ved at vende tilbage til dengang andelsbevægelsen startede: at de små var nødt til at købe samlet hjem for at få varerne til samme pris som de store". Videre skriver han om den forsvundne andelsånd: "Det at komme til generalforsamling i de store selskaber er ikke mere noget besluttende, men nærmest oplysningsmøde. Før skulle f.eks. en mejeribestyrer og bestyrelse spørge på en generalforsamling, om der kunne købes en ny maskine, eller en udvidelse kunne foretages, og ikke før det var godkendt, kunne de foretage sig noget. I dag kan man få oplysning om, hvad der er foretaget, eller hvad man agter at gøre i fremtiden. Sådan ser det ihvertfald ud for mig"

Flere af beretterne gør sig nogle overvejelser om udviklingslinierne i landbruget, og der er ofte meget kritiske bemærkninger imellem. En mand fra Sønderjylland skriver: "Vi har nok lyttet for meget til vore ledere indenfor vore organisationer, der talte om produktionsfremgang og storlandbrug for at få et godt økonomisk udbytte, hvilket aldrig er bevist. Hvad de mange gældstungede bønder heller ikke vidner om. Vi amputerede de små brug ved at tage jorden fra dem...Bygningerne blev solgt fra til en pris, så man har jorden på favorable vilkår. Det var just ikke det, man havde tænkt sig, da man i sin tid oprettede de små

brug. Det var for at skabe nogle gode hjem for folk, der gerne ville bo og arbejde i pagt med naturen” (Sønderjylland).

Omkostningerne ved det hårde arbejde

Det hårde fysiske arbejde og kampen for at holde økonomisk sammen på en mindre bedrift førte på længere sigt omkostninger med sig: “Ja, børnene er blevet store, og tiden er gået. Når vi nu ser tilbage, fik vi alt for lidt ud af den rigdom, det var at få 4 børn i vores varetægt. Arbejdet lagde i den grad beslag på vor tid, hvis vi skulle drive ejendommen på en økonomisk forsvarlig måde og klare enhver sit” (Sønderjylland).

Som det turde være fremgået af ovenstående, var der altid fuldt op at gøre på en landbrugsejendom. Der var pligter at stå op til hver eneste dag - pligter der umuligt kunne forømmes. Men trods den konstante arbejdsmængde oplevede landmændene ikke arbejdet som en decideret byrde. Fra Vestjylland lyder det: “Det kan måske, i det meste af det jeg har skrevet, se ud som om det hele drejede sig om arbejde, og kun det, men det er langt fra tilfældet. Godt nok var der arbejde alle ugens syv dage, og ikke noget der hed ferie, men vi havde til gengæld mange andre friheder. Vi var “vores egen herre” og kunne køre en tur, når det passede os, måske en eftermiddagstur til stranden, både sommer og vinter, eller en aftentur ud for at se, hvordan det stod til med av-

len på andre egne. Vi havde tid til at modtage feriegæster, og selv om vi havde arbejde, der skulle passes, så var der også tid til at nyde samværet med dem”. I forlængelse af dette udsagn understreger en landmand, at en stor arbejdsbyrde ikke behøvede at betyde stress: “Når jeg ser tilbage på de mange års arbejdsliv, kan jeg godt se, at vi har haft meget travlt, og at der var ting, vi måske burde have taget os mere tid til. Alligevel tror jeg, vi ville gøre det om igen, hvis vi havde muligheden. Selv om vi havde travlt, har vi aldrig følt os fortravlede”.

En landmand fra Vestjylland skriver, at i hans hjem havde forældrene altid tid til åndelig sysler: “Det var som om arbejdspresset var et andet dengang. Arbejdsdagen var godt nok længere, men det var som om der var mere plads til disse livsværdier. For at bruge min fars ord: “Man skal have tid til at høre, hvad fuglene synger”.

Holdninger til udviklingen

En stor del af beretterne har et noget tvetydigt forhold til udviklingen i landbruget. På positivsiden anser de formindskelsen af det hårde fysiske arbejde i det moderne landbrug som den største gevinst, men af negative sider lægger de først og fremmest vægten på det tabte nærmiljø, hyggen og fællesskabet med naboer og familie, samt landsbymiljøets forsvinden. Desuden opfatter beretterne sammenlægninger og nedlæggelser indenfor landbruget som en trist udvikling. En beretter fra Sønderjylland har dis-

se kommentarer til udviklingen: "...det var ærligt talt skønnest, da vi begyndte for 40 år siden; drøfte over skellet til naboer vores daglige gøremål, de små fremskridt, der skete her og der. Men så gik det stærkt, det hele blev motoriseret, mere skulle der til for at eksistere..." Men det var dog ikke romantik det hele, og han udtrykker et lille forbehold overfor fortidens hårde vilkår: "[Jeg] ønsker dog alligevel nødig tilbage til det knokleri, der var i landbruget, da vi begyndte." Men som en væsentlig del af værdikomplekset for denne generation var det ildeset at beklage sig.

Beretterne misunder ihvertfald ikke den ny tids landmand, som der stilles langt større krav til. Han er nok blevet lettet for meget hårdt fysisk arbejde, men til gengæld har han fået nye arbejdsopgaver, som forudsætter alsidige evner og kan forårsage stress. En forfatter fra Sjælland skriver: "I min tid har vi haft meget legemlig arbejde, det har maskinerne overtaget, men til gengæld, og det er værre, skal landmænd bruge hovedet - flerdobbelt". En beretter fra Sønderjylland antyder de menneskelige omkostninger, der kan følge i kølvandet på effektiviseringen og de umenneskelige krav: "...der er det uhyggelige spøgelse, der lurser; den, der kommer til at gå ensom i en stor stald, kan køre ned på det psykisk".

En samlet vurdering af forløbet udtrykkes af en landmand fra Vestjylland: "Det er lang tid, men når man tænker tilbage, så er de gået hurtigt,

og det kan være helt overvældende og næsten med lidt bekymring at tænke på så hurtigt, udviklingen er gået i disse år. Vi ville nok ikke tilbage til de forhold, vi startede under, alle de arbejdslettende ting, vi har oplevet, har vi hilst med glæde, men jeg tænker mere på de kulturelle ting, der er forsvundet sammen med, at alt er blevet større og mere effektivt. Hvor var det f.eks. hyggeligt med generalforsamlingerne i de forskellige foreninger og virksomheder, hvor vi var relativt få til at bestemme tingene. Økonomien har fået en alt [for] dominerende magt, men ikke alt kan gøres op i penge".

En fynsk landmand udtrykker i lighed hermed: "Min holdning til udviklingen i landbruget er, at det er en helt anden tid, end da vi startede i 1947. Vi tænker på, hvilken forandring, der er sket i det sogn, vi hører til med bl.a. affolkning af gårdene; de mange gårde, der er nedlagt. På flere af dem går mand og kone alene. Nogle på vores alder har lejet jorden ud, som vi. Men om det har været til lykke for landbruget er svært at sige. Jeg tror det nu ikke".

Styringen af landbrugspolitikken fra EFs side opfattes som uforståelig. Den tidligere nærhed i beslutningsprocesserne er forsvundet. "Når jeg i dag standser op og ser for mig den voldsomme udvikling mod store enstrengede enheder med storproduktion og sugerør i fællesmarkedets landbrugskasse, der har muliggjort en overdreven investering i indkøb af

maskiner og den motoriserede flodbølge begunstiget af skattelovgivningen, så er det for mig ikke afgjort bare fremskridt. Jeg ser, [at] det pænt arronderede landbrug er forsvundet, dets jord er revet ud af sammenhængen med de bygninger, hvis opgave det var gennem husdyrene at omsætte jordens avl til føde - gavn og glæde, når det gik godt, med vemod når sygdom og utrivelighed var til huse". Forfatteren ser en parallel mellem nutidens krise i landbruget og tredvernes krise: "Samfundets holdning til landbruget er meget forandret, men hvem, der som jeg klart husker tredvernes kriseår, vil nok give mig ret i, at stemningen idag, trods al snak om landbrugsdræbende miljøkrav, ikke er nær så harsk, som det, der blev sagt i 30'erne" (Midtjylland).

Beretterne er repræsentanter for husmandsbruget og det mindre brug, og som sådan har de i de senere år oplevet, at alle lovtiltag og bestemmelser har favoriseret det store effektive brug, men til gengæld er mange værdier derved gået tabt. De fornemmer nok ofte, at den måde, hvorpå de selv har drevet landbrug, ikke har nogen fremtid for sig, og føler sig desillusionerede. Man kan spørge sig om, hvad der vil ske, når de ældre ejere af nuværende husmandsejendomme sælger eller dør? Meget tyder på, at det traditionelle danske husmandsbrug da vil være en saga blot.

Som et gennemgående træk kan man mærke en grundlæggende optimistisk livsopfattelse strømme ud af beret-

ningerne. De har en meget høj grad af selvværd og selvbevidsthed, hvilket vel bunder i den rygvind, de har oplevet gennem det meste af deres voksenalv. "Vi troede med tilslutningen til EF i 1972, at fremtiden nu var sikret for dansk landbrug, men man må næsten sige tværtimod. Vi blev opdraget med den tro, at dansk landbrug var noget enestående i verden og aldrig ville kunne overgås af andre, og der har nok i Danmark rådet en fast tro på egen overlegenhed, også i den øvrige befolkning..." (Sønderjylland).

Beretterne er af den generation, der har gjort hele udviklingen med, men de har været for gamle til at hoppe med på den voldsomme investeringsbølge i 1970'erne. Det hører den yngre generation til. De oplever udviklingen som uafvendelig. De har svært ved at forlige sig med den nye mentalitet i det moderne fabrikslignende landbrug. Og særligt falder de over, at de gamle værdier og den tidligere herskende moral forsvinder, og oplever, at det moralgrundlag, som de har bygget deres livsgerning på langsomt er ved at forsvinde.

Beretterne føler sig ikke medansvarlige for sammenlægningerne og den effektivitetsudvikling, landbruget har gennemgået. Hele udviklingen strider imod deres ideer om godt landmandskab. En fynsk landmand skriver sammenfattende om udviklingen igennem de seneste tyve år: "Der skete en mængde sammenlægninger på næsten alle områder, og i mange tilfælde har det været rigtigt og nød-

vendigt, men aktiviteterne ude i landsbyerne er forsvundet med hensyn til andelsvirksomheder og lignende. Den enkelte landmand føler sig så lille i forhold til de kæmpevirksomheder, han måske er medlem af, der er langt op til toppen, og der er kommet reaktioner.(-) Udviklingen indenfor landbruget i min tid er gået bogstaveligt talt fra leen og plejlen til de store mejetærskere, fra landsbysamfundene, hvori praktisk talt alle arbejdede i eller for landbruget, til de sovebyer, de nu er. Her i byen har vi endnu en købmand, men ikke en eneste håndværker, der arbejder lokalt, ikke en eneste medhjælper på gårdene, kun et par skoledrenge, der hjælper til i fritiden". De hæfter sig særligt ved den forandring, landsbymiljøet har undergået. I tidligere tider dækkede landsbyen alle dagligdagens fornødenheder og behov, i såvel handelsmæssig som kulturel og social henseende.

Hele den livsopfattelse, som beretterne repræsenterer, har rødder i det førmekaniserede landbrugssamfund, herunder deres forståelse af andelstan-

ken som bærende princip for landbruget. Deres opfattelse af godt landmandsskab hænger uløseligt sammen med det værdikompleks, de er opvokset med. Der skal være en naturlig overensstemmelse og harmoni mellem menneske, natur og dyr.

Fælles for alle forfatterne er kærligheden til landmandslivet, som ikke blot var en indtægtskilde, men en livsgerning i ordets egentligste forstand. Livet som aktiv, selvstændig landmand indbefattede alle livets aspekter. Det ene kunne ikke skilles fra noget andet. Det store ideal var at kunne klare sig selv; derigennem opnåede man den største frihed: "Vort største ønske har været at være selvhjulpne, og gården er i dag gældfri", som en vestjysk landmand udtrykker det. "Vi har trods en stor arbejdsbyrde og et lille forbrug haft en skøn tid. Vi har kunnet arbejde sammen og selv tilrettelægge vor tilværelse under hensyntagen til de givne vilkår. Vi har arbejdet tæt på naturen og har set det vokse omkring os. Der har været mange herlige oplevelser med dyr og mennesker" (Midtjylland).

NOTER

1. Inddelingen af gårde efter jordtilliggende vil altid kunne diskuteres, men i det her foreliggende materiale synes det rimeligt at trække en grænse ved 60 tdl. Ved gårde af denne størrelse og derover ændrer en række forhold sig væsentligt i forhold til mindre gårde. En bedre økonomisk situation kom bl.a. til udtryk i , at børnene fik real- og studentereksamen. Ligeledes ændrede forholdet mellem familien og den fremmed medhjælp karakter, idet sidst nævnte fik status af tjenestefolk med den deraf følgende rangforskel.
Som det vil vise sig i fremstillingen var forskellene mellem landbruget på 20 henholdsvis 55 tdl. snarere af kvantitativ end kvalitativ art - arbejdsgangen var stort set den samme - hvorfor det er rimeligt at betragte gårde med op til 60 tdl. under eet.
Gruppen af berettere, der repræsenterer de store gårde, udgør en fjerdedel af det samlede antal berettere. Dette tal må dog tages med et vis forbehold, idet en stor del af jordarealet kunne være uopdyrket jord som hede, skov eller marsk, hvorfor det økonomiske udkomme sandsynligvis ikke har været at sammenligne med tilsvarende opdyrket jord. Ligeledes er en betydelig del af de største gårde placeret på magre jorde i Jylland.
2. Statistisk Årbog 1923, tabel 70, s. 49.
3. Statistisk Årbog 1950, tabel 86, s. 69.
4. Statistisk Årbog 1923, tabel 52, s. 44.
5. Statistisk Årbog 1936, tabel 70, s. 49.
6. Statistisk Årbog 1923, tabel 52, s. 44.
7. Jette Mackintosh: Landmanden og hans rådgivere, s. 164ff.
8. Ugeskrift for Landmænd 30/11 1922, s. 595.
9. Jette Mackintosh: Landmanden og hans rådgivere, s. 114ff
10. Sst, s. 167ff.
11. Det danske Landbrugs Historie, Husdyrbruget, bind III, s. 378.
12. Jette Mackintosh: anf. v., s. 148ff.
13. Ugeskrift for Landmænd 18/5 1922, s. 201ff.
14. Jette Mackintosh: anf. v., s. 151ff.
15. Ugeskrift for Landmænd 30/11 1922, s. 595.
16. Statistisk Årbog 1936, tabel 70, s. 49.
17. Statistisk Årbog 1950, tabel 86, s. 69.
18. Vort Landbrug, 17/4, 1924, p. 195.
19. Vort Landbrug, 20/1, 1927, s. 41.
20. Jette Mackintosh: anf. v., s. 186ff.

21. Det danske landbrugs historie, Husdyrbruget, bind III, s. 181: "Idealet af en Husmandshest efter vor Smag er dog den lille, gule, norske Vestlandshest, der er behageligere af Form og Bygning og ikke lunefuld samt stærk, udholdende, trivelig og nøjsom og dertil godt gående. Dens eneste fejl er, at den er for dyr".
22. Anton Christensen: Redskaber og Maskiner. I Landbruget, Landbrugsrådet, s. 89.
23. Statistisk Årbog 1923, tabel 52, s. 44.
24. Statistisk Årbog 1923, tabel 52, s. 44.
25. J. C. Overgaard: Landbrugsproduktions Stilling under de nuværende Pris- og Afsætningsforhold. I Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1933, s. 293ff.
26. Dette afsnit bygger på Jens Skriver: Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945.
27. Jens Skriver anf. v., s. 120ff.
28. Jens Skriver: Traktordriftens gennembrud i Danmark 1945-65, s. 133ff
29. Knud Hansen: Landbrugets mekanisering, s. 377. I Tidsskrift for Landøkonomi, juli 1946.
30. Landbrugsstatistik 1900-1965, bind II, side 30.
31. Lene Floris: Fra hushold til kernefamilie i dansk landbrug ca. 1880-1980, s. 99.
32. Holger Gad: Mål og midler i dansk landbrugspolitik. I Økonomi og Politik, 1969, s. 4.
33. Holger Gad: anf. v., s. 15.
34. Gunnar Thorlund Jepsen: Landbrugsinterventionen i Danmark. I Økonomi og Politik, 1963, s. 187.
35. J. Vibe-Pedersen: Landbrugets strukturproblemer. I Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1968, s. 217ff.
36. Undersøgelser af landbrugets strukturproblemer, Socialforskningsrådet, 1969.
37. Niels Frederiksen: Landbruget i forhold til landets øvrige erhverv. I Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1925, s. 1ff.

BERETTERFORTEGNELSE:

Nordjylland

Arne Andersen, Brønderslev.
Børge Andersen, Brovst.
Hans-Aage Bager, Brovst.
Svend Bisgaard, Sæby.
Herluf Damsgaard, Brønderslev.
Johannes Hannibalsen, Bindslev.
Svend Holmberg Eriksen, Thise.
Karl Jensen, Asdal.
Milther Jensen, Bedsted.
Thomas Eigil Jensen, Østervraa.
Erik Kronborg Kjær, Fjerritslev.
Johanne Larsen, Thisted.
Gunnar Nicolaisen, Svenstrup.
Chr. Holm Nielsen, Fjerritslev.
Tage Nielsen, Erslev.
Agnete Poulsen, Nørresundby.
Jens Thomsen, Hjørring.
Aage Thomsen, Bindslev.
Erik Tvedegaard, Ulsted.

Vestjylland

Thorkild Christensen, Outrup.
Christian Hahne, Ringkøbing.
Børge Hansen, Tarm.
Ingrid Helle, Tjæreborg.
Michael Juhl Lassen, Kærbøl.
Jens Lauridsen, St. Darum.
Jørgen Lauridsen, Varde.
Tage Lauridsen, St. Darum.
Jacob Mouridsen, Outrup.
Jens Peter Nielsen, Ølgod.
Knud Nielsen, Tarm.
Harald Petersen, Hjerting.
Astrid Rosendahl Schaadt, Outrup.

Michael Schultz, Tarm.
Julius Søndergård, Uhre.
Hans Sørensen, Fåborg.

Midtjylland

Alfred Andersen, Give.
C. Bernhard Andersen, Granslev.
Rasmus Andersen, Galten.
Reinhold Andersen, Karup.
Olga Arevad, Brande.
Andreas Bruun, Brørup.
Aksel Buhl, Almind.
Henning Bøtker, Møldrup.
Richard Christensen, Lindeballe.
Søren Christensen, Viborg.
Thorvald Christensen, Langå.
Karl Gjern, Gjern.
Inger Krogsgaard Hansen, Brørup.
Svend Trøst Hansen, Farsø.
Andreas Heick, Hejnsvig.
Inger-Dorthe Høy-Hansen, Jelling.
Johannes Jacobsen, Ikast.
Peter Sejbjerg Jensen, Give.
Søren Jensen, Silkeborg.
Knudåge Knudsen, Ry.
Hans Kristensen, Egtved.
Kristian Øjvind Larsen, Grove.
Karl Kjellerup Lassen, Bjerringbro.
Sigurd Lindholt, Sinding.
Oskar Madsen, Hammel.
Hans Nielsen, Føvling.
Harald Bang Nielsen, Nibe.
Stella Nielsen, Skashoved.
Ejner Nissen, Filskov.
Arnold Rye Ottosen, Give.
Dagmar Pedersen, Skærlund.

Kristian Pedersen, Brande.
Niels Schmidt, Brørup.
Svend Åge Schmidt, Gørding.
Laurids Sterup, Vejen.
Nine Søndergaard, Holstebro.
Søren Søndergaard, Give.
Karlo Jensen Thyregod, Give.
Kristian Vestergaard, Kjellerup.
Vera Worm, Givskud.
Anna Marie Aastrup, Løgstør.

Østjylland

Jacob Boelsmand, Allingåbro.
Bording, Øster Snede.
Niels Brøndum, Bjerregrav.
Niels Johannes Enevoldsen, Hornslet.
Søren Gudiksen, Uldum.
Just Marius Hansen, Vejle.
Søren Hansen, Bredsten.
Holger Hjort-Pedersen, Uldum.
Elmer Jensen, Mariager.
Ole Jensen, Sporup.
Viktor Justesen, Klovborg.
Arne Lomholt, Vejle.
Aage Loumand, Kvebel.
Marius Madsen, Rønde.
Elna Nørtoft, Jelling.
Aage Pedersen, Them.
Anders Rasmussen, Allingåbro.
Peter Schelde, Jordrup.
Poul Scriver, Ørsted.
Svend Agger Sidelmann, Agerbæk.
Arne Thomsen, Tørring.
Peer Skov Thulesen, Tørring.

Sønderjylland

Knud Brummer, Haderslev.
Christian Christensen, Harres.
H. Enderlein, Skærbæk.
Johannes Poulsen Friis, Vamdrup.

Alfred Gad, Ravsted.
Gunnar Groth, Tøftlund.
Peter Hørlyck, Vamdrup.
Aksel Iversen, Løgumkloster.
Arne Johnsen, Jejsing.
Arne Knudsen, Roager.
Jens Larsen, Skodborg.
Signe & Viggo Larsen, Rødding..
Johan Ottesen, Rødding.
Peter Petersen, Broager.
Sofie Petersen, Hundslev.
Hans Gunnar Poulsen, Rødding.
Christian Rasmussen, Lebøl.
Magnus Schmidt, Arnum.
Hans Skau, Åbenrå.
Hans Kristian Skøtt, Haderslev.
Jens Friis Styrk, Bredebro.
Anders Mølgaard Villadsen, Rødding.

Fyn

Carl Christensen, Blommenslyst.
Gunnar Christoffersen, Vester Aaby.
Holger Hansen, Årsløv.
Svend Hansen, Drigstrup.
Gunner Henriksen, Gudbjerg.
Bent Vedel Jensen, Korup.
Inger Marie Jensen, Højby.
Jens-Peter Eskelund Knudsen, Ringe.
Sigrid Knudsen, Ringe.
Laurits Kristiansen, Højby.
Felix Kruse, Glamsbjerg.
Margrethe & Christian Madsen, Ebberup.
Frede Mortensen, Eskildstrup.
Frede Nielsen, Sønderlø.
Niels Peder Nielsen, Åsum.
Lars Ringkær Pedersen, Bovense,
Søren Rasmussen, Ølsted.
Peder Andersen Thusgaard, Gamtofte.

Sjælland med Møn

Johannes Andersen, Dysted.
Tove Vendelbo Boysen-Møller, Rørvig.
Hans Daugaard, Asnæs.
Arne Duedahl, Hillerød.
Poula Hamilton Fairley, Tureby.
Asta Hansen, Humlebæk.
Eva Hansen, Bjæverskov.
Louise Hansen, Bjæverskov.
Ettie Henriques, Stege.
Gustav Jensen, Brændt.
Jørgen Jensen, Allerslev.
Lauritz Jensen, Tikøb.
Mogens Jensen, Nr. Hyllinge.
Aage Jensen, Ishøj.
Agnethe Jørgensen, Helsinge.
Peder Jørgensen, Glostrup.
Henning Keiding, Borup.
Dagney & Henry Kinnerup, Ringsted.
Inger Larsen, Helsinge.
Marie Larsen, Udby.
Vagn Mathiasen, Langerød.
Ejner Munk, Hornbæk.
Chresten Møller, Kokkedal.
Hans Christian Nielsen, St. Heddinge.
Holger Nielsen, Fjellenstrup.
Kristian Nielsen, Venslev.
Aage Nielsen, Roskilde.
Yrsa Nielsen, Frederiksværk.
Jørgen Olsen, Varpelev.
Rigmor Olsen, Gadstrup.
Marie & Jørgen Petersen, Tisvildeleje.
Åge Petersen, Freerslev.
Herman Rasmussen, Lundby.
Johannes Rasmussen, Havdrup.
Käthe Rødgaard-Jessen, Hørve.
Aksel Simonsen, Lyngø.
Aksel Steensberg, Græsted.
Harald Buhr Vestergaard, København.
Gerda Volf, Faurbo.
Elisabeth Øllgaard, Slangerup.

Lolland-Falster

Olga Hansen, Ø. Ulslev.
Ernst Hemmingsen, Væggerløse.
Ejner Jensen, Nykøbing F.
Jørgen Chr. Jørgensen, Grimstup.
Helmuth Møller, Nr. Alslev.
Paul Skaaning, Søllested.
Hakon Winther, Saksøbing.

Bornholm

Andreas Folkmann, Hasle.
Knud Holm, Rønne.
Karl Anker Jensen, Pedersker.
Ludvig Jørgensen, Hasle.

LITTERATUR OG TRYKTE KILDER

Beretning om De samvirkende danske Landboforeninger, diverse årgange.

Bruhn, Verner: Plint og talerstol, 1979.

Buksti, Jacob: De erhvervspolitiske konsekvenser for dansk landbrug af afvandringen fra erhvervet efter 2. verdenskrig. I Bol og By, 2. rk. bd. 3, 1980.

Buksti, Jacob: Et enigt landbrug? Konflikt eller samarbejde mellem landbrugets organisationer, 1974.

Buksti, Jacob: "Udviklingen i landbrugets organisationsforhold 1972-79" i: Organisationer under forandring, red. af Jacob Buksti, 1980.

Christensen, Jens: Nye produktionsmetoder i dansk landbrug i 1950'erne og 1960'erne. I Bol og By 1989:1.

Det danske Landbrugs Historie, Husdyrbruget, Bd. III, 1924-32.

Dethlefsen, Anita: På vej mod EF. Landbruget og de europæiske markedsplaner 1957-72, 1988.

Dethlefsen, Henrik og Pedersen, Erik Helmer: Landboforeningerne og fællesskabet. Landboforeninger i 200 år, 1993.

Dybdahl, Vagn m.fl.: Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne, 1975.
Ellerbæk, Karen Skaaning: Landmænd og ef-

teruddannelse - en interviewundersøgelse, Landbrugets Informationskontor, 1994.

Floris, Lene: Fra hushold til kernefamilie i dansk landbrug ca. 1880-1980. I: Bol og By 1989:2.

Frederiksen, Niels: Landbruget i forhold til landets øvrige erhverv. I: Nationaløkonomisk Tidsskrift 1925.

Gad, Holger: Mål og midler i dansk landbrugs politik. I Økonomi og Politik, 1969.

Gad, Holger: Dansk landbrugsøkonomi under skiftende vilkår. I Økonomi, 1973.

Hansen, Hans Schultz: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993, 1994.

Hansen, Knud: Landbrugets mekanisering. I Tidsskrift for landøkonomi, juli 1946.

Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark, I: 1720-1914 og II: 1914-75, 1972/1977.

Hansgaard, Torben: Landbrugsrådets tilblivelse. Studier i landbrugsorganisationernes forhandlinger om skabelsen af en fællesrepræsentation for dansk landbrug 1880-1919, 1976.

Højrup, Thomas: Det glemte folk, 1983.

Jensen, S. P.: Dansk landbrugs fremtidige struktur og konkurrenceevne. I Festskrift til K. K. Skovgaard, 1965.

- Jepsen, Gunnar Thorlund: Landbrugsintervention i Danmark. I Økonomi og Politik, 1963.
- Jepsen, Gunnar Thorlund: Strukturændringer i dansk landbrug. I Økonomi og Politik, nr. 3, 1964.
- Just, Flemming: Landbruget, staten og eksporten 1930-1950, 1992.
- Korsgaard, Ove: Kampen om kroppen. Dansk idræts historie gennem 200 år, 1982.
- Krogstrup, Erik: Samfundets forvandling - og landbruget. I Økonomi og politik, nr. 4, 1968.
- Landbruget, Landbrugsrådet, 1935.
- Lindhardt, P. G.: Vækkelse og kirkelige retninger i Danmark, 1951.
- Mackintosh, Jette: Landmanden og hans rådgivere. Landboforeninger i 200 år, 1993.
- Mogensen, Gunnar Viby: Landbrug og øvrige primære erhverv, 2. udg., 1975.
- Mogensen, Gunnar Viby: De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer, 1970.
- Overgaard, J. C.: Landbrugsproduktionens Stilling under de nuværende Pris- og Afsætningsforhold. I Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1933.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbosamfundet og Danmarkshistorien. Landboforeninger i 200 år, 1993.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. I Bol og By 1988:1.
- Pedersen, Erik Helmer: Det danske landbrugs historie 1914-1988. Bd. IV. 1914-1988. Red. Claus Bjørn, 1988.
- Pedersen, Erik Helmer: Romantik og politik. Til de agrare bevægelsers historie. I Festskrift til Kristof Glamann, 1983, s. 263ff.
- Rørdam, Thomas: De danske Folkehøjskoler, 1965.
- Skriver, Jens: Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945. I Bol og By 1985:1.
- Skriver Jens: Traktordriftens gennembrud i Danmark 1945-65. I Bol og By 1986:1.
- Skriver, Jens: Traktordriftens konsekvenser. I Bol og By, 1988:2.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Den danske husmand I-II, 1952/1954.
- Solvang, Gunnar: Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80, 1984.
- Undersøgelser af landbrugets strukturproblemer, Socialforskningsrådet, 1969.
- Vibe-Pedersen, J.: Landbrugets strukturproblemer. I Nationaløkonomisk Tidsskrift, 105. bind, 5.-6. hefte, 1968.
- Zenius, Marianne: Landbokvinden i det 20. århundrede, 1982.
- Zerlang, Martin: Bøndernes klassekamp i Danmark, 1976.

TIDSSKRIFTER OG STATISTISKE OPSLAGSVÆRKER:

Bol og By

Landbrugsstatistik 1900-1965, bind I-II,
København 1968/1969.

Landbrugsteknisk Magasin

Tidsskrift for landøkonomi

Ugeskrift for landmænd

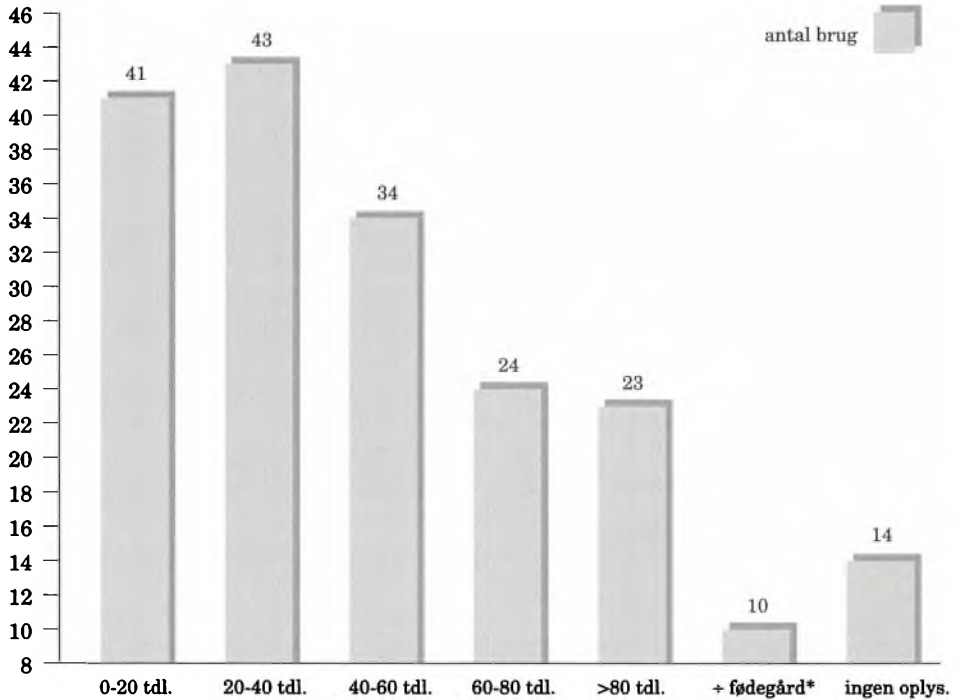
Vort Landbrug

Andet materiale:

Et rigtigt bondeliv. En film om landbokultur
1940-90.

Instruktør og producent: Jørgen Vestergaard,
Danmark 1994.

FØDEGÅRDENS STØRRELSE

+ fødegård*; beretteren er ikke opvokset på landbrug.

Ingen oplysninger; beretningen indeholder ingen oplysninger om fødegårdens størrelse.

DET GODE SLID

Landmandsliv i det 20. århundrede

Anne Haukjær Andersen

Den ældste generation af nulevende landmænd har oplevet store forandringer i deres tid som aktive udøvere af landbrugserhvervet. De har på egen krop og sjæl gennemlevet udviklingen fra tyvernes og tredivernes førmekaniserede landbrugssamfund med rødder tilbage til forrige århundrede over efterkrigsårenes kraftige mekaniseringsproces til det moderne, højteknologiske landbrugssamfund. Denne udviklingslinie udstikker rammerne for fremstillingen.

Med udgangspunkt i et erindringsmateriale, skrevet af ældre danske landmænd, beskrives de seneste halvfjerds års udvikling i dansk landbrug. Vægten er lagt på landmændenes egen oplevelse og forståelse af udviklingen, og forfatterne er i vidt omfang kommet til orde gennem citater.

Titlen "Det gode slid" antyder den valgte synsvinkel i fremstillingen. Vægten ligger på landmændenes egen opfattelse af deres livsgerning, den livsforståelse, som de gennem tilbageblik har søgt at skabe. Forfatterne understreger, at det hårde fysiske slid var det hele værd, og at der heri lå store værdier gemt. Sliddet er således nært forbundet med forfatternes drøm om det gode liv.

Anne Haukjær Andersen, f. 1969, blev 1995 cand. phil. fra Københavns Universitet, hvor hun nu er beskæftiget som undervisningsassistent. "Det gode slid" bygger på hendes speciale i faget historie. Interessen for landbrugets historie har rod i hendes opvækst på landet på Sjælland.

